

ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
МУАССИСАИ ДАВЛАТИИ ТАЪЛИМИИ «ДОНИШГОҲИ
ДАВЛАТИИ ХУҶАНД БА НОМИ АКАДЕМИК БОБОҶОН
ҒАФУРОВ»

Ба ҳуқуқи дастнавис

ТДУ - 811.222.8'36
ТКБ - 81.2 ТОҶ-2
А-93

АХМЕДҶОНОВА МУШАРАФ АБДУРАСУЛОВНА

ВИЖАГИҶОИ СОҶТОРИЮ МАЪНОИИ «ФАРҶАНГИ ТОҶИКӢ-
РУСӢ» - И А. В. СТАРЧЕВСКИЙ

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмии доктори фалсафа (PhD) – доктор аз
рӯи ихтисоси
6D020500 - Филология (6D020502 – Забони тоҷикӣ)

Роҳбари илмӣ:
доктори илмҳои филологӣ,
профессор Шокириён Т. С.

Душанбе – 2024

МУНДАРИЧА

ФЕҲРАСТИ ИХТИСОРАҶО.....	4
МУҚАДДИМА.....	5-20
БОБИ I. А. В. СТАРЧЕВСКИЙ ВА ФАЪОЛИЯТИ	
ФАРҲАНГНИГОРИИ ӯ.....	21-78
1.1. Фарҳангнигории тоҷикӣ - русӣ ва таърихи он.....	21
1.2. А. В. Старчевский ва фаъолияти эҷодии ӯ.....	36
1.3. А. В. Старчевский– фарҳангнигор.....	41
1.4. А. В. Старчевский ва мақоми «Ҳамсафари намояндаи рус дар Осиёи Миёна» дар байни фарҳангҳои дигари ӯ.....	49
1.4.1. «Ҳамсафари намояндаи рус дар Осиёи Миёна» ва сохтори он.....	51
1.4.2. Маълумоти грамматикӣ оид ба забонҳои фарогири луғатҳо.....	56
1.4.3. Фарҳанги туркӣ-русӣ.....	67
1.4.4. Фарҳанги қирғизӣ (қазоқӣ)-русӣ.....	71
1.4.5. Фарҳанг ва муҳовараи тоторӣ-русӣ.....	73
1.4.6. Фарҳанги сартӣ-русӣ.....	77
БОБИ II. «ФАРҲАНГИ ТОҶИКӢ-РУСӢ»-И А. В. СТАРЧЕВСКИЙ	
ВА ВИЖАГИҶОИ СОҶТОРИИ ОН.....	82-128
2.1. «Фарҳанги тоҷикӣ-русӣ»-и А. В. Старчевский ва сохтори фарҳангнигории он	82
2.2. «Фарҳанги тоҷикӣ-русӣ»-и А. В. Старчевский ва моддаҳои луғавии он аз лиҳози сохтори сарфӣ	105
2.2.1. Калимаҳои сода ва корбасти онҳо дар фарҳанг.....	108
2.2.2. Калимаҳои сохта ва зуҳури онҳо дар фарҳанг.....	107
2.2.2.1. Калимаҳои сохтаи пешвандӣ ва зуҳури онҳо дар фарҳанг.....	110
2.2.2.2. Калимаҳои сохтаи пасвандӣ дар фарҳанг.....	116
2.2.3. Калимаҳои мураккаб ва усули корбасти онҳо дар фарҳанг	123
БОБИ III. «ФАРҲАНГИ ТОҶИКӢ-РУСӢ»-И А. В. СТАРЧЕВСКИЙ	
ВА ВИЖАГИҶОИ МАЪНОИИ ОН.....	129-158

3.1. Вожаҳои ифодагари мафҳумҳои умумӣ ва иҷтимоӣ дар фарҳанг.....	129
3.2. Вожаҳои ифодагари номи касбу кор ва масолеҳи онҳо дар фарҳанг.....	133
3.3. Вожаҳои ифодагари номҳои ченаки ҳаҷму вазн, андоза ва шумора.....	138
3.4. Калимаҳои ифодагари номҳои маъмуриву ҳуқуқӣ ва ҳарбӣ.....	142
3.5. Калимаҳои ифодагари номи набототу ҷонварон.....	152
ХУЛОСА.....	162
ТАВСИЯҶО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҶОИ ТАҶҚИҚ.....	165
ФЕҶРАСТИ АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА.....	166
ФЕҶРАСТИ ИНТИШОРОТИ ИЛМИИ ДИССЕРТАНТ ОИД БА МАВЗУЪ	181

ФЕҲРАСТИ ИХТИСОРАҲО:

а. – арабӣ

ва ғ. – ва ғайра

ДДХ – Донишгоҳи давлатии Хучанд

ДДХБСТ – Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон

кит. – китобӣ

ЛТР – Луғати тоҷикӣ –русӣ

РТС – Русско-таджикский словарь

Спб– Санкт- Петербург

С. (с.) – саҳифаҳо

саҳ. – саҳифа

СЭ – Советская энциклопедия

Т.(т.)-том

ФЗТ – Фарҳанги забони тоҷикӣ

ФТЗТ – Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ

ч. - часть

Ч.(ҷ.) – ҷилд

ЭСТ – Энциклопедияи Советии Тоҷик

ЗАҲТ– Рабони адабии ҳозираи тоҷик

ФТР – Фарҳанги тоҷикӣ-русӣ

ДМТ – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқ дар он зоҳир мегардад, ки фарҳангшиногон аз соҳаҳои қадим ва ҳеле муҳимми забоншиносӣ махсуб шуда, дар масири таърих доимо рушд ёфта, барои ғаномандии забон ва инъикоси бойигарии он мақоми хосса дорад.

Дар таърихи фарҳангшиногонии тоҷикӣ таҳияи луғатҳои тафсири афзалият дорад. Вале шумораи фарҳангҳои тарҷумавию соҳавӣ низ кам нестанд, ки фарҳанги мавриди пажӯҳиши кори диссертатсионии мо яке аз онҳост.

Ин фарҳанг «Словарь таджикского языка на русский» ном дошта, дар таркиби луғати бисёрзабонае ҷой дода шуда, дар шаҳри Санкт-Петербург бо супориши Кумитаи таълимоти ҳарбии Сарситоди Вазорати ҳарбии Империяи Россия таҳти унвони ғайримуқаррарии «Спутник русского человека в Средней Азии интишор ёфта, вижагии хидматӣ дорад. Он аз тарафи яке аз қомусшиногонии моҳири Россияи подшоҳӣ Адалберт Викентевич Старчевский таҳия гардида, соли 1878 дар матбаа ва литография ба номи А. Траншел, воқеъ дар кӯчаи Стремянная-12, ба нашр расидааст [161], вале оид ба ин асар ҳатто дар забоншиносии русӣ ба ҷуз чанд маълумоти энциклопедӣ чизе гуфта нашуда, ҳанӯз асрори он нухуфтааст [75; 95; 107; 108; 116-120; 161; 162] Бинобар ин, мо қарор додем, ки вижагиҳои фарҳангшиногонии луғати мазкур ба риштаи таҳқиқи диссертатсионӣ кашида шавад.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯ. Фарҳангшиносии тоҷик имрӯз беш аз пеш рушд дорад ва ҳоло дар тамоми соҳаи илму техника ҳамарӯза истилоҳоти зиёде вориди таркиби луғавии забон гардида, водор менамоянд, ки онҳо омӯхта шаванд. Дар омӯзиши маъноиву луғавии онҳо саҳми фарҳангнома кам нест, чунки маҳз фарҳангномаҳои соҳавӣ метавонанд, маънои махсуси ин ё он вожаро муайян намоянд. Фарҳангномаи номбаршудаи А. В. Старчевский низ фарогири воҳидҳои

мухталифи даврони таълифи китоб буда, баррасии он мисли фарҳангҳои дигари тарҷумавию тафсири аз ҳар ҷиҳат манфиатбахш мебошад.

Масъалаи фарҳангшиносӣ ва омӯзиши он аз замонҳои қадим дар маркази диққати соҳибзабонон ва коршиносони ҳар як забон, аз ҷумла, забони тоҷикӣ қарор дорад. Унсурҳои нишонаҳои фарҳангшиносӣ ҳанӯз дар нахустин фарҳанггунаҳои қадим ба назар мерасад, зеро ҳар мурағбат мақсади таҳияи фарҳангнома ва вижагиҳои онро зикр кардааст, ки ҳамин аллакай нишонаи фарҳангшиносӣ аст. Масалан, академик В. В. Бартолд зимни ҳисоботи сафараш ба Осиёи Миёна фарҳангҳои давраи классикиро таҳлил намуда, қайд кардааст, ки «...фарҳангҳо дар Шарқ вазифаи зиёд доранд. Чунин таомул шудааст, ки мардуми Шарқ баробари тафсири тарҷумаи калимаву ибора, инчунин, маълумоти зиёде оид ба низому сохтори забонро маҳз аз фарҳангҳо мегиранд» [65, т. 2, 237].

Бо яд таъкид кард, ки масъалаҳои ташаккул ва рушди фарҳангшиносии миллии тоҷикӣ дар солҳои истиқлол беш аз пеш мавриди омӯзиши забоншиносони тоҷик қарор гирифт.

Таҳқиқи мавзӯи интихобшуда бо асарҳои пурарзиши муҳаққиқон дар соҳаи таърихи ташаккул ва рушди лексикография ва таълимоти забоншиносии тоҷикӣ ва ба низом даровардани афкори забоншиносӣ дар асрҳои миёна, воқеан, мукамал гардид. Дар даврони қадим ва миёнаи рушди забони тоҷикӣ низ унсурҳои фарҳангшиносӣ ба назар мерасиданд, вале онҳо пароканда ва мухтасар буданд. Бештари афкори дар фарҳангҳои қаблӣ сабтгардида аз ҷониби фарҳангшиносони баъдӣ ба андозае таҳлил мешуданд.

Нахустин фарҳанггуна (воқалабр)-и тарҷумавии тоҷикиро фарҳанги «Ойим -Евак» ҳисобидан мумкин аст, ки дар он аввалин унсурҳои фарҳангшиносӣ инъикос ёфтааст. Дар он мақсади таҳия, вазифа ва маводи фарҳанг муайян карда шудааст, ки ин худ аллакай унсурҳои фарҳангшиносӣ аст. Вале «Ойим-Евак» ҳанӯз аз талаботи пурраи

фарҳангшиногорӣ дур буд [11, 22; 39, 17].

Дуюмин фарҳангномаи тарҷумавӣ «Китоб-ул-масодир» ном дошта, арабиву форсӣ будааст ва дар асри XI бо эҳтимоми Абуабдуллоҳ бинни Аҳмади Зӯзанӣ таълиф гардидааст. Ҳамин тавр, минбаъд «Шомил-ул-луғот»-и Қарохисорӣ (а. XI), «Муқаддимат-ул-адаб»-и Замахшарӣ (арабӣ-форсӣ, а. XI- XII), «Китоб-ас-сомӣ фӣ-л-асомӣ»-и Майдони Нишопурӣ (1104), «Нисоб-ус- сибён»-и Абунастри Форобӣ (1220), «Ас-сурах мин-ас-сиҳоҳ»-и Ҷамолуддин Муҳаммади Қурайшӣ (арабӣ-форсӣ, 1282), «Кашф-ул-луғот ва-л- истилоҳот»-и Абдурраҳим ибни Аҳмади Сурии Бихорӣ (арабӣ-форсӣ, 1608), «Мунтахаб-ул-луғот»-и Абдуррашид ибни Абдулғафурӣ (арабӣ-форсӣ, 1637), «Луғати «Шоҳнома»-и Абдулқодири Бағдодӣ (форсӣ-туркӣ, 1656), «Фарҳанги Шуурӣ»-и Абуисҳоқи Шуурӣ (тоҷикӣ-туркӣ, 1667), «Фарҳанги Кишурӣ» (тоҷикӣ-урду, а. XIX), «Носир-ул-луғот»-и Носируддини Дехлавӣ (тоҷикӣ-урду, а. XIX), «Нафоис-ул-луғот»-и маҷхулумаллиф (урду-тоҷикӣ, XIX) таҳия ва интишор ёфтааст [6, 16].

Аз садаи XIX дар Аврупо низ луғатҳои тарҷумавӣ бо забони форсӣ маъмул гаштанд. Масалан, дар Фаронса луғати А. де Биберштейн Казимирский бо унвони «Dialogues frangais-persans, precedes d'nn precis de la grammaire persane et suivls d'un vocabulaire frangais-persan (Фарҳанги фаронсавӣ-форсӣ, грамматикаи забони форсӣ ва луғати фаронсавию форсӣ) [186], фарҳанги Т. Б. Николас «Dialogues persans-frangais, aceompagnes de notes sur les principales rengles de la grammaire persane et sur certaines locutions et idiotismes propres a cette langue a Usages des dragomans des negosiants et des voyageurs» (Фарҳанги форсӣ-фаронсавӣ, маълумоти мухтасар оид ба муҳимтарин масоили грамматикаи забони форсӣ, баъзе ибораҳои махсус ва таъбироти ин забон) [187], луғати Станислас Гуярд Manuel de la laugue persane—vulgaire. Vocabulaire francais, anglais et persan, avec la prononciation figuree *f* lettres latines. Precede d'un abrege de grammaire et suivi dialogues avec le mot a mot. Par

Stanislas Quyard, pr seur κ lecole drs bautes etudes. Paris, 1880 (Роҳнамои корбурди вожаҳои форсӣ) [188] ба нашр расиданд.

Дар Британияи Кабир асари Asa H.J.-Haung M. таҳти унвони «An Old Zend-Pahlavi Glossari» [183] ва «An Old Pahlavi-Pozand Glossary» [184], луғати этимологии форсӣ-лотинии Иоаннис Вуллерс (Ioannis Vullers) «Lexicon Persico-Latinum Etimologicum, Bonnae ad Rhenium. Vol. I, 1877; vol. II, 1879; vol.III, 1884» иборат аз се ҷилд [190], фарҳанги Ф. Стейндас F. Steindass Persian- English Dictionary. –Great Britain, 1892 (бозчоп 1977. - 1539с) [189] ба таъб расиданд.

Дар Россия нахустин фарҳанги тарҷумавии русӣ-тоҷикӣ соли 1889 бо номи «Русско-персидский словарь по наречиям Туркестанского края» маҳсуб мешавад, ки В. П. Наливкин таҳия кардааст [147]. Ҳамин муаллиф соли 1900 «Дастури омӯзиши амалии забони форсӣ»-ро тартиб дода, ба он 12 ҳазор калимаи русиро дар шакли луғат ба форсӣ баргардон кардааст.

Соли 1899 Шоҳайдар Ҳотамтоев (Хатымтаев) «Луғати русӣ-тоҷикӣ»-ро аз нашр баровард [176], ки он соли 1913 дар Когон бознашр гардид ва нахустин фарҳангномаи дузабонаи ин забонҳо ҳисобида шудааст.

Соли 1910 И. Д. Ягелло мукамалтарин луғати форсӣ-арабӣ-русиро нашр кард, ки 70 ҳазор калимаро дар бар мегирифт [182]. Дар фарҳангшиносии русӣ «Қомуси форсӣ ба русӣ»-и Мирзо Абдулло Ғаффоров мақоми маҳсус дорад, ки дар он 40000 калимаи форсӣ ба русӣ баргардон шуда, се маротиба, солҳои 1914, 1929 ва 1976 ба ҷоп расидааст [137].

Бархе аз ин фарҳангҳо дар рисолаи докторӣ ва монографияи профессор А. Мамадназаров таҳлил шудаанд [87]. Бинобар ин, мо танҳо бо зикри номи онҳо иктифо кардем.

Тавре ки мебинем, дар қатори фарҳангҳои тарҷумавӣ ягон асари А.В. Старчевский номбар нашудааст, ҳол он ки ӯ зиёда аз 20 луғати тарҷумавӣ таҳия кардааст, ки аз дузабона то садзабонаанд. Бояд қайд

кард, ки дар аксар фарҳангҳои А. В. Старчевский калимаҳои забони тоҷикӣ дар шакли фарҳанги алоҳида ҷой дода шудаанд, ки ин аз мақоми муайян доштани забони тоҷикӣ дар фазои Россияи подшоҳӣ шаҳодат медиҳад [57-58; 116-117].

Доир ба фарҳанг ва фарҳангшиносии аз асри IX инҷониб олимону адибон табудули афкор мекунанд.

Нахустин ишораро ба зарурати чунин китоб дар «Китоб-ул-муסיқӣ» ва «Эҳсо-ул-улум»-и Абунасири Форобӣ дидан мумкин аст [61, 7; 6, 33-41]. Дмитрий Гутас қайд кардааст, ки «Дар осори Форобӣ луғатгунаҳо бо забонҳои форсӣ, суғдӣ ва юнонӣ ба назар мерасад. [125]. Дар се рисолаи Абуалӣ ибни Сино низ маънидоду маънирасонии калимаҳо низ баррасӣ гаштааст» [42, 27].

Шамс Қайси Розӣ луғатро «калидхонаи забон» номидааст [12, 7], зеро ҳама уламо бар онанд, ки фарҳангномаҳои классикӣ хусусияти универсалӣ дошта, ба ҷуз тафсири вожа маълумоти зиёди дигар низ медиҳанд [84; 112, 5].

Насируддини Тӯсӣ дар «Меъёр-ул-ашъор» бархе ақидаҳои Ибни Синоро инкишоф додааст [6; 43; 166].

Маҳмуди Омулӣ дар «Нафоис-ул-фунун фӣ ароис-ил-уюн» оид ба саҳми фарҳангнома дар шарҳу басти калима андеша ронда, аз ҷумла гуфтааст, ки маҳз дар луғат низоми мураббаби калима сураат мегирад [10, 123].

Дар пажӯҳиши фарҳангшиносии форсӣ саҳми олимони рус С. И. Баевский [64], Л.С. Пейсиков [94], Ю. А. Рубинчик [100], фарҳангшиносони Эрон С. Нафисӣ [30], Ш. Нақавӣ [29] ва диг. назаррас аст.

Тибқи маваде, ки профессор Д. Хоҷаев дар «Донишномаи мухтасари таърихи афкори забоншиносии тоҷик» овардааст, уламои тоҷик ба мисли Асадии Тӯсӣ, Носири Хусрав, Маҳмуди Замахшарӣ, Амир Хусрави Деҳлавӣ, Шамсиддин Муҳаммад Маҳмуди Омулӣ, Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ, Хоҷа Ҳасани Нисорӣ, Муҳаммад Ҳусайн ибни Халаф

ат-Табрезӣ, Абдуррашид ибни Саид Абдулғафури Таттавӣ, Ғозиуддин Бодшоҳи Ғозӣ, Муҳаммад Ғиёсуддини Ромпурӣ, Ҳочӣ Каримхони Кирмонӣ, Мирзоҳабиби Исфохонӣ, Ризоқулихони Ҳидоят, Вочидалихони Мучмалӣ оид ба фарҳанг ва фарҳангнигорӣ андешаҳои чолиб баён кардаанд, чанде аз онҳоро дар боло зикр кардем [112, 5-6]. Вале он нигоштаҳо пароканда буда, фарҳангномашиносӣ (лексикография), луғатноманависӣ, асосан, аз ибтидои садаи XX мубрамӣ пайдо карда, аз нимаи дуюми он ба соҳаи алоҳида табдил ёфт. Аз ин ҷост, ки фарҳангнигорӣ аз лиҳози илми имрӯза чун соҳаи нисбатан нав ва рушдбанда маҳсуб мешавад. Он дар забоншиносии тоҷикӣ бо номҳои лексикография [6], луғатшиносӣ [4, 149, 272], луғатномашиносӣ [18], фарҳангшиносӣ [26, 23-232] ва фарҳангномашиносӣ [29, 50] ёд мешавад. Мураттибони «Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ» ба маънои фарҳангномашиносӣ истилоҳи «луғатнигорӣ»-ро муносиб донистаанд, ки он қадар саҳеҳ нест, зеро нигоштан дар фарҳангҳо ба ифодаи шинохтан, омӯхтан, таҳқиқ кардан, пажухидан наомадааст [169, ҷ.2, 911]. Он ба маънои аввали лексикология баробар аст.

Дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» истилоҳи фарҳангшиносӣ ва фарҳангномашиносӣ дида нашуд [170, ҷ.2, 407].

Дар ибтидои асри XX ва минбаъд роҷеъ ба фарҳангшиносӣ ишораву андешаҳои гуногуни пароканда ба табъ расидаанд, вале онҳо ҳама иҷмолӣ буданд. Устод С. Айнӣ роҷеъ ба «Ғиёс-ул-луғот»-и Ромпурӣ [6; 13; 33 ;50, 5-24] ва дигарон низ ибрази назар карда буданд.

Соли 1939 профессор Е. Э. Бертелс зимни тақризи «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и С. Айнӣ оид ба мушкилиҳои фарҳангнигорӣ ибрази назар кардааст [127, 10-12]. Махсусан, солҳои 60-90-уми садаи XX дар рушди фарҳангномашиносии тоҷик саҳми профессор В. В. Капранов бориз аст. Ӯ дар асару рисолаҳои худ мубрамтарин масъалаҳои фарҳангнигории тоҷикиро равшан намудааст. Дар муаррифии яке аз нахустин фарҳангҳои тоҷикӣ «Луғати ғурс»-и Асадии Тӯсӣ [77] ва фарҳангнигории форсии Ҳинд [78; 79]

хидмати бузург кардааст.

Профессор М. Н. Қосимова низ дар чанд асараш пахлуҳои гуногуни луғат ва луғатнигириро вобаста ба истилоҳот баррасӣ кардааст [22; 24]. Хизмати профессор Д. Хоҷаевро махсус бояд қайд кард, ки забоншиносии таърихии тоҷикиро нишон дода, роҷеъ ба фарҳангнигорӣ низ андешаҳои арзишманд ибраз доштааст. [10; 112].

Солҳои баъд дар ин замина як қатор рисолаҳои илмӣ таҳия гардиданд. Масалан, пажӯҳишҳои рисолаи Ф. Ҷалолова - «Нигоҳҳои забоншиносӣ дар «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммад Ғиёсиддини Ромпурӣ» [51] ва Ф. Мирзоёров «Тафсири грамматикӣ дар луғатҳои тафсирии асрҳои XVI-XIX» [89], М. Кенҷаева (Кенҷазода М. С.) «Вижагиҳои маъноӣ сохтори воҳидҳои фразеологӣ дар «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммад Ғиёсиддини Ромпурӣ» [19], Ф. Алиева «Муаррабат ва муфаррасот дар «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммад Ғиёсиддини Ромпурӣ [60] аз ҳамин қабиланд.

Пажӯҳиши таърихии афкори фарҳангнигории тоҷикӣ, таҳлил ва тафсири афкори забоншиносии уламои маъруфи алоҳида барои равшан кардани вазъи ин соҳа дар гузашта, анъана, таъсир ва истифодаи ҳамдигарии таҷрибаи халқҳо дар ин замина зарур ба назар мерасад. Умуман, дар самти фарҳангнигории классикии тоҷикӣ Е. Э. Бертелс [67], Я. И. Калонтаров [16], Ҳ. Рауфов [34], А. Воҳидов [6], А. Сангинов [104], М. Г. Мамедова [88], М. Сатторова [41], А. Насриддинов [91], А. Отахонова [62], Ҳ. Аҳадов [3], С. Саидов [38], С. Анварӣ [2], Ф. Ҷалолова [51], Ф. Мирзоёров [89], М. Тиллохоҷаева [110], М. Кенҷазода [19], М.О. Хоҷаева [113], Ф. Алиева [60] ва дигарон таҳқиқоти арзишманд анҷом додаанд. Аммо тадқиқи мазкур доир ба вижагиҳои фарҳангнигории классикӣ ва тафсирии тоҷикӣ баҳс мекунад.

Роҷеъ ба фарҳангнигории тарҷумавӣ муҳаққиқон М. Атаева ва А. Мамадназаров машғуланд. Муҳаққиқ М. Атаева дар мисоли «Русско-таджикский словарь» (1985) истифодаи вожаҳои ифодагари фарҳангхоро дар луғатҳои тарҷумавии забони тоҷикӣ баррасӣ кардааст. Профессор А.

Мамадназаров оид ба бунёд ва рушди фарҳангшиносии тарҷумавии тоҷикӣ дар асри XX ва ибтидои асри XXI таҳқиқоти пурқимате анҷом додааст. Ҳарчанд рисолаи доктории профессор А. Мамадназаров «Таҳаввул ва ташаккули фарҳангшиносии тарҷумавии тоҷик дар асри XX ва ибтидои асри XXI» ном дорад [87], доираи он хеле фарогир аст. Ин рисола 5 ҷаҳза низ дорад, ки ба баланд бардоштани муҳтавои асар кумак мерасонад. Феҳрасти адабиёт низ ҷолиб аст. Вале дар он низ бинобар дастрас набудани маълумот оид ба фарҳанги мавриди пажӯҳиши мо чизе гуфта нашудааст.

Забоншинос Т. С. Шокиров аз соли 2016 пас аз дарёфти асари мазкур дар захираи Китобхонаи давлатии Россия (Москва) дар шумораи ҳафтаномаи «Омӯзгор» (2016, 09 декабри 2016, № 50, саҳ. 13; 16 дек. 2016, №51, саҳ.13) таҳти унвони «Вижагиҳои як луғати фаромӯшшуда» роҷеъ ба вижагиҳои фарҳангшиносии, сохторӣ ва маъноии фарҳанги мазкур маълумоти мухтасар дода, онро нахустин фарҳанги тоҷикӣ-русӣ қаламдод кардааст [57]. Сабаби номаълум мондан ва интишор наёфтани фарҳангро муаллиф дар китоби хидматӣ будан ва бо номи ғайримуқаррарӣ чоп шудани он мебинад. Дар доираи илмӣ ва расонаҳои тоҷикиву русӣ маводи дигари казоӣ мавҷуд нест ва ин моро водор месозад, ки асари мазкурро ба таври алоҳида ва муфассал баррасӣ намоем.

Робитаи таҳқиқ бо барномаҳо ва мавзӯҳои илмӣ. Мавзуи таҳқиқот тибқи барномаҳо ва мавзӯҳои таҳқиқоти илмии кафедраи забони тоҷикии МДТ «ДДХ ба номи академик Бобочон Ғафуров» интиҳоб шуда, масъалаҳои баррасишаванда ба он алоқаманд аст ва бо дурнамои он мувофиқат дорад. Натиҷаву хулосаҳои пажӯҳиши мазкур дар таҳия ва такмили барномаҳои таълимии самти марбута метавонад истифода гардад.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ

Мақсади таҳқиқ. Ҳадаф аз таҳқиқи ҳозир баҳс дар бораи рушди фарҳангшиносии тарҷумавӣ ва падидаҳои тозаии он, интишори густиран забони тоҷикӣ дар фарҳангшиносии тарҷумавии тоҷикӣ ва мардуми дигар аст. Аз равиши таҳлили маводи гирдомада метавон мақсади пажӯҳиширо чунин муқаррар намуд, ки асари мавриди назар дорои як қатор вижагиҳои илмию назарӣ, амалӣ, маъноию луғавӣ ва лексикографист ва бояд ин масъалаҳо мавриди таҳқиқ қарор гирифта, мақоми забони тоҷикӣ дар фарҳангшиносии русӣ ва тоҷикӣ муайян ва мушаххас карда шаванд.

Мақому манзалат ва мубрамияти фарҳангномаҳо дар рушди забон хуб дарк карда, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар асари худ «Забони миллат - ҳастии миллат» навиштаанд: «Масъалаи хостгоҳи забони мо дар фарҳангу луғатномаҳо ва манбаъҳои гуногун мавриди баррасӣ қарор гирифтааст» [36, 114]. Бинобар он, таҳқиқи фарҳанги номбурда, ба манфиати кор ва мардум хоҳад шуд, зеро луғат оинаи забони ҳар замон аст.

Вазифаҳои таҳқиқ, пеш аз ҳама, омӯзиши пажӯҳиши ҳамаҷонибаи хусусиятҳои луғавию маъноӣ ва сохтори фарҳанги тоҷикӣ-русии А. В. Старчевский мебошад. Баҳри расидан ба ин вазифа таҳқиқи мавзӯи моро ба ҳулосае расонд, ки масъалаҳои зерин бояд ба таври муфассал мавриди пажӯҳиши амиқ қарор гиранд:

- таҳлилу баррасии ҳамаҷонибаи фарҳанги тоҷикӣ-русии А.В. Старчевский;
- бо истифода аз фарҳангномаҳои ватаниву хориҷӣ ва сарчашмаҳои дигар муайян намудани мафҳумҳо ва махсусиятҳои истилоҳоти фарҳанг;
- муқаррар сохтани вижагиҳои сохторӣ ва маъноии истилоҳоти фарҳанги мазкур;
- муайян сохтани тағйири маъноии истилоҳоти фарҳанг;

- гурӯҳбандӣ намудани истилоҳоти фарҳанг аз рӯйи мавзӯ ва маъно;
- муқоисаи калимаҳои асар бо маводи сарчашмаҳои дигар ва забони муосири тоҷикӣ;
- таҳқиқ ва пажӯҳиши манбаъҳои пайдоишу ташаккули истилоҳоти фарҳанг дар замони таълиф ва дирӯзу имрӯзи забони тоҷикӣ;
- муайян намудани ҷанбаи решашиносии истилоҳоти ҷудоғонаи фарҳанг;
- омӯзиши таркиб ва сохтори истилоҳоти фарҳанг;
- муайян намудани қорбасти категорияҳои луғавӣ дар фарҳанг ва усули қорбасти онҳо;
- таҳқиқи вижагиҳои этнолингвистии маводи фарҳанг;
- таҳқиқи хронологии истифодаи истилоҳоти фарҳанг дар забонҳои тоҷикӣ ва русӣ;

Объекти таҳқиқ. Объекти таҳқиқи кори диссертационӣ нишон додани саҳми яке аз қомуснигорони рус А.В. Старчевский дар рушди фарҳангшиносии тарҷумавии русиву тоҷикии асри XIX, мақому манзалати илмию фарҳангшиносии олим ва муайян кардани вижагиҳои сохторию маъноии «Фарҳанги тоҷикӣ-русӣ»-и ӯ мебошад.

Мавзӯи (предмет) таҳқиқи диссертатсия пажӯҳиши луғавию маъноӣ ва сохтори истилоҳоти фарҳанги мавриди баррасӣ маҳсуб мешавад.

Асосҳои назарии таҳқиқ. Дар таълифи диссертатсияи мазкур зимни баррасии масоили назарии фарҳангшиносии милливу умумӣ чун роҳнамои асосии назарӣ оид ба мафҳуми истилоҳоти фарҳанг, фарҳангшиногорӣ ва усулҳои таҳқиқоти забоншиносон ва донишмандони ватаниву хориҷӣ андешаҳои О. С. Ахманова, Ю. Д. Апресян, А. А. Потебня, В. В. Виноградов, В. В. Бартолд, Е. Э. Бертелс, С. И. Баевский, В. П. Берков, В. Г. Гак, И. Р. Галперин, С. И. Ожегов, Н. М. Шанский, Л. С. Пейсиков, Ю. А. Рубинчик, Д. С. Лотте, А. А. Реформатский, И. М. Оранский, В. С. Расторгуева, Д. И. Эделман, В. Капранов, М. Шакурӣ, Ш. Рустамов, М. Н. Қосимова, Д. Саймиддинов, С. Назарзода, С.

Сулаймонов, Д. Хочаев, Я. И. Калонтаров, М. Султон, А. Ҳасанзода, Т. Ваҳҳобов, Т. Шокиров, О. Қосимов, Ф. Шарифзода, Ҳ. Рауфов, С. Раҳматуллозода, Ф. Шарифзода, А. Воҳидов, Ш. Исматуллозода, П. Нуоров, М. Олимҷонов ва дигарон истифода шудааст.

Методҳои таҳқиқ. Дар таҳқиқи мо, асосан методи тасвирӣ ба кор рафтааст. Ҳамчунин, дар мавридҳои зарурӣ усулҳои умумиилмии мушоҳида, шарҳдиҳӣ, таҳлили вожагонӣ-маъноӣ, сохторӣ, муқоисавӣ-таърихӣ ва ғоҳе усули омӯрӣ ба таври диахрониву синхронӣ мавриди истифода қарор гирифтаанд.

Сарчашмаи таҳқиқ. Сарчашмаи таҳқиқ ва омӯзиш фарҳангномаи тоҷикӣ-русии «Ҳамсафари намояндаи рус дар Осиёи Миёна» ва «Фарҳанги тоҷикӣ-русӣ»-и он интихоб шудааст. Ҳамзамон маводи фарҳанги мавриди таҳқиқ бо маводи фарҳангу сарчашмаҳои дигари русиву тоҷикӣ ба мисли «Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона», «Толковый словарь русского языка»-и С. И. Ожегов, «Бурҳони котеъ»-и Муҳаммадхусайн Бурҳони Таттавӣ, «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммад Ғиёсуддини Ромпурӣ, «Фарҳанги забони тоҷикӣ», «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ», «Фарҳанги русӣ-тоҷикӣ» (1985), «Луғати тоҷикӣ-русӣ» (1954) ва «Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ» (2008) дар муқоисаву мувофиқа истифода шудааст.

Навоари илмӣ таҳқиқ чунин аст:

- фарҳанги мавриди таҳқиқ бори аввал ба таври расмӣ ва кори диссертатсионӣ муаррифӣ карда шудааст;
- вижаҳои лексикографии асар аз диди имрӯз ва муқиса бо таносуби фарҳангшиносии замони асар таҳлил карда шудааст;
- хусусиятҳои сохторию маъноии моддаҳои луғавӣ асар мавриди таҳқиқи маҷмуавӣ қарор дода шудааст;
- вижаҳои очерки грамматикӣ фарҳанг оид ба забони тоҷикӣ вобаста ба забони муосири тоҷикӣ таҳқиқ карда шудааст;

- дар диссертатсия ба таври муфассал оид ба ҷанбаҳои макросохториву микросохтории асар маълумоти навин манзур гардидааст;
- моддаҳои луғавии асар аз лиҳози мансубияташон ба соҳаву замон тасниф шудаанд;
- калимаву истилоҳоти фарҳанг аз лиҳози доираи истеъмолашон интихоб ва таҳлил карда шудаанд;
- вожаҳои фарҳанг аз ҷиҳати дараҷаи истифодашон тасниф ва баррасӣ шудаанд;
- мақоми забони тоҷикӣ дар байни забонҳои дигари фароғири луғатҳои мурағиб муайян карда шудааст;
- саҳми А. В. Старчевский дар рушди фарҳангшиносии тарҷумавии русӣ ва тоҷикӣ нишон дода шудааст;
- ҷойгоҳи фарҳанги мавриди назар дар рушди фарҳангшиносии тоҷикӣ муайян карда шудааст.

Нуктаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Фарҳангшиношиносӣ чун илми мустақили академӣ дар омӯзиши таъриху фарҳанг, арзишҳои миллӣ, расму оин, суннатҳои миллӣ нақши басо муҳим дошта, таҳлил ва таҳқиқи вижагиҳои он зарур аст.

2. Фарҳанги мавриди пажӯҳиш нахустин луғати тарҷумавии дузабонаи тоҷикӣ-русӣ мебошад.

3. Фарҳанг хусусияти хидматӣ дошта, бо фармоиши сарситоди Вазорати маданияти Империяи Россия таҳия гардидааст, вале бинобар фароғири мувофиқ буданаш умумистеъмоли гардидааст. Бори аввал ҳам вожаҳои тоҷикӣ ва ҳам вожаҳои русӣ бо ҳуруфи кириллӣ сабт ва ҷоп шудааст.

4. Овозҳои хоси забони тоҷикӣ бо ҳуруфи махсуси латинӣ ишора карда шудаанд, ки ин ҷанбаи фарҳангшиносии луғатро қавӣ мегардонад. Дар сурати ҷой додани калимаву истилоҳоти аврупоӣ ё хоси русӣ номи латинии онҳоро бо ҳуруфи латинӣ сабт кардааст, ки ин ҷанбаи байналмилалӣ асарро қавӣ месозад.

5. Ҳарчанд фарҳанг тарҷумавист, дар он вижагиҳои фарҳанги тафсири зиёд ба назар мерасад.

6. Мурағиб бо дарназардошти вижагиҳои калимаҳои ифодагари вазиғаю мансаб, расму одат, суннати миллӣ ва маҳаллӣ онҳоро бо роҳу усули гуногун тафсир кардааст.

7. Калимаҳои тоҷикӣ дар фарҳанг бо риояи талаффузи русиашон ҷой дода шудаанд, ки ин азхудкунии вожаю таркибҳоро осону сабук мегардонад. Калимаҳои душакла ва бисёршакла ҳатталимкон бо гунаҳои талаффузиашон ҷой дода шудаанд, ки ин огоҳии хонандаро таъмин менамояд.

8. Таҳлил ва баррасии вожаҳои фарҳангномашиносии тарҷумавии дузабона дар забонҳои гуногун ҷолиб буда, бори нахуст дар чунин шакл дар забоншиносии тоҷикӣ таҳқиқ гардидааст.

9. Аз рӯйи гурӯҳҳо, мавзӯҳо ва қабатҳои вожагонӣ ҷудо намудани моддаҳои луғавии асар баҳри эҳсос ва дарки забонии масоили муҳимми фарҳангшиносӣ мувофиқи мақсад аст. Маъно ва мафҳумҳои мушаххаси бархе калимаву истилоҳоти фарҳанг бо роҳи овардани муодилҳои асливу иқтибосӣ (аслӣ, арабӣ, русӣ, лотинӣ, юнонӣ ва ғ.) ба риштаи таҳлил кашида шудаанд.

Этимоднокии натиҷаҳои диссертатсионӣ, пеш аз ҳама, дар бунёди таркиби луғавии асар, гурӯҳҳои маъноӣ, воҳидҳои луғавии соҳавӣ; муқаррарсозии вижагиҳои онҳо аз лиҳози пайдоиш ва истилоҳшавӣ, инчунин, дар истифодаи усулҳои пешқадами забоншиносии муосир зоҳир мегардад. Ба ҳамин асос, баҳри пажӯҳиши хусусиятҳои лингвистии истилоҳоти соҳаҳои фарогири фарҳанг, таҳқиқот ба тарзи бештар тасвирию муқоисавӣ, луғавию маъноии маводи асар сурат мегирад; андешаҳои назарию хулосавӣ бар мабноси натиҷагирӣ ва татбиқи воқеии онҳо метавонад зимни таълими забони тоҷикӣ дар курси аввали ихтисосҳои филологӣ ва ғайрифилологӣ ба роҳ монда шавад.

Аҳаммияти назарӣ ва амалии таҳқиқ дар он зоҳир мегардад, ки

унвончӯ маводи фарҳанги мавриди назарро бо татбиқи назарӣ баррасӣ мекунад. Диссертатсияи мазкур ба таҳқиқу пажӯҳиши назарӣ ва амалии яке аз масъалаҳои мубрами илми забоншиносӣ, фарҳангшиносӣ ва истилоҳшиносӣ оид аст. Натиҷаҳои дар раванди таҳқиқ бадастовардаи рисола метавонад дар омӯзиши масъалаҳои фарҳангшиносӣ, вожашиносӣ ва решашиносӣ ҳадафманд мавриди истифода қарор гирад. Фарҳанги тарҷумавӣ вазифаву аҳаммияти зиёд дошта, барои ошноии хонанда бо забони дигар ва таркиби луғавии он муфид аст. Он метавонад барои сайёҳону мусофирон омӯзандагони забон кумаки назарию амалӣ расонад, зеро дар баҳши охири китоб очерки мухтасари грамматикаи забони тоҷикӣ низ мавҷуд аст. Фарҳанги мазкур, бавижа барои ошноӣ бо таркиби луғавии забонҳои тоҷикӣ ва русӣ дар асри XIX муфид мебошад, чунки дар луғат шумораи зиёди калимаҳои шомиланд, ки дар сарчашмаҳои дигар ба назар намерасанд, ё ба маънои дигар тафсиру тарҷума шудаанд. Маводи рисолаи мазкурро ба ҷуз забоншиносон, инчунин, коршиносони таърих, ҷуғрофия, сиёсатшиносӣ, иҷтимоъшиносӣ, роҳбаладони сафарҳо дар фаъолияти кори худ ҳамчун дастури соҳавӣ мавриди қарор дода метавонанд, зеро вожаву истилоҳоти самтҳои мазкур ҳаматарафа таҳлил шудаанд. Ҳамчунин, устодони риштаи забоншиносии муассисаҳои таҳқиқотӣ ва таълимӣ метавонанд хулосаҳои пажӯҳиширо мавриди истифодаи худ қарор диҳанд.

Маводи фарҳанги мазкур чун зернизомии алоҳидаи таркиби луғавии забони тоҷикӣ баррасӣ шуда, ягонагиву ҷудонопазирии он ба исбот мерасад. Вижагиҳои маъноиву луғавии истилоҳоти он аз лиҳози назария ва амалия, умумиву миллӣ баррасӣ мегарданд.

Мутобиқати диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Диссертатсия дар мавзуи «**Вижагиҳои сохторию маъноии «Фарҳанги тоҷикӣ-русӣ»-и А.В. Старчевский**» барои дарёфти дараҷаи илмии доктори фалсафа (PhD) – доктор аз рӯи ихтисоси 6D020500-Филология (6D020502 – Забони тоҷикӣ) мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии довталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқ. Саҳми шахсии муҳаққиқ аз муайян намудани ҳадаф ва асосноксозии вазифаҳои таҳқиқ иборат буда, дар ҷамъоварии маводи зарурӣ, коркарди он, тасвиби натиҷаҳо, омода намудани мақолаҳо ва маърузаҳои илмӣ доир ба мавзӯи пажӯҳиш зоҳир мегардад. Таҳқиқи мазкур натиҷаи ҷустуҷӯ ва заҳмати зиёда аз шашсолаи муаллиф буда, дар шакли диссертатсияи мукамал ба анҷом расидааст. Муаллиф аз ҷумлаи нахустин муҳаққиқони фарҳанги мазкур буда, онро бори аввал дар забоншиносии тоҷикӣ мавриди таҳлили диссертатсионӣ қарор додааст. Дар заминаи муқоисаву муқобалаи таркиби луғавии ин асар бо фарҳангҳои дигар, ки дар давраҳои гуногуни рушди забони тоҷикӣ таҳия гардидаанд, инкишоф ва тағйироти таркиби луғавии забони тоҷикӣ ва вижагиҳои онҳо нишон дода мешаванд.

Пажӯҳишгар натиҷаҳои омӯзишашро бо мақолаҳову гузоришҳо манзури аҳли илм ва коршиносон намуда, кӯшидааст асари мавриди таҳқиқаш ҳар чи бештар интишор ёбад.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Диссертатсия дар ҷаласаи кафедраи забони тоҷикии факултети филологияи тоҷики Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров» (қарори №5 аз 27.12.2022) баррасӣ гардида, ба ҳимоя тавсия шудааст.

Мазмуни асосии диссертатсия дар конференсияҳои ҷумҳуриявии ДДЗТ ба номи С. Улуғзода (Маҷмуаи мақолаҳои конференсияи илмӣ-амалии ҳайати омӯзгорону профессорони муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ дар мавзӯи «Масъалаҳои мубрами забон ва адабиёти Шарқ», дар мавзӯи «Мавқеи луғатҳои тарҷумавӣ дар ташаккули лексикаи забонҳо» (санаи 23.04.2019); конференсияи илмию амалии «Саҳми Пешвои миллат дар тақвияти мақоми забони тоҷикӣ дар арсаи байналмилалӣ» бахшида ба Рӯзи забони модарӣ, 35-солагии Истиклоли давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 30-солагии Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати

Тоҷикистон ва 70-солагии профессори кафедраи забони тоҷикии ДДХБСТ, Корманди шоистаи Тоҷикистон Шокириён Туғрал Сирочзода дар мавзуи «Вожаҳои ифодагари номи касбу кор ва маҳсулоти онҳо дар «Фарҳанги тоҷикӣ-русӣ»-и Старчевский А. В.» (аз санаи 10.03.2023) пешниҳод ва муҳокима шудаанд. Қисматҳои асосии кори диссертатсионӣ дар конференсия ва семинарҳои илмии гуногуни сатҳи донишгоҳӣ (ДДХБСТ: 2016, 2017, 2018, 2019, 2020), (ДДХ ба номи академик Б. Ғафуров: 2018, 2019, 2021, 2022) мавриди муҳокима қарор гирифтааст.

Интишорот аз рӯйи мавзуи диссертатсия. Нуктаҳои асосӣ ва натоқи тадқиқот дар 9 мақола, аз ҷумла 3 мақола дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 6 мақола дар маҷаллаҳои гуногуни илмӣ ба таъб расидааст, ки феҳристи он дар охири фишурдаи рисола оварда шудааст.

Сохтори диссертатсия. Диссертатсия аз феҳрасти ихтисораҳо, муқаддима, се боб, 11 фасл, 9 зерфасл, хулоса ва тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқ, феҳрасти адабиёти истифодашуда, феҳрасти интишороти илмии диссертант оид ба мавзӯ, таркиб ёфта, фарогири 183 саҳифаи чопи компютерӣ аст.

БОБИ I

А. В. СТАРЧЕВСКИЙ ВА ФАЪОЛИЯТИ ФАРҲАНГНИГОРИИ ӯ

I. 1. Фарҳангнигории тоҷикӣ-русӣ ва таърихи он

Фарҳангнигории тоҷикӣ-русӣ нисбатан таърихи камтар дошта, аз садаи XVIII оғоз мегирад, вале бидуни таҳлили он фарҳангнигории тарҷумавӣ нопурра хоҳад монд. Бинобар он, ба таври мухтасар баррасӣ кардани ин масъала мувофиқи мақсад аст. Ҳарчанд тибқи сарчашмаҳои мавҷуда маълум мегардад, ки робитаи забонии мардуми тоҷику рус хеле барвақт шуруъ гардидааст, вале маҳз фарҳангноманигории тоҷикиву русӣ он қадар гузаштаи куҳане надорад.

Муаллифи «Фарҳангнигории форсӣ-тоҷикӣ» бо таърихи ба ишораи С. И. Баевский ибрози андеша намудааст, ки таҷрибаи аввалин таҳияи луғати форсӣ-русӣ шояд «Фехрасти калимаҳои Бухоро»-и шарқшиноси рус Филипп Ефремов бошад [6, 17]. «Фехрасти калимаҳои Бухоро» ҳамагӣ 625 калимаро фаро гирифтааст, ки мураттиб ҳангоми сафараш ба Бухоро, Хева, Форс ва Ҳиндустон ҷамъ оварда, бо тарҷумаи русиашон соли 1786 дар Петербург аз чоп баровардааст.

Бино ба маълумоти Баевский С. И. [64, 5] омӯзиши фарҳангномаҳои форсӣ дар Россия ба аҳди Пётри якум рост меояд. Бо супориши ӯ олимони ба пажӯҳиши луғатҳои арабию форсӣ шуруъ намудаанд. Дар ҳамин давра дар ҳошияи фарҳангномаи «Маҷмаъ-ул-фурс»-и Қосим ибни Ҳоҷӣ Муҳаммад Кошонӣ Сурурӣ, ки бо номи «Фарҳанги Сурурӣ» низ маълум буда, соли 1600 м. таълиф ёфтааст, 80 сатр матни русӣ ва тарҷумаи қариб 50 калимаи луғат пайдо шудааст, ки ин нишонаи тавачҷуҳи коршиносон ба фарҳанг мебошад [64, 5].

Соли 1787 бо таъиноти Екатерина II зери таҳрири академик П. С. Паллас дар Петербург «Сравнительные словари всех языков и наречий» интишор ёфта, фарогири 285 калимаи русӣ бо тарҷумаашон ба 200 забон буд ва дар он қатор забони форсии тоҷикӣ низ буд. Маълум мешавад, ки

мураттибони луғат, асосан, ба забонҳои Шарқ аҳаммият додаанд, зеро аз 200 забон 51 забони аврупоӣ ва 149 забони шарқӣ ворид карда шуда буданд.

Шарқшинос Ф. Штейнгасс соли 1815 «Фарҳанги форсӣ-арабӣ-англисӣ», чанде пас Чон Платс «Фарҳанги мукаммали ҳиндӣ-форсӣ-англисӣ» таҳия карда, интишор додаанд.

Коршиносон бар онанд, ки нахустин фарҳанги форсӣ ба русӣ китобест, ки аз ҷониби профессори забонҳои шарқи Донишгоҳи шаҳри Москва А. В. Болдырев таҳия гардида, чун замима ба «Хрестоматияи форсӣ» ном асараш соли 1826 нашр карда шудааст.

Соли 1869 устоди фанни забони форсии Донишгоҳи Санкт-Петербург Мирзошафи Гуштосб дастури забони форсӣ таҳия карда, ба он луғате илҳоқ намуд, ки шомили 4000 калимаи забони форсӣ ва тарҷумаи русии онҳо буд [66,6].

Соли 1878 фарҳангшиноси рус А. В. Старчевский «Спутник русского человека по Средней Азии»-ро таҳия мекунад, ки он панҷ забони мардуми Осиёи Миёна, аз ҷумла, тоҷикиро дар бар мегирад ва дар бораи ин луғат дар боби алоҳида суҳан хоҳем ронд. Ӯ худи ҳамон сол китоби дигаре бо номи «Карманный стоязычный словарь»-ро интишор медиҳад, ки дар он ҳам вожаҳои забони тоҷикӣ ва ҳам забони форсӣ алоҳида ҷой дода шудаанд ва ин далели он аст, ки ҳанӯз дар асрҳои XVIII- XIX забони тоҷикӣ дар Россия маълум будааст.

Шарқшиноси ҳарбӣ ва фарҳангшиноси рус И. Д. Ягелло, ки солиёни зиёд дар ғӯшаю канори Осиёи Миёна, аз ҷумла навоҳии Помир ифои вазифа дошт, луғати мазкури Ф. Штейнгасс «Фарҳанги форсӣ-арабӣ-англисӣ»-ро ба русӣ тарҷума кардаву тамкил дода, бо истифода аз фарҳангномаҳои Ч. Платс, П. Наливкин ва Л. Н. Дмитриев соли 1910 дар шаҳри Тошканд луғати навро бо номи «Полный персидско-арабско-русский словарь» интишор дод, ки воқеан ҳам барои ҳамон замон

мукаммал буда, 70 ҳазор вожаро фаро мегирифт. Ў бар ивази забони англисӣ забони русиро илова кардааст. Чор сол пас Мирзо Абдулло Гаффоров «Персидско-русский словарь» (Қомуси форсӣ ба русӣ)-ро омодаи чоп намуд ва ҷилди аввали он соли 1914, ҷилди дуюмаш 1928-дар шаҳри Москва мунташир гашт ва фарогири 40 ҳазор калимаю иборот буд.

Дар Тотористон низ чандин фарҳанги дузабонаву бисёрзабона аз ҷумла, тоториву форсӣ интишор шудаанд [123] ва бояд омӯхта шаванд.

Фарҳангномашиноси рус С. И. Баевский қайд кардааст, ки дар нимаи дуюми асри XIX дар Аврупо баробари фарҳангшиносӣ фарҳангомӯзиву фарҳангшиносӣ ҷорӣ шудааст. Ў бар он аст, ки ба ин раванд интишори мақолаи Х. Блочман «Заместки по персидской лексикографии» (Мулоҳизаҳо оид ба фарҳангшиносии форсӣ; 1868) замина гузоштааст [64, 24]. Х. Блочман таъкид доштааст, ки таҳияи луғати форсӣ-англисии мукаммали бисёрҷилдае мувофиқи мақсад хоҳад буд. Бо ин ҳадаф вай барои ҷамъовариҳои мавод 10 фарҳангномаи тафсирии зеринро, ки солҳои 1419-1826 дар Ҳиндустон мураттаб шудаанд, интихоб менамояд: «Адот-ул-фузало», «Маҷмаъ-ул-фурс», «Шарафнома», «Фарҳанги Рашидӣ», «Муайид-ул-фузало», «Сироч-ул-луғот», «Мадор-ул-афозил», «Баҳори Аҷам», «Фарҳанги Чаҳонگیرӣ», «Ғиёс-ул-луғот». Вале сарчашмаҳои дастраси мо шаҳодат медиҳанд, ки раванди мазкур хеле барвақттар оғоз гардидааст, зеро таълифоти олимони фарҳангшинос Томас Ҳайд (соли 1700), Ж. Е. Руссо (соли 1817), Паул де Лагард ба ин гувоҳанд. Масъалаи аз назари коршиносон дур мондани фарҳангҳои асримиёнагии форсӣ-тоҷикиро соли 1700 профессори Донишгоҳи Оксфорд Томас Ҳайд дар монографияаш «History of the beliefs of the ancient Persians and their magicians» (Таърихи адёни форсҳои қадим ва муъҷизоти онон), ки бо забони латинӣ ба таъби расида буд, бо нигаронӣ қайд кардааст. Вай дар ин асараш роҷеъ ба 44

фарҳанги форсӣ бо забони лотинӣ маълумот додааст, ки ин мукамалтарин маълумоти давр буд ва коршиносон бар онанд, ки мусанниф онро аз муқаддимаи «Фарҳанги Чаҳонگیرӣ» (асри XVII) иқтибос кардааст. Дар навбати худ олими фаронса Ж. Е. Руссо ин маълумоти Т. Ҳайдро истифода карда, «Феҳрасти маҷмуаи панҷсад дастхати шарқӣ»-ро ба танзим гирифта, соли 1817 дар Париж ба таърифи расонидааст, ки ин яке аз дастовардҳои муҳимми шарқшиносӣ эътироф гардидааст. Мураттиб ёдгориҳои арабиву форсии дастраси замонашро гирд оварда буд. Паул де Лагард рӯйхати 61 фарҳанги шарқиро ба тариқи алифбой ҷой дода, бори аввал «Луғати фурс», «Тухфат-ул-аҳбоб», «Тухфат-ус-саодат», «Ҷомеъ-ул-луғот» (Рисолаи Асадии Тусӣ), «Сурмаи Сулаймонӣ», «Фарҳанги Фаҳри Қаввос» ва «Ҳафт қулзум» маълумоти муфассал меорад. Хидмати Х. Блочман дар он аст, ки миқдори онҳоро ба 65 адад мерасонад.

Соли 1884 шарқшиноси номии рус К. Г. Залеман бо кори Паул де Лагард ошно гардида, онро тақриз мекунад ва ба он иловаҳо ворид намуда, таъкид меорад, ки дар хазинаҳои Россия 18 асари лексикографӣ маҳфуз буда, интизори омӯзиш ҳастанд. Вай бештар ба фарҳанги «Меъёри Ҷамолӣ» мароқ зоҳир намуда, ҳаматарафа таҳқиқ карда, матни интиқодии онро дар Қазон нашр менамояд. Минбаъд К. Г. Залеман хазинаи дастхатҳои Петербургро омӯхта, ба феҳрасти Паул де Лагард номгӯи 100 фарҳанги дигарро илова намуд. Фарҳангномашинос А. Воҳидов бо таърифи С. И. Баевский афзудааст, ки «Залеман аз аввалинҳо шуда, номгӯи фарҳангҳоро ба таври хронологӣ, аз фарҳанги гумноми Абуҳафси Суғдӣ то асри XIX тартиб дод ва дар таърихи фарҳангшиносии форсӣ-тоҷикӣ саҳми арзанда гузошт» [6, 22].

Баъдтар ин ташаббуси ӯро дар лексикографияи тоҷик М. Фозилов, В. А. Капранов, Ҳ. Рауфов, А. Сангинов, А. Воҳидов, А. Нуоров ва дигарон идома дода, рушди соҳаро таъмин намуданд. Дар садаи XX

фарҳангшиносӣ, бавижа фарҳангшиносии тарҷумавӣ ба таври бемисл
рушду инкишоф ёфт (87, 58).

Солҳои 1940-1946 бо эҳтимоми академикон Е. Н. Павловский, Е. Э. Бертелс ва нависандагон Ҷ. Иқромӣ, Р. Ҷалил бузургтарин «Луғати тоҷикӣ-русӣ» таҳия мегардад. Вале соли 1946 танҳо чилди аввали он иборат аз 11 ҳазор калимаю ибора ва 339 саҳифа чоп мешаваду чилди дуюмаш нашр нашуда мемонад. Чилди якуми луғат ҳарфҳои А-Н-ро фаро гирифтааст, ҳуруфи боқимонда бояд чилди дуюмро ташкил медоданд, вале он бинобар пурра ба анҷом нарасидан ва мувофиқи мақсад доништа нашуданаш рӯйи чодро надидааст.

Соли 1954 ба табъ расидани «Луғати русӣ-тоҷикӣ» дар ҳаёти маданияту маърифатии ҷумҳури падидаи муҳимме арзёбӣ гардидааст. Он зери назари М. Раҳимӣ ва Л. В. Успенская ва бо сармуҳарририи профессор Е. Э. Бертелс дар шаҳри Москва аз нашр баромада, фарогири 40 ҳазор калимаю иборати серистеъмол ва заруртарин истилоҳоти забони тоҷикӣ мебошад. Дар он «Очерки мухтасари грамматикаи забони тоҷикӣ»-и профессор В. С. Расторгуева ҷой дода шудааст [81]. Асар дар асоси луғати тафсирии ҷаҳорчилдаи забони русӣ, ки дар таҳрири профессор Д. Н. Ушаков солҳои 1934-1940 чоп шуда буд, таҳия гардидааст.

Соли 1955 Я. И. Калонтаров дар асоси ин луғат «Луғати мухтасари тоҷикӣ-русӣ»-ро бо 17000 калима дар ҳаҷми 400 саҳифа ба нашр расонд. Баъди ин то соли 2006 зиёда аз 180 луғати тоҷикӣ-русӣ, русӣ-тоҷикии соҳавию мавзӯӣ нашр шудааст [87, 376-404], ки ҳар кадоме вижагиҳои фарҳангшиносии дошта, дар рушди лексикографияи тоҷик саҳмгузори кардаанд, вале бинобар маҳдудии имкони рисола мо онҳоро наметавонем, баррасӣ намоем.

Соли 2006 бо эҳтимоми кормандони Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон ва зери назари профессор Д. Саймиддинов бо фарогирии 75000 калимаву ибора дар

ҳаҷми 784 сах. ба таъб расидани «Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ» руҳдоди муҳимми луғатнигории тоҷик гардид, зеро он шомили наввожаҳои забони тоҷикӣ ва тағйироти таркиби луғавии он буд. Ин фарҳанг ба таҳияи фарҳангҳои дигари соҳавию мавзӯӣ, таълимии тарҷумавӣ ва тафсирии минбаъда роҳнамо гардид. Дар натиҷа баъди нашри фарҳанги мазкур то соли 2022 тибқи маълумоти Китобхонаи миллии Тоҷикистон ва расонаҳои мухталиф бештар аз 150 луғати гуногунмиқдору гуногунҳаҷм таҳия ва мунташир гаштааст [Ҷумҳурият, 14.06.2022].

Дар фарҳангнигории даврони охир мақоми муҳовара беш аз пеш меафзояд. Луғати муҳовара дар забони русӣ бо истилоҳи «Словарь-разговорник» ифода мешавад. Луғати муҳовара навъе аз фарҳанги идеографӣ буда, дар навбати худ, ба навъҳои гуногун (умумӣ, соҳавӣ, мавзӯӣ) ҷудо мешавад. Танҳо дар Россия аз миёнаҳои асри XVIII то 1991 бештар аз 350 муҳовара ва ҳамин қадари дигар то имрӯз чоп шудааст. Дар фарҳангнигории тоҷик низ аз нимаи дууми асри XIX то имрӯз шумораи зиёди чунин фарҳанг ба таъб расидааст [87, с.412].

Муҳовара чун гунаи фарҳанг дорои бисёр вижагиҳои луғат мебошад. Ҳарчанд ки дар миқёси ҷаҳонӣ алҳол назарияи навъбандии фарҳангномаҳо мавҷуд нест, вале аз тарафи як зумра олимони чанд маротиба чунин кӯшиш ба харҷ дода шудааст. Махсусан, аврупоӣён Я. Малкил, Б. Кемада, Л. Згуст, Ж. Маторе, Ж. Рей-Дебов ва ғ., олимони рус Л. В. Щерба, П. Н. Денисов, В. Г. Гакк, Л. П. Ступин, В. П. Берков ва диг. оид ба навъҳо ҷудо намудани фарҳангҳо изҳори андеша доштаанд.

Дар сарчашмаҳои мазкур ҷаҳор меъёри хоси муҳовара тасниф шудааст: **фарогирии забонҳо; ҷойгузинии забонҳо; сохтору мавзуоти луғат; воҳиди тавзеҳ.** Яке аз асоситарин меъёри фарҳангҳо **муқобилгузории (муқоисаи) фарҳангҳои тарҷумавӣ ба тафсирист** [63, 126; 92, 139; 106, 17]. Муҳовара як намуди фарҳангҳои тарҷумавии дузабонаест, ки забони **вурӯдӣ** ва забони **судурӣ** дорад. Забони вурӯдӣ

забонест, ки калимаю ифодаҳои тарҷумашаванда дар фарҳанг интиҳоб ва ҷой дода мешаванд. Забони судурӣ забонест, ки калимаю ифодаҳои фарогири фарҳанг ба он забон тарҷума карда мешаванд. Муҳовараҳо асосан дузабона мешаванд, вале гоҳе се-чорзабона ҳам мешаванд, ки онҳоро **муҳовараи бисёрзабона** меноманд [106, 45].

Дар забони тоҷикӣ муҳовараи бисёрзабона маълум нест. Дар забони русӣ, масалан, соли 1980 ба муносибати дар шаҳри Москва баргузори Олимпиадаи XXII-и тобистона «Муҳовараи ҷавонон» [144 А] чоп шудааст, ки бо маводи 12 забон таҳия шуда, нодиртарин руҳдои фарҳангшиносӣ маҳсуб мешавад. Ҳамчунин муҳовараи якзабона мавҷуд аст, ки он бештар таълимӣ буда, барои амалияи забони таълимӣ муқаррар мегардад.

Аз лиҳози мавқеи забон мисли фарҳангномаҳои тарҷумавӣ муҳовара низ ғаёл (агар забони модарӣ забони вурудӣ бошад) ва ғайриғаёл (забони модарӣ забони судурии фарҳанг) мешавад. Бояд қайд кард, ки маъмулан муҳовараи ғаёл бештар дархӯрди мардум аст, зеро онро барои тарҷумаи воҳидҳои луғавию қолаби номаълуми забони ғайри истифода мекоранд. Масалан, барои сайёҳе, ки ба Тоҷикистон меояд, аввал калимаю унсурҳои зарурӣ ба забони модарӣ (ё забоне, ки ӯ балад аст) ҷой дода шуда, баъд он ба забони тоҷикӣ (маҳаллӣ) баргардон мешавад.

Тибқи талабот дар фарҳангҳои лотиниасосу кириллиасос калимаҳои вурудӣ аз тарафи чапи ваққ, дар арабиасосу форсиасос аз тарафи рост ваққ ҷой дода шуда, баргардони онҳо дар муқобилашон оварда мешавад. Дар муҳовара низ маъмулан чунин аст, вале усули як бар як низ қорбаст мегардад, яъне тарҷумаи ҳар як ҷумла дар поёнаш оварда шуда, баъд ҷумлаи дигар ба ҳар ду забон ҷой дода мешавад. Дар ин сурат моддаҳои луғатӣ ба сутунҳои алоҳида ҷудо карда намешаванд.

Меъёри сеюми таснифи фарҳангномаҳои тарҷумавӣ дар он аст, ки бештар луғати идеографӣ (мавзӯӣ) бо алифбой муқоиса карда мешавад. Аз ин ҷиҳат муҳовара ба гурӯҳи фарҳангҳои идеографии тарҷумавӣ мансуб доништа мешавад. Принципи идеографӣ ягона усули имконпазири таҳияи муҳовара буда метавонад, зеро тарзи алифбоии пешниҳоди истифодаи мавод онро душвор месозад. Аз ин ҷиҳат принципи мавзӯию соҳавии муқоламаҳо қобили қабул аст.

Воҳиди тавзеҳ чаҳорумин меъёрест, ки фарқи муҳовараро аз фарҳангномаи тарҷумавӣ муайян менамояд. Дар фарҳангҳои энциклопедӣ таърифи мафҳуми истилоҳот бо вожаҳои таркиби луғавии забон дода мешавад. Дар фарҳангҳои лисонӣ (лингвистӣ) калимаҳо маънидоду тафсир мегарданд. Дар фарҳангҳои тарҷумавӣ айни ҳама маънии вожа ба забоне баргардон мешавад. Дар муҳовара бошад, бо истифодаи мафҳуми маънӣ фикри зарурии бо ду ё бештар забоне баён мегардад ва ин ба фарҳанги лисонӣ наздиктар буда, аз ҳар сеи аввала мураккабтар мебошад, зеро дар онҳо муносибати синтаксисӣ нест ё хеле ба нудрат истифода мегардад, дар муҳовара бошад, баръакс бидуни робитаи синтаксисӣ муқолама наметавонад баргузор гардад. Дар тамоми анвои муҳовара, чун фарҳангҳо, қайди таркибот (фраза) тибқи меъёри зерин сурат мегирад. Масалан, дар муҳовараи сарфиву таълимӣ услуби нутқи гуфтугӯӣ ё умумистеъмолий, дар муҳовараи махсус нутқи илмӣ; дар муҳовараи таълимӣ нутқи бадеӣ истифода мегардид. Аз лиҳози шакли мавҷудияти забон забони адабӣ ҳангоми таҳияи муҳовараи таълимӣ ва сафарӣ мувофиқи мақсад аст. Унсурҳои жаргонҳои касбӣ соҳавӣ хоси муҳовараҳои ҳарбӣ ва махсус буда метавонад. Ба ҷуз меъёрҳои муҳими мазкур инчунин доираву фарогирии мавзӯҳо, ҳаҷми муҳовара ва дурнамои он низ муҳиманд.

Муҳовараро аз лиҳози мансубияти соҳавӣ ё фарогирии мавзӯӣ ба **умумӣ ва махсус** ҷудо кардан мумкин аст, ки дар боло зимни гуфтор

андар вижагиҳои муҳовара чанд маротиба ин истилоҳро кор фармуда будем. Муҳовараи **умумӣ** фарохсоҳа буда, мавзӯҳои шиносӣ, зист, муошират, хӯрокаву нӯшокӣ, таом, харидуфурӯш, маишат, фароғат, таҳсил, суҳбати рӯзмарра ва ғ.-ро дар бар мегирад. Дар навбати худ, **муҳовараи умумӣ** ба **таълимӣ** (барои омӯзандагони забони хориҷӣ) ва **сафарӣ** (барои сайёҳону тоҷирон ва соҳибкорон) ҷудо мешавад.

Муҳовараи махсус ба ягон мавзуи вобастаи машғулият ё соҳаи маҳдуд оид буда метавонад. Баръакси муҳовараи умумӣ он барои доираи муайяни корбарон муқаррар гардида, маъмулан бо фармоиши мақомоте ба нашр мерасад. Муҳовараи махсус ба 2 намуд ҷудо мешавад: ҳарбӣ (барои ҳарбиёну хизматҳои бо онҳо вобаста) ва махсусонидашуда (барои коршиносони касбҳои гуногун).

Бояд қайд кард, ки дар навбати худ ҳар як намуди ин муҳовараҳо боз ба чанд намуди дигари дохилӣ ҷудо мешаванд, ки соҳаи амалкарди онҳоро муайян менамояд.

Баррасии сохтори муҳовараҳо низ мувофиқи мақсад менамояд. Албатта, ҳар як муҳовара бо мақсаду мароми муайян, вазифаву таъинот ва амалкарди мушаххасе таҳия мегардад.

Ҳамаи муҳовара бо пешгуфтор ва очерки фонетикӣю грамматикӣ мухтасар ё тавзеҳу ташреҳ оғоз мегардад ва ин яке аз фарқҳои асосии он аз фарҳанги тарҷумавист. Дар муҳовараи таълимӣ, инчунин илова бар маълумоти грамматикӣ ташреҳоти лексикӣ низ дода мешавад. Муҳовара ҳатман рӯйхати калидвожаҳоеро дорост, ки дар китоб ба кор мераванд. Метавонад номҳои ҷуғрофӣ, маълумоти кишваршиносӣ, транскрипсия, унсурҳои фанниву соҳавӣ ва воҳидҳои гуногуни ченаку истилоҳот замима карда шавад.

Аз лиҳози сохтор, фарогири мавод, тарзи мураттабсозӣ тафсиру маънидод на танҳо монанд, балки дар мавридҳои алоҳида аз фарҳанг мураккабтар аст. Масалан, агар дар фарҳанги тарҷумавӣ калимае

маънидод карда шуда, муодили он ба забони интихобшуда баргардон гардад, дар муҳовара ин маънӣ ё маъниҳо амалан дар таркиби ибора ё ҷумлаи мушаххасе истифода мегардад, ки албатта, заҳмати бештаре металабад. Ҳар кадоме аз муҳовараи умумӣ ва махсус, дар навбати худ, якчанд жанри (намуди) луғатномаро дар бар мегирад, ки ба муштариёни ниёзманди мақсадноке равона карда шудааст. Агар муҳовараи умумӣ фарогири мафҳумҳои оммавию умумиистеъмол бошад, махсус бо дарназардошти хусусиятҳои соҳа ва истилоҳоти он таҳия мегардад (муҳовараи кисагӣ, таълимӣ, ҳарбӣ, мусофир ва ғ.).

Яке аз вижагиҳои асосии муҳовара ин бо муколамаву суҳбат ташаккул додани ҷумлаву матн ва корбасти вожаву иборот дар онҳост. Агар дар фарҳангнома калима, таркиб, ибора танҳо баргардон шавад, дар муҳовара тарзи баён, корбасти калимаҳо ва қолаби баёни фикр низ муҳим буда, ба навбалад дар сохтани ҷумлаҳо роҳбаладӣ мекунад ва ин усул дар фарҳангшиносии Шарқ аз қадим, дар Ғарб аз асри XVIII роиҷ аст.

Ба назари мо, таҳаввулоти муҳоваранигирии тоҷикро ба се давра ҷудо кардан мумкин аст. Давраи аввал аз замони қадим то солҳои 20-уми садаи XX давраи дуюм аз солҳои 20-ум то 90-уми XX ва давраи сеюм аз солҳои 90-уми садаи XX то имрӯзро дар бар мегирад. Албатта, ҳар кадоме аз ин давраҳо вижагиҳои худро доранд. Дар ибтидои давраи аввал фарҳангҳо бештар хусусияти муколамавӣ доштаанд, яъне дар онҳо на фақат калимаҳо, балки қолабҳои баёнӣ (калимаҳо дар таркиби ибора ва ҷумла) дода мешудаанд, ки ин ба муҳовара хеле наздикӣ дорад, аз ҷумла, «Фарҳанги ойим евак» ва «Фарҳанги паҳлавик»-ро аз рӯи нишонаҳояшон ба ҳамин гурӯҳ мансуб донишман мумкин аст. Минбаъд, оҳиста-оҳиста дар фарҳангҳо тафсири маънои калимаҳо бештар гардида, дар онҳо баёни муколамавӣ хеле ба нудрат расида, ниҳоят асосан бо вожаҳо маҳдуд шуданд. Аммо дарёфти луғате хеле душвор аст, ки танҳо

бо тафсир ё тарҷумаи фақат воҳиди луғатӣ маҳдуд шуда бошад. Ҳатман зимни тафсиру тарҷумаи воҳиде таркибу ибораеро ба кор гирифтаанд ва ин хоси тамоми фарҳанги қадима ва аз асрҳои XIV ба баъд аст, вале дар луғатҳои асримиёнагӣ унсури муҳовара дар шакли воҳидҳои фразеологӣ бештар ба назар мерасанд. Масалан, дар «Ғиёс-ул-луғот» ибора ва ҷумлаҳои фразеологӣ зиёд омадаанд: **Шаб нима кард**, яъне дарҳам гурехт [152, ҷ.1, 454]. Дар фарҳангҳои В. Ф. Наливкин ва Ш. Ҳотамтоев ва М. Ғаффоров низ чунин унсур мавҷуд аст.

Давраи дуумро барои он аз солҳои 20-уми асри XX гирифтём, ки дар ин давра Тоҷикистон аз тамаддуни шарқӣ ба омезиши тамаддуни ғарбӣ ворид гардид, ки ин ба рушди фарҳангшиносӣ низ бетаъсир намонд. Баъди ғалабаи Ҳокимияти Шуравӣ дар Тоҷикистон ва ҷорӣ гардидани мактабу таҳсили шуравӣ ва дар корхонаю муассисаҳои он давлат зарурати таҳияи луғату фарҳангҳои гуногун пеш омад, махсусан маъракаи маҳви бесаводӣ тақозо меошад, ки барои хонандагону кормандони давлати навин анвои фарҳангномаҳои гуногун таҳия ва ҷоп карда дастрас карда шаванд. Дар натиҷа дар муддати кӯтоҳ барои хизматчиёни корхонаву муассисаҳои гуногунсоҳаи давлатӣ луғатҳои тоҷикӣ-русӣ ва русӣ – тоҷикӣ тартиб дода шуда, дастраси кормандон гардонид шуд, ки аксари онҳо хусусияти муҳоваравӣ доштанд. Акнун маъмулан ба таҳияи фарҳангҳои тарҷумавии русӣ-тоҷикӣ ва тоҷикӣ русӣ дар мадди аввал меистод. Дар ин кор шарқшиносону коршиносони рус ва тоҷик ба мисли С. Айнӣ, М. С. Андреев, Е. Н. Павловский, О. А. Сухарева, Саидризо Ализода, Я. Калонтаров ва ғ. ҷалб карда шуданд, ки «Русско-таджикский и таджикско-русский разговорник для исполнительных органов», «Русско-таджикский словарь административных и управленческих терминов» намунаи онҳоянд. Луғати аввал аз 1200 муҳимтарин истилоҳи умумистеъмоли ва ҳизбию давлатдорӣ мураттаб гардида, соли 1927 интишор ёфта буд. Луғати

дуюм соли 1934 бо фарогирии 1500 истилоҳ ва истифодаи онҳо дар нутқ чоп гардида, аз лиҳози сохтор фарҳанги омехта буд, ки аввал луғат ва сонӣ муҳовараро дар бар мегирифт. Худи ҳамон сол, тавре ки қайд намудем, бо роҳбарии С. Айнӣ ва таҳияи С. Ализода, А. Исмоилзода, Р. Ҳошим, М. Юсупов «Луғати мукаммали русӣ- тоҷикӣ» бо ҳуруфи лотинӣ иборат аз 2 ҷилд дар як китоб, 63 ҳазор вожа дар 633 саҳ. аз нашр баромад, ки он ҷо низ унсурҳои муҳовара дида мешуд. Аз нимаи дуюми солҳои 30-юми садаи XX луғатҳои тарҷумавии соҳавӣ ва таълимӣ хеле зиёд шуданд.

Дар натиҷаи таҳқиқу таҳлил ва муқоисаи фарҳангномаҳои пешин маълум гардид, ки муҳовараномаҳо низ баробари фарҳангҳо пайдо шуда, баъдтар вижагиҳои гуногун пайдо кардаанд, зеро дар қадимтарин луғатҳои унсурҳои ягона ва ҳамгун хеле зиёданд. Аммо дар забоншиносии тоҷик истилоҳи **муҳовара** ва муодили русии он **разговорник** бори аввал аз ҷониби мураттибон М. С. Андреев ва О. А. Сухарева соли 1928 истифода шудааст. Онҳо бо номи «Русско-таджикский разговорник» луғатеро нашр намудаанд, ки соҳавию мавзӯӣ буда, 16 мавзӯро дар бар мегирад ва барои истифодаи хизматӣ таъин гардидааст. Бинобар он, мо бо ақидаи муҳоварашиноси рус Левченко Г. А. розӣ шуда наметавонем, ки ӯ пайдоиши ин истилоҳро дар лексикографияи шуравӣ соли 1930 меҳисобад, дар сурате, ки муҳовараи мазкури М. С. Андреев ва О. А. Сухарева дар Китобхонаи давлатии Россия таҳти рақами 00754/000322173 маҳфуз аст [117, 62].

Баръакс, дар солҳои 30-юми садаи XX муҳовараҳои таълимӣ бештар ба таъб расидаанд. Аз нимаи дуюми солҳои 40 чопи фарҳангҳои тафсирию тарҷумавӣ афзуда, муҳовараномаҳо хеле кам гардидааст. Аз нимаи дуюми солҳои 80-уми асри XX, ки ба маъракаи «бозсозӣ» ва охириҳои давраи мавҷудияти ИҶШС рост меояд, бинобар аз байн рафтани «пардаи сиёсӣ» шумора ва анвои муҳовара дар тамоми

мамлакат, аз ҷумла, Тоҷикистон ҳам меафзояд, зеро омадурафти дохилӣ афзуда, барои хориҷӣ дарвозаи нави сайёҳӣ, иҷтимоӣ ва сиёсӣ оғоз гардида, ба чунин асар ниёзи воқеӣ пайдо шуд. Соли 1986 С. Салоҳ «Русско-таджикский разговорник» ва соли 1988 профессор Р. Х. Додихудоев ва Л. Р. Додихудоева «Таджикско-русский разговорник» таҳияву нашр менамоянд.

Соли 1978 профессор Б. Шаҳובה «Луғати муҳовараи англисӣ-тоҷикӣ»-ро мунташир сохт. Ҳамин тавр, дар солҳои охири мавҷудияти ИҶШС таҳия ва нашри фарҳангномаву муҳовараҳо, сарчашмаҳои илмию бадеӣ ва таърихӣ миллӣ хеле авҷ гирифта, омили боло рафтани ҳувияти миллии мардум гардид.

Давраи сеюм низ ҳам вижагиҳои илмӣ ва ҳам сиёсӣ дорад. Баробари ба истиқлол расидани Ҷумҳурии Тоҷикистон заминаҳои илмию сиёсӣ ва муҳити илмию авзои иҷтимоӣ ва мафкураи аҳли ҷомеа тағйир ёфта, муносибати ҷомеа ба забон ва рукнҳои он дигар гардид, ҳамчунин таркиби луғавии забони тоҷикӣ, ки мақоми давлатӣ гирифта буд, ба дигаршавии ҷиддӣ дучор гардид.

Фарҳангшиногонро коршиносон ва устодони тоҷик бо дарназардошти ин вазъият ба таҳияи фарҳангҳои умумӣ, соҳавӣ ва фанниву мавзӯӣ пардохта, дар як муддати кӯтоҳ шумораи зиёди муҳовараи тоҷикӣ-русӣ, русӣ-тоҷикӣ, англисӣ-тоҷикӣ ва баръаксро пешкаш намуданд. Яке аз вижагиҳои фарҳангшиногонии давраи сеюм дар фарох гардидани доираи қорбасти фарҳангност. Акнун на танҳо муҳовараи тоҷикӣ-русӣ ва русӣ-тоҷикӣ, балки муҳовараи тоҷикӣ бо забонҳои арабӣ, англисӣ, немисӣ ва чинӣ (хитой) мунташир гардиданд, ки ин давраро аз давраҳои пешин фарқ мекунонад. Соли 1993 бо эҳтимоми устодони Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ва олимони Германия аввал муҳовараи немисӣ-тоҷикӣ, баъдтар «Фарҳанги немисӣ-тоҷикӣ» таҳия гардида, дар шаҳри Бон ба таъриф расид.

Соли 1998 дотсенти факултаи шарқшиносии ДМТ К. Мусофиров бо дарназардошти вазъи бамиёномада ва ниёзи мардум «Муҳовараи арабӣ-тоҷикӣ»-ро интишор дод ва дар як муддати кӯтоҳ ду маротиба чоп шуд. Пас аз чанд муддати пошхӯрии Иттиҳоди Шуравӣ ва низоми сотсиалистӣ дар тамоми олам, аз ҷумла кишварҳои пасошуравӣ раванди мусофирати меҳнатӣ қувват гирифта, дар як фосилаи кӯтоҳ хусусияти ҷаҳонӣ пайдо кард. Ин раванд тақозо мекард, ки барои мусофирони иҷборие, ки забони маҳалли омадашонро намедонистанд, дастуру роҳнамо ва роҳбалад, фарҳангу муколаманномаҳои мувофиқу дардхӯре таҳия гарданд. Ҳамин буд, ки дар Москва, масалан, барои мусофирони тоҷик бо эҳтимоми профессор Ҳ. О. Хушқадамова муҳовараи тоҷикӣ-русӣ бо номи «Русско-таджикские диалоги» бо фарогирии 150 муколама, ки ҳар кадоме аз 20 то 50 калимаро дар бар мегирад, нашр шудааст, ки дар ҳолатҳои эҳтимолии муоширати ҳамарӯза дар ҷомаҳои гуногун истифода гарданд.

Принсипи муошират, ки асоси онро ташкил медиҳад ва қолабҳои тайёри гуфтугӯ ба меҳмони омада – соҳиби забони тоҷикӣ, имкон медиҳад, ки аз рӯзҳои аввали ба муҳити русзабони ҷамеаи Русия ворид гаштанаш, ба осонӣ муколама намояд. Мураттиб таъкид доштааст, ки муҳовара бо дарназардошти вазъу шароит ва муҳити Россияву имконоти мусофирони вориди он шуда таҳия гардидааст. Дар навбати худ, ҳар як фарди русзабон бо моделҳои муқаррарии забоншиносии муоширати ҳамарӯза бо забони муосири тоҷик ошноӣ пайдо карда, метавонад дар муҳити тоҷикӣ ба осонӣ унс гирад.

Соли 2013 З. Тоҳириён дар нашриёти «КАРО»-и Санкт-Петербург «Русско-таджикский и таджикско-русский разговорник»-и кассагиеро аз чоп мебарорад, ки 192 саҳ. ва 24 мавзӯро фаро гирифтааст. Он соли 2018 бо такмилу иловаҳо бознашр гардидааст. Ин муҳовара метавонад дар муошират байни тоҷикон ва донандагони забони русӣ медонанд,

муфид бошад. Он дар асоси таҳлили нашрияҳои мухталифи байналмилалӣ ин гуна китоб таҳия шудааст. Муаллифи китоб бо истифодаи маъмултарин ибораҳои мафҳумҳои умумистеъмол оид ба мавзӯҳои рӯзмарра муколама таҳия кардааст. Он чунин мавзӯҳоро дар бар гирифтааст: «Ибораҳои ҳамарӯза», «Сафар», «Меҳмонхона», «Дар тарабхона», «Савдо», «Экскурсия», «Воситаҳои иртибот», «Дар бонк», «Нақлиёт», «Саломатӣ», «Кошоноӣ ҳусн», «Полисро даъват кунед» ва ғ.

Дар асоси китоби 3. Тоҳириён муҳовараномаи дигаре муруттаб гардидааст, ки гуфтугӯи тоҷикӣ бо талаффуз ва тарҷума ба забони русӣ барои барқарор кардани иртибот бо сокинони маҳаллӣ ва ташвиқи муошират кумак хоҳад кард. Муҳовараи мазкури русӣ-тоҷикӣ ибораҳои маъмулро барои муоширати ғайрирасмӣ дар мавзӯҳои зерин дар бар мегирад: салому алейк, суолу ҷавоб ва изҳори сипос, ҳаракат дар минтақаи ношинос, дархостҳо ва ғ.

Муҳовараномаи тоҷикӣ-русӣ, ки калимаю ибораҳоро бо риояи талаффузи соҳибзабонон ва тарҷумаи русии онҳо пешниҳод менамояд, барои сайёҳони кишвари Тоҷикистон муқаррар гардида, барои барқарор намудани робитаи дутарафаи сайёҳону аҳолии маҳаллӣ ва хизматчиёну ҳамкорону ҳамсафарони русзабон ва донандагони он мусоидат менамояд.

Дар он барои ҳар чӣ осонтар аз худ намудани калимаҳо асосан калимаю ифодаҳои умумистеъмол, рӯзмарраро дар мавзӯҳои салому алейк, шиносӣ, пазириш хушбошӣ, изҳори сипосу пурсиш, хоҳишу даъват ва ғ. шомил кардаанд.

Муҳоваранигорӣ замони навини тоҷик бо он низ фарқ мекунад, ки дар ин давра шумораи бештари муҳовараномаҳо ба шакли электронӣ ё чопию электронӣ манзур шудаанду мешаванд. Мо то санаи 21.07.2020 ҳамагӣ 11 муҳовараи русӣ-тоҷикӣ, 4 тоҷикӣ-русӣ, 2-то русӣ-тоҷикӣ ва тоҷикӣ-русӣ; 2-то англисӣ-тоҷикӣ, 2-то тоҷикӣ-англисӣ, 2-то англисӣ-

тоҷикӣ ва тоҷикӣ англисиро бо интишороти электронӣ пайдо намудем, ки ҳамагӣ барои истифодаи сайёҳону мусофирон муқаррар карда шудаанд.

Дар ин давра нусхаҳои чопии бештар то соли 2015 ба мушоҳида расиданд, ки миқдори онҳо қариб 10-то аст. Муҳовараҳои дузабонаи таълимӣ зиёданд ва тақрибан ҳамаи кафедраҳои тахассусиву таълимии забонҳои хориҷӣ чунин муҳовараи таълимӣ доранд, ки ин хуб буда, аз рушди ин соҳа пайк медиҳад. Бояд қайд кард, ки зиёд шудани муҳовараномаҳо хубанд, вале муҳтаво, сифат ва фарогирии онҳо хеле заҳмат металабад, ки ин кори оянда аст.

Ҳамин тавр, бо вучуди умумияти зиёди муҳовара ва фарҳангнома чунин фарқияти онҳоро номбар кардан мумкин аст: 1. Вазифаи фарҳангнома тафсир ё тарҷумаи вожаҳо, вазифаи муҳовара бо истифодаи калимаю ифодаҳо баёни як фикр дар ду ё бештар забонҳост; 2. Фарҳанг хонандаро бо вожаҳои забон ошно менамояд, муҳовара на танҳо бо калима ошно месозад, балки маҳорату малакаи нутқу гуфтори дурустро меомӯзад; 3. Фарҳангҳо асосан алифбой мешаванд, муҳовараҳо маъмулан мавзӯӣ таҳия мегарданд. 4. Фарҳангҳо мукаммалу фарогир бошанд хуб аст, муҳовараҳо камҳаҷми пурмуҳтаво бояд бошанд.

1.2. А. В . Старчевский ва фаъолияти эҷодии ӯ

Фарҳангшиносии тоҷикӣ рус дар ташаккули фарҳангшиносии тарҷумавӣ нақши боризе доранд, зеро дар онҳо барӯмандоне хеле зиёданд, ки бо натиҷаи заҳмати хеш фарҳанги бисёре боқӣ гузоштаанд. Яке аз маърифатпарварони бузурги рус Алберт Викентевич Старчевский маҳсуб мешавад, ки дар тамаддуни рус ва ҷаҳон чун журналист, қомуснигор, донандаи забонҳои Аврупову Шарқ маълум аст. Ӯ 28-уми апрели соли 1818 дар губернияи Киев, дар оилаи руҳонӣ ба дунё омадааст. Исмаиш аслан Адалберт, насабаш Войтекс, фамилияш Старчевский мебошад. Алберт шакли ихтисоршуда, ё муҳаффафи

калимаи Адалберт мебошад, бинобар он вай бо ҳамин ном бештар маълум аст. Пас аз хатми гимназия ба факултаи ҳуқуқшиносии Донишгоҳи Киев ҳуҷат месупорад. Имтиҳонҳои қабулро бомуваффақият супорида, донишҷӯӣ мегардад, вале пас аз чанде бо сабаби бемории сироятӣ таҳсил қатъ мегардад, баъди як сол таҳсилро оғозу анҷом бахшида, тарки донишгоҳ менамояд. Ӯ ба Санкт-Петербург рафта, таҳсилро чаҳор соли дигар дар донишгоҳи ин шаҳр идома медиҳад. А. В. Старчевский соҳиби дипломи ҳуқуқшинос мегардад. Вай ханӯз дар вақти таҳсил бо кори эҷодӣ машғул шуда, китоби «Гуфторандар адибони хориҷии асрҳои XVI-и Россия» (1841) ва «Аз таърихи интишороти адибони хориҷии садаи XVI» (1842)-ро («Сказаний иностранных писателей XVI века- Tales de scriptoribus aliena saeculi XVI; Historiae Rathenicae Scriptores exteri saeculi XVI) бо забони лотинӣ таҳия ва нашр менамояд. Низомномаи тиҷорати Россияро ба забони фаронсавӣ баргардонид. Иқтибосоти қонунҳои Россияро барои хориҷиён («Die russischen Gesetze Ausländer betreffend») таҳия намуда, аз Китобхонаи оммавии Берлин намунаҳои портретҳо (нигораҳо) ва соядастҳои ашхоси таърихӣ даврони гуногунро чамъ овард, ки бархе аз онҳо бо унвони «Galerie slave» (ҳолномаи тақрибан 360 арбоби славянӣ) чоп шуданд. Аз рӯйи нусхαι дар хазинаи Вазорати корҳои хориҷии Россия мавҷудбудаи тақризиҳои намояндагони Бранденбург дар бораи Россияи асри XVII тафсир навишта, ҳамзамон каталоги муфассали маводи русӣ ва хориҷиро роҷеъ ба таърихи Россия аз хазинаву китобхонаҳои Аврупои Ғарбӣ гирд оварда, таҳия намуд ва мунташир сохт [193-196].

Соли 1840 ба Италия сафар карда, бо ҳафриёти бостоншиносии Геркуланум, Помпей ва Стаби шинос гашта, чун рӯзноманигор дар чанд мақола таассуроташро иброз медорад. Зимни сафар ӯ дар ин ҷо бо полиглот Метсофанти ошно гашта, аз вай усули зуд ҳифз кардани

забонхоро меомӯзад ва аз таҷрибаи устодаш Метсофантиву худаш ба дигарон талқин менамояд, ки ҳар шахс метавонад дар сурати ҷиддӣ машғул шудан дар давоми як моҳ забонero аз худ намояд ва ин гуфтаҳояш беасос набуданд, зеро вай 64 забонро аз худ карда, онҳоро истифода мебардааст.

А. В. Старчевский соли 1843 чун ходими «Маҷаллаи Вазорати маорифи халқ»-и Россия кор карда, оид ба масоили нақди таърихӣ ва этнографияву филологияи славянӣ грамматикаи гуфтори даҳ забони славянӣ тартиб дода, бо он мавод «Адабиёт оид ба таърихи русҳо аз Нестор то Карамзин» (Литература русской истории с Нестора до Карамзина; (дар маҷаллаи «Финский Вестник»), «Роҷеъ ба хизматҳои канцслери давлатӣ Н. П. Румянтсев» (О заслугах, оказанных государственным канцлером Н. П. Румянцевым), «Зиндагиномаи Н. М. Карамзин» (Жизнь Н. М. Карамзина; Санкт-Петербург, 1845)-ро аз чоп баровадааст [194].

Солҳои 1848-1853 ӯ чун сармуҳаррири «Фарҳангнома-Маълумотномаи энциклопедӣ» фаъолият бурда, дар ин муддат 12 ҷилди онро чоп кардааст [195], ки нахустин қомуси Россия маҳсуб мешавад. Ҳамзамон солҳои 1850 ба ҳайси дуҷумин муҳаррири маҷалла бо номи «Китобхона-қироатхона»-и Сенковский («Библиотеки для чтения» Сенковского) кор кардааст.

Соли 1850 маҷаллаи «Писари Ватан» (Сын Отечество)-ро, ки бо шумораи хеле кам барои доираи маҳдуди хонандагон нашр мегардид, ба ҳафтаномаи бисёрнусхаи арзон табдил дод, ки аз ҳисоби зиёд шудани шумораи ҳафтанома даромади корхона афзуд, соҳибашро бою шуҳратёр гардонд, вале 13 сол пас бинобар номувофиқатӣ бо соҳиби ҳафтанома вай аз наشري он даст кашид. Ба ӯ маҷаллаи «Асалзанбӯри Шимол» (Северная Пчела)-ро, ки ба бухрон гирифтोर шуда буд, супориданд. Вай то соли 1869 кӯшиш намуд, то он маҷаллаи барҳамхӯрдари барқарор намояд, вале кораш барор накард ва дубора сармуҳарририи ҳафтаномаи

«Писари Ватан»-ро қабул намуда, ҳафт сол ифои вазифа намуд, вале натавонист он шуҳрати пештараашро барқарор намояд.

Солҳои 1879-1885 ӯ ҳамзамон таҳрири рӯзномаҳои «Современность», «Уля», «Эхо» ва «Родина»-ро бар уҳда доштааст. Вай чанд муддати дигар дар рӯзномаю ҳафтаномаҳо вақт мегузаронад, вале кораш омад намекунад, зиндагиаш беҳтар намешавад. Бинобар он, ӯ соли 1886 тарки фаъолияти журналистӣ карда, ба таҳияи фарҳангномаҳо, грамматикаҳои таълимӣ машғул мегардад. Азбаски Ситоди генералии Вазорати ҳарбии Россия аз фаъолияти фарҳангшиносии А. В. Старчевский огаҳ буд, бо вай барои мураттаб сохтани силсилаи муҳовараномаҳои ҳарбии кисагӣ шартнома мекӯшиданд, то ки аскарону хизматчиёни русзабони ҳарбӣ дар сурати пеш омадани зарурат бо форсизабонон, туркизабонҳо, чинӣҳо ва мардуми дигари бумии Осиёи Миёна, Қафқоз, кишвари Туркистон, Хитой ва дигар навоҳии забткардаи Россия ба муошират даромада тавонанд. А. В. Старчевский дар як муддати кӯтоҳ чунин луғатҳоро таҳия намуда супорид ва онҳо ба зудӣ аз нашр баромаданд. Сарчашмаҳо шаҳодат медиҳанд, ки вазъи иҷтимоии ӯ бо ин ҳам беҳтар нашуд ва забоншиносию фарҳангшиносии ӯ ҳам даромади дуруст дода натавонистанд. Даромади ин кор аз музди меҳнати журналистӣ низ камтар буд, зеро луғатҳо ҳам арзон ва ҳам дерчоп буданд. Луғати шифоҳии гуфтугӯи 27 мардуми қафқоз танҳо баъди маблағгузории хазинаи адабиёти Россия аз дасти нашр баромад. Дар Қомуси Калони Россия омадааст, ки «қисми хеле бузурги асарҳои ӯро «Тарҷумонҳо» аз забонҳои шарқ, «Ҳамсафарҳо», «Толмачҳо» (тилмоч) ташкил медиҳанд, ки «Ҳамсафарҳо» ба Осиёи Миёна, Қафқоз, Туркия, Ҳиндустон, Тибет, Япония ва дигар мамолик аз ҳамин ҷумлаанд, ки бархе чандбора чоп шудаанд. А. В. Старчевский махсус барои тамоми баҳрнавардони бандарҳои Аврупо, Осиё ва Африқои Миёна бо 50 забон

толмачи баҳрнавард мураттаб намуд, ки ин забонҳоро хуб медонист ва бо онҳо озод сухан меронд» [116, 177].

А. В. Старчевский худро, амалан, чун олиму эҷодкори серсоҳа муаррифӣ намудааст. Вай соҳиби мақолаҳои зиёд низ будааст, ки метавонем, баъзе аз онҳоро номбар намоем. Аз ҷумла: «Ақидаи бузурги Екатеринаи II» (Великая мысль Екатерины II) дар маҷаллаи «Ахбори таърихӣ» («Исторический Вестник») соли 1885 дар шумораи рақами 7 ба таърифи расидааст, мақолаи дигар бо номи «Ёддоштҳои адиби қадим» (Воспоминания старого литератора) дар маҷаллаи номбурда, соли 1888 дар шумораи рақами 10 ва соли 1889 дар шумораи 10 чоп шудааст.

Мақола бо номи «Як романи фаромӯшшудаи нависанда» (Роман одной забытой романистки) соли 1886 дар шумораҳои 8 ва 9, мақолаи «Яке аз хабарнигорони фаромӯшшуда» (Один из забытых журналистов) соли 1886 дар шумораи 2-юми маҷаллаи номбурда чоп шудааст.

Охирон асари А. В. Старчевский «Словарь древнего славянского языка, составленный по Остромирову Евангелию, Миклошичу, Востокову и Бередникову» (Фарҳанги забони славянии қадим, ки дар асоси «Луғати Инчил»-и Остромиров, Миклошич, Востоков ва Бередников таҳия шудааст) буда, соли 1899 дар Санкт-Петербург мунташир гашта, яке аз сарчашмаҳои муҳимми лексикографияи рус маҳсуб мешавад.

А. В. Старчевский ҳафтуми октябри соли 1901-ум дар шаҳри Санкт-Петербург фавтида, дар оромгоҳи лютерании Волковко дафн карда шудааст.

Дар **Википедия** навишта шудааст, ки «орзуи ӯ таҳияи луғати садзабона буд» [194]. Аммо мо медонем, ки ӯ чунин «Луғати кисагии садзабона»-ро таҳия ва нашр кардааст [116].

Умуман, яке аз пурдонтарин ва пурмахсултарин намояндагони зиёии садаи асри XIX рус Адалберт-Войтекс Старчевский ҳаёти пурҷӯшу

хурӯшero гузаронида, аз худ мероси гаронбаҳое боқӣ гузошта, дар илму маърифати рус ва ҷаҳон саҳми босазои худро пайдо кардааст ва бо чандин асарҳояш барои рушди фарҳангшиносии тарҷумавӣ низ саҳим аст.

I.3. А. В. Старчевский– фарҳангшинос

Ҳар як соҳаи машғулияти инсонӣ бо як қатор вижагиҳояш аз дигаре фарқ мекунад. Фарҳангшиносии низ соҳаи илмест, ки дорои хусусиятҳои зиёд буда, аз замонҳои қадим то ба имрӯз тақомул меёбад. Дар рушду тақомули соҳа саҳми афроди алоҳида низ назаррас аст. Яке аз чунин афрод дар фарҳангшиносии русу тоҷик олими энциклопедист, журналист, шарқшинос, забоншинос ва фарҳангшиноси асри XIX Адалберт Викентович Старчевский мебошад. Ӯ аз бачагиву ҷавонӣ ба илму фарҳанг рағбати хоса доштааст ва ҳанӯз ҳангоми таҳсил дар гимназия аллакай бо тарҷума машғул гашта, асарҳои хурдero аз забони немисӣ ба русиву англисӣ тарҷума мекардааст. Вале ба фарҳангшиносии хеле дер шуруъ намудааст. Вай аввал бо омӯзгорӣ, рӯзноманигорӣ ва таҳқиқи грамматикаи забонҳои хешу ғайрихеш машғул гардида, ба эътирофи худаш ба фарҳангшиносии тарҷумавӣ 40 сол омодагӣ дида, соли 1866 бо фармоиши Қумондонии таълими ҳарбии Сарситоди Вазорати муҳофизати империяи Россия луғате бо номи «Переводчик с русского языка на персидский» (Тарҷумони русӣ ба форсӣ) таҳия карда, аз нашр баровардааст, ки он аз 171 саҳифа ва 2 қисм иборат аст. Қисми аввалаш ба тариқи фарҳангномаи тарҷумавӣ ва бахши дуюмаш ба усули муҳовара омода гардидааст.

Сохтори «Переводчик с русского языка на персидский» хеле мураккаб буда, аз сохтори имрӯзаи луғатшиносии фарқии зиёд дорад. Он вазифаи фарҳанги тарҷумавӣ, тафсири, соҳавӣ ва мавзуиро адо мекунад, зеро ҳам муҳовара ва ҳам фарҳангро фарогир аст.

Маводи луғат на аз рӯйи алифбо, балки аз лиҳози басомаду зарурат ва дараҷаи истифодашон ҷой дода шуда, маъмулан фарогири калима, таркиб, ибора ва ҷумлаҳои умумистеъмоли ва урфист.

Китоб аз VII боб ё қисм иборат аст ва бобҳо бо ададҳои римӣ ишора шудаанд. Бобҳои II-III 6 фасро шомил буда, тартиби бобҳо бо шаш ҳарфи аввали алифбои русӣ (А; Б; В; Г; Д; Е) нишон дода шудаанд.

Боби I «**В дороге**» номгузори шуда, 236 калимаю иборати зарурии роҳу сафар ва мусофират бо забони русӣ ҷой дода, ба форсӣ баргардон шудаанд, ки мусофирон ҳангоми сафару ба роҳ баромадан метавонанд мавриди истифода қарор диҳанд, аз ин ҷиҳат он бештар ба муҳовара айнӣят дорад:

Въ дорогъ.

Благодарю васъ. Тэшэққур микунэм, лутфи шума зияд.

Возможно-ли? Мумкинъ-эст-ин?

Вставайте. Бэр бэхизид.

Я не верю. Бавэр нэдарэм.

Я говорю тебе Тура мигуем.

Говорите. Бэ гуйид.

Что вы говорите. Чи мигуид.

Не говори много. Пур нэ гу.

Что они говорятъ? Чи ми-гуенд?

Я голодень. Гуриснэ-эм.

Голубчикъ. Джигер гушэ. (с. 5)

Боби II «**Отдель общий (приготовительный)**» унвон гирифта, 126 вожа аз лиҳози мансубияташон ба ҳиссаҳои нутқ (глаголы, местоимения, частицы, прилагательная, числительная, существительная) ҷойгузин гаштаанд.

Дар ин боб низ вожаҳо аз рӯйи мансубияташон ба ҳиссаҳои нутқ чудо карда шуда, калимаҳои ҳар ҳиссаи нутқ аз рӯйи алифбо ҷой гирифтаанд.

Глаголы.

Беседовать. *Сухбэт кердэн.*

Бить. *Зэдэн.*

Божиться. *Сэвкенд хурдэн; кесэм хурдэн*

Болтать. *харф муфт зэдэн*

Вести. *Авурдэн, бурдэн.*

Взглянуть. *Нэзэр кердэн.*

Взять. *Эхз кердэн, гирифтен*

Видеть. *Дидэн.*

Возвращаться. *Баз амэдэн, мураджа'эт кердэн,
бэргердидэн, бэргеиштэн*

Дар охири ин фасл шумораҳо дар сутуни аввал бо рақам омада, дар рӯ ба рӯяшон бо ҳуруфи кириллӣ ва бо забони форсӣ сабт гардидаанд.

Вожаҳои боби III «Специальный отделъ (Шуьба ё қисми махсус)» ба соҳаҳои умури ҳарбӣ, баҳрнавардӣ, табибӣ, тичорату саноат, хочагидорӣ (мебел, либоса, кадбонугӣ, хочагӣ), вожаҳои топографӣ ва этнографӣ, вожаҳои чуғрофӣ ва таърихӣ тасниф шудаанд.

Вожаҳои забони форсӣ на аз рӯи навишт, балки аз рӯи талаффуз сабт гардидаанд. Овози «а»-и форсӣ, бо ҳарфи э, овози «ч»-и форсӣ бо ҳарфҳои «дж»-и кириллӣ, овози «о»-и форсӣ бо ҳарфи «а» (*юноша-джэван*), овози «ҳ» бо ҳарфи лотинии «h» (*эмигрант-муҳаддҷир*), овози «ё» бо ҳарфи кириллии «я», овози «э» бо ҳарфи «и» сабт ёфтаанд.

Унвонгузориҳои фаслҳои мундариҷаву дохили боби сеюм низ аз мувофиқат дуранд. Мас.: В) дар мундариҷа «Промышленность и торговля» номида шуда бошад, дар дохили асар «Тарговля и промышленность; Домашний битъ и хозяйство Топографическая часть, Топографические и этнографические слова; Географические, этнографические и исторические слова; Географические и исторические слова» номида шудааст.

Дар боби IV «**Очерки грамматикӣ**» (аз сах 94 то сах. 109) чой дода шуда, қимати илмии асарро афзудааст, зеро он хеле фишурда буда, вижагиҳои амалии истифодаи овозу талаффуз ва корбасти калимаҳоро фарогир мебошад. Боби мазкур хеле мухтасар бошад ҳам, шомили муҳимтарин унсурҳои нутқ аст. Масалан, мураттиб оид ба корбасти **зада** ҳанӯз ҳамон вақт таъкид доштааст, ки «дар забони форсӣ **зада** дар охири вожа гузошта мешавад» [162, 17]. Азбаски дар забони русӣ падежҳо истифода мешавад, мусанниф дар забони форсӣ чӣ тавр корбасти намудани онҳоро нишон додааст. Масалан, *ӯ* мегӯяд, ки «Вазифаи дательный падежро гоҳо ҳиссаҳои **ба** (албатта, калимаи «ба»-ро ҳиссаҳои номидан дуруст нест, мераттиб шояд бар ивази *чужь* корбасти кардааст) иҷро мекунад: *ба ман (бэ мэнъ-мне)*» (15, 94). Ҳамин тавр, дар очерки грамматикӣ шаш ҳиссаи мустақилмаъноӣ нутқ (исм, сифат, шумора, ҷонишин, феъл, зарф), инчунин вижагиҳои калимасозии исм, таркиббандию иборасозӣ маълумоти мухтасари назариявӣ ба таври амалӣ тавзеҳ ёфтаанд.

Боби V бо номи «**Разговорная фраза**» ибораву ифода ва таркибҳои муҳоваравиро фарогир шудааст. Он серистеъмолтарин унсурҳоро шомил аст, ки дар муомилаву муошират ва муколамаву саволу ҷавобҳои сариҷа ва кӯчагӣ ҳамарӯзӣ истифода мешаванд. Боб дар мундариҷа бо унвони мазкур ва дар дохили асар бо номи «Персидскія разговорнiя фразы» муаррифӣ гардида, аз фаслҳои «Салому алейк, хайрухуш, тавбаю қасам», «Даъвату муомила», «Изҳори афсӯсу надомат», «Ифодаҳои саволи», «Тасдиқу инкор», «Ташриф, мурут ва парасторӣ», «Оид ба забони форсӣ», «Дар бораи обу ҳаво», «Гирумон», «Дар бораи хӯрдани», «Оид ба нотобӣ», «Роҷеъ ба тиҷорат», «Тавзеҳоти коргузорӣ», «Ибораҳои ифодагари кори ҳарбӣ» (бузургтарин фасл), «Таъинот ба шахси ҳарбӣ», «Фармоишоту супоришот» иборат аст ва гӯё мубрамтарин калимаву ибороти даврро фарогир аст.

Боби VI «**Фарҳанги русӣ-форсӣ**» (Русско-персидский словарь) ном дорад ва бештар аз 2000 вожаи урфишудаи форсиро дар бар гирифтааст. Вожаҳо ба тарзи алифбой ҷой дода шудаанд.

Дар боби VII «**Метрологическая часть**» ном гирифта, хусусияти маълумотномавӣ дорад ва ба забони русӣ таълиф шудааст. Гунаҳои русию форсии ченакҳои зиёде ба мисли масофа, фосила, вазн, моеъ, пул (*газ, оршин, фарсах, ман, мартаба, собита, драҳма, туман, қирон, соҳибқирон, панабад, аббос, каш, динор, бистӣ*), номи моҳову солҳои камарӣ (*мас. Рабеъ-ус-сонӣ*), туркӣ (*Нисон, Шубат (аслан арабӣ) ва ғ.*), лотинӣ (*январ, июн*) ва ҳафта ҷой дода шудааст.

Фасли ченакҳо чунин номзурӣ шудаанд: Линейная мера (Ченаки масофа), Кубическая мера (Ченаки мукааб), Мера вместимости (Ченаки андозаву ҳачм), Везь (Вазн), Монета (Танга, Пул), Месяцы (Моҳҳо), Дни недели (Рӯзҳои ҳафта).

Худи ҳамон сол (1866) китоби «Переводчик с русского языка на китайский»-ро ба нашр мерасонад, ки ин ҳам аз лиҳози сохтор ба асари аввала айният дорад.

Барои сайёҳоне, ки ба сайри Россияи Шимолӣ, Миёна, Шарқи Дур мебароянд, омехтаи фарҳангномаву муҳовара тартиб медиҳад (Общедоступный международный переводчик путешествующих по Северной, Средней России и Дальнего Востока. На 25-ти языках.), ки фарогири 25 забон, аз ҷумла забонҳои финӣ, хитой, кореягӣ, японӣ, тоторӣ, туркӣ ва забону ғуишҳои маҳаллӣ мебошад. Китоб ду маротиба, солҳои 1887 ва 1889 чоп шудааст [194].

Дар соли 1878 барои кормандон, хизматчиён, сайёҳону мусофирони озими Осиёи Миёна фарҳангномаю муҳоварае бо номи «Ҳамсафари намояндаи рус дар Осиёи Миёна» («Спутник русского человека в Средней Азии») мунташир месозад, ки дар он калимаю ибора ва ҷумлаҳои русӣ бо алифбои русӣ ба забонҳои туркии чағатой ё ўзбекӣ), туркманӣ, қирғизӣ, тоторӣ, сартӣ ва тоҷикӣ тарҷума ва бо алифбои

кирилливу талаффузи русӣ чой дода шудаанд ва дар боби оянда дар бораи ин китоб маълумоти муфассал дода хоҳад шуд.

Пас аз меҳнати зиёд соли 1878 дар ҳаҷми 472 саҳифа феҳрасти китобхонаи нави Россияро мураттаб месозад, ки фарогири 15 ҳазор номи китобест, ки аз соли 1850 то якуми октябри соли 1877 чоп гардида, вориди китобхона шудаанд. Он худи ҳамон сол дар «Энциклопедический (предметный) указатель» низ чоп шудааст (Спб., тип. М. И. Попова, 1878,-472с.).

Фаъолияти фарҳангшиноширо идома дода, А. В. Старчевский як қатор луғатномаю муҳовара таҳия намудааст, ки дар поён номи асар, чойи нашр ва соли нашри онҳоро ба забони асл меорем: нахустинаш соли 1885 таҳия шуда, «Роҳбалад ва тарҷумон дар аксои Россия» ном дошта, муҳимтарин калимаҳои 44 мардуди дурдасттарин гӯшаю канори ин кишварро, ба мисли гӯиши лапарӣ, карелӣ, зиряний ва диг. дар бар гирифтааст. Мураттиб аз ҳар кадоми ин забонҳо аз 1000 то 2000 калима ва то 300 ибораву таркибҳои устувору маъмули мардумиро гирдоварӣ намудааст. Ҷолибии фарҳанг махсусан дар он аст, ки роҷеъ ба ҳар забоне очерки мухтасари грамматикӣ чой дода шудааст. Фарҳанг бо методи Метсофанти таҳия гардидааст.

Соли 1886 бо супориши Сарситоди Вазорати ҳарбии Империяи Россия иборат аз 174 саҳ. «Луғати русӣ ба туркӣ» (Переводчик с русского языка на турецкий) –ро таҳия ва нашр намудааст. Худи ҳамон сол китоби дигареро таҳти унвони «Луғати русӣ ба хитой» (Переводчик с русского языка на китайский) дар ҳаҷми 215 саҳ. таҳияву нашр намуд ва соли 1904 нашри дуҷуми онро Сарситоди Вазорати ҳарбии Россия бо такмилу илова дар ҳудуди 178 саҳ. мунташир намуд.

Ҳамзамон асари сеюмаш «Переводчик с русского на сартовский» чоп гардид ва он 202 саҳифаро ташкил меод.

Старчевский А. В. соли 1887 луғати нодири садзабонаеро мураттаб намуд, ки «Карманный стоязычный словарь» унвон гирифта, аксари

кулли забонҳои кишвар ва ҳамчавори Россияро фарогир буд.

Солҳои 1888-1889 ӯ калимаҳои 70 забони акнори Россияро ба забони русӣ баргардонида, бо номи «Проводник и переводчик по окраинам России» ба таърифи расондааст.

Дар ҳамин сол сечилдаи кассагиеро мунташир сохтааст, ки ҷилди аввалаш 1000 калима, 500 таркибу ибора ва очерки грамматикаи мухтасари забони 24 кишвари аврупоии ҳамчавори Россияро ба мисли шведӣ, финӣ, полшагӣ, руминӣ ва диг. бо муодили русиашон шомил гардидааст. Ҷилди дувуми он аз 1000 то 2000 калима, бештар аз 300 таркибу ибори устувори 44 забони халқҳои дохили Россия (лапарӣ, лазгинӣ, корелӣ, чеченӣ, ингушетӣ ва ғ.)-ро дар бар гирифта, як навъ бозчопи луғати соли 1886 бо такмилу иловаҳо дар ҳаҷми 645 сах. мебошад. Ҷилди сеюми китобашро А. В. Старчевский «Пограничный переводчик (по нашей южной, азиатской границе), заключающий в себе 12 языков: азербайджанский, курдский-западный [и др.] номида, дар он калимаҳои забонҳои озарӣ, курдӣ, форсӣ, тоҷикӣ, туркӣ, сартӣ ва ғ.-ро бо муодили русиашон ҷой додааст, ки ҳаҷму сохтор ва усули интиҳоби мавод мисли ду ҷилди аввал аст. Ҷилд 670 саҳифа дошта, соли 1890 аз нашр баромадааст. Дар ин китоб 1000 калима, зиёда аз 300 таркибу ибори устувори забони тоҷикӣ низ бо тарҷумаи русиашон оварда шудааст, ки ин аз мақоми муайян доштани забони тоҷикӣ барои кормандони мақомоти ҳукумати ҳамонвақтаи Россия шаҳодат медиҳад.

Таҳлили фаъолияти фарҳангшиносии А. В. Старчевский далелат ба он медиҳад, ки ӯ ба мубрамтарин масоили забоншиносӣ фарҳангшиносии диққати хоса дода меҳостааст, дар ҳалли қазияҳои он сахмгузор бошад. Хеле пурқору пухтакор ҳам будааст, ки асарҳои ӯ исботи ин гуфтаҳои ӯнд. Вай соли 1890 бо маводи забони кишварҳои ҳамсояи Россия фарҳанги сечилдаи тарҷумавию тафсири (Наши соседи. Справочная книжка. Т.1-3. -Спб. типо-лит. А. Пожаровой, 1890.) ба ҷоп расонида бошад, соли 1891 луғати тафсири тарҷумавии калимаҳои ғайримазмунӣ қабҳои забони адабӣ, адабии китобӣ, умумиистеъмолӣ,

гуфторию шевагӣ ва маҳаллии русӣ, ҳамчунин гуфтори майдарусҳо, русҳои чанубӣ, белорусӣ ва забони насронӣни калисоиро дар 240 сах. тартиб дода, дар матбааи Санкт-Петербург ба чоп расонидааст (Русский объяснительный словарь, заключающий в себе одни неприятные слова русского книжного (ученого и литературного), общественного и народного языка и областных его говоров, а также малорусского, южно-русского и белорусского наречий и церковнославянского языка. Вып. 1. - Спб. паровая скоропечатня А. В. Пожаровой, 1891 [1], III, 240 с.), ки арзиши илмиву амалии зиёд дорад. Соле нагузашта, аз забонҳои урду, хиндӣ, тибетӣ, японӣ, 17 гуфтори тибетӣ ва забони японӣ 700 калимагиву 500 таркибу ибораи устувор чамъоварда, маводи лексикографӣ гирд оварда, бо очерки грамматикашон дар ҳаҷми 432 сах. аз дасти матбаа баровардааст.

Ҳамин тавр, боз А. В. Старчевский аз соли 1886 то охири умри бобаракати хеш бештар 20 фарҳанги тарҷумавии бисёрзабона таҳия ва нашр кардааст, ки ҳар кадоме дастоварди фарҳангшиносии рус маҳсуб мешавад.

Дар забоншиносии рус яке аз хизматҳои бузурги ӯро дар он мебинанд, ки вай китобе таҳти унвони «Словарь древнего славянского языка, составленный по Остромировому Евангелию, Ф. Миклошичу, А. С. Суворин» таҳия ва веросторӣ намуда (1899, 946 с.), дар пайдо кардани решаи бисёр калимаҳои русӣ саҳмгузори доштааст, ки дар фасли аввал таъкид гардид.

А. В. Старчевский эҷодкор ва чун муҳаққиқи серсоҳа на танҳо бо ному насаби расмиаш, яъне фамилияш, балки бо таҳаллуси «Ивкин» низ эҷод намуда, маъруфият пайдо кардааст, фароҳу амиқтар кардани пажӯҳиши фаъолияти ин фарди эҷодкор ба манфиати фарҳангшиносии умумӣ хоҳад буд. Мутаассифона, ҳатто дар илми рус хизматҳои ӯ ҳанӯз нопадид мондаанд.

I. 4. А. В. Старчевский ва мақоми «Ҳамсафари намояндаи рус дар Осиёи Миёна» дар байни фарҳангҳои дигари ӯ

Фарҳангшиногорӣ яке аз қадимтарин машғулиятҳои ақлонии мардуми соҳибфарҳанг ва нишонаҳои тамаддуну маънавиёти ҷаҳонӣ маҳсуб мешавад. Аз ин ҷост, ки аз қадим дар ҳар давраи замон онҳое, ки бо баланд бардоштани маънавиёти мардум машғуланд, ба масъалаи таҳияи луғат ва луғатшиногорӣ диққату аҳаммияти ҷиддӣ додаанду медиҳанд. Бавижа, дар Шарқ қадимтарин фарҳангҳо омода шуда, бархе аз онҳо то замони мо расидаанд [94, 191]. Дар Ғарб масъалаи мазкур асосан аз асрҳои миёна роиҷ гардида, минбаъд хеле зуд рушд пайдо кард [87, 377-382]. Нахустин луғати забони англисӣ соли 1552 ба таърифи расидааст. Агар нахустин луғати русӣ «Словарь Академии Российской» ном дошта, соли 1794 бо супориши Пётри Кабир таҳия ва интишор ёфта бошад, аллакай асри XIX айёми рушди луғатшиногории рус будааст. Дар ин давра фарҳангшиногории рус қариб 100 луғат аз ҷоп баровардаанд, ки А. В. Старчевский яке аз онҳост.

Старчевский Адалберт чун донандаи хуби забонҳои Шарқи Ғарб [107; 108; 160; 161] аз солҳои 50-и садаи XIX фаъолиятро ба забонамӯзиву вожагундорӣ рағбат сохта, аз забонҳои гуногун бештар аз 700 ҳазор калимаю ифодаи заруриро фароҳам оварда, ба фарҳангшиногорӣ шуруъ менамояд [89] ва паси ҳам чанд луғат ҷоп мекунад. Аз ҷумла, агар бо супориши ҳукумати Россияи подшоҳӣ аз солҳои 60-уми асри XIX бештар 70 луғати тарҷумавии русӣ бо забонҳои дигар омода ва ҷоп шуда бошад, аз онҳо 20-тоашро Старчевский таҳия менамояд, ки «Переводчик с русского на персидский», «Спутник русского человека по Средней Азии» [160] аз он ҷумлаанд.

«Переводчик с русского на персидский»-ро А. В. Старчевский соли 1886 дар шаҳри Петербург аз нашр баровардааст ва аз пешгуфтори мухтасар, очерк оид ба грамматикаи забони форсӣ, муҳавараи русӣ ба форсӣ ва луғати русӣ-форсӣ таркиб ёфтааст.

«Спутник русского человека по Средней Азии»-ро низ А. В. Старчевский бо супориши Сарситоди ҳарбии Россия таҳия намудааст, ки он соли 1878 дар Петербург чоп шуда, аз муқаддима, очеркҳои грамматикаи забонҳои фароғири луғат ва луғати русӣ ба забонҳои туркӣ (чағатой ё ўзбекӣ) туркманӣ, қирғизӣ (қазоқӣ), тоторӣ (қазонӣ ва оренбургӣ, сартӣ (ўзбекии шаҳрӣ, асосан техникӣ) ва тоҷикӣ (бухорӣ)-ро дар бар гирифтааст.

Соли 1886 дар Санкт-Петербург бо номҳои «**Переводчик с русского языка на персидский**» (174 сах.) ва «**Переводчик с русского языка на турецкий**» (172 сах.)-ро паси ҳам аз чоп мебарорад. Асарҳои мазкур дар он даврон фаровон ва мувофиқ истифода мешуд, аммо минбаъд ба ҳукми фаромӯшӣ маҳкум шуд. Солҳост, ки оид ба А. В. Старчевский ва луғатҳои ӯ маводи арзишноке ба назар намерасад. Ба андешаи мо яке аз сабабҳои аз назари коршиносон дур мондани як қатор фарҳангунаву фарҳангҳои тарҷумавӣ он аст, ки дар асрҳои XIV-XVIII дар Россия ба маънои калимаи «словарь»-и ҳозира вожаю таркибҳои дигар ба мисли «тилмоч» (толмач), «переводник» мустаъмал буданд ва аз охири асри XIX муродифи имрӯзаи онҳо ҷорӣ гардидааст [149,432]. Аммо А. В. Старчевский на вожаҳои **толмач**, ки дар забони русии он замон роиҷ буду дар таълифоти пештарааш истифода бурдааст, балки вожаи русии **переводчик** (тарҷумон, баргардонанда)-ро ба қор гирифтааст.

Дар муқаддимаи хеле мухтасари «**Тарҷумони забони (муҳоварии) русӣ ба форсӣ**» мурағатиб ишора мекунад, ки «Дар Аврупо то кунун дар ҳеҷ яке аз забонҳо **худомӯз** ё тилмочи арзон ва дастраси забони форсӣ мавҷуд нест. Аз ин ҷиҳат чунин нахусттаҷриба дар Россия сурат гирифта, бо номи «**Переводчик с русского языка на персидский**» манзур гардид [162].

Дар Тавзеҳи китоб тарзи дурусти хондани 2 калима манзур гардидааст.

Умуман, китоби мазкур нахустин фарҳанги якҷояи муҳовараву луғати русию форсӣ буда, аз лиҳози луғатнигорӣ, фарогирии мавод ва муҳтавои нигориш хеле ҷолиб ва арзандаи омӯзиши мукамал аст.

I. 4. 1. «Ҳамсафари намояндаи рус дар Осиёи Миёна» ва сохтори он

А. В. Старчевский аз зумраи камтарин коршиносоне будааст, ки аксар забони Аврупо ва сернуфузтарину сернуфустарин забонҳои Шарқро доништа, аз онҳо огоҳона истифода карда, забондонии худро баҳри пешбурди мардуми забони онҳо ба харҷ додааст. Беҳуда нест, ки дар нимаи дуюми ҳаёташ ӯ махсус ба фарҳангнигорӣ рӯй оварда, ба дастовардҳои бузурге ноил гардидааст. Дар чиҳил соли ҳаёти пурбаракаташ ӯ бештар аз 20 фарҳангномаи гуногунҷамъ мухталифвазифа таҳия намуда, ба рушди фарҳангнигории ҷаҳонӣ саҳми махсусе гузоштааст. Аз фарҳангҳои таҳиякардааш маълум, ки вай ба забонҳои Шарқ ва махсусан ба забонҳои мардуми Осиё таваҷҷуҳи хоса доштааст, ки ба ин офаридани луғатҳои дузабонаю бисёрзабона бо забонҳои русию чинӣ, японӣ, кореягӣ, арабӣ, туркӣ, форсӣ ва тоҷикӣ далел шуда метавонанд. Фарҳанги «Спутник русского человека в Средней Азии», ки мо «Ҳамсафари намояндаи рус дар Осиёи Миёна» тарҷума кардем, аз ҷумлаи луғатҳои дузабонаест, ки маводи забони русӣ ва панҷ забони асосии мардуми Осиёи Миёнаро дар бар гирифтааст. Хусусияти мазкури китоб дар сарсафҳаи он нишон дода шудааст, яъне пас аз унвони асар навишта шудааст, ки муҷаллад бо ҳуруфи русӣ навишта шуда, фарҳангҳо бо забони зерин фарогир аст: 1. туркӣ (чағатойӣ ё ўзбекӣ) бо вижагиҳои гуфтори қошғарӣ, хевагӣ ва туркманӣ; 2. қирғизӣ (қазоқӣ); 3. тоторӣ (қазонӣ ва оренбургӣ); 4. сартӣ (шаҳрӣ, ўзбекӣ, асосан соҳаи техникӣ) ва 5. тоҷикӣ (бухорӣ). Дар бораи ҳар як забони тарҷумашаванда очеркҳои грамматикӣ мухтасар манзур гаштааст.

Сохтори китоб хеле мураккаб буда, бино ба арзи мураттиб ин нахустин таҷрибаи фарҳангшинос, ки дар як муҷаллад фарҳанги якҷанд забон бо маълумоти грамматикашон ҷой дода шаванд.

Китоб ҳамагӣ аз 834 саҳифа иборат буда, аз пешгуфтори муаллиф, мундариҷа, 5 очерки грамматикӣ (оид ба ҳар як забони дахлдор) ва луғатҳо (оид ба забонҳои номбаршуда) таркиб ёфтааст.

Пешгуфтор ба саҳифаи асосии луғат дохил намешавд, он бо рақамҳои римӣ (аз I то V) ишора гардидааст. Аввал «**Очеркҳои грамматикӣ**» пас аз он фасли «**Луғатҳо**» оғоз мешавад.

А. В. Старчевский пешгуфторашро чунин оғоз намудааст: «Анқариб 12 сол мешавад, ки мо қисми ғарбии Осиёи Миёнаро соҳибӣ мекунем, пайваста пеш меравему меравем, бо вучуди он дар он ҷо, миёни аҳолии мусулмон якҷанд наҷод зиндагӣ дорад, аллақай ҳазорҳо мардуми рус низ иқомат доранд, ҳарчанд, ки дар кишвари Туркистон ҳамасола оммаи зиёди ҳарбиён, мансабдорон, руҳониён, тоҷирон, фабрикантон ва саноаткорон - мардуми умуман аз ягон забони аҳолии маҳаллӣ ноогоҳ фиристода мешаванд. Дар моён ҳамоно ягон гуна худомӯз, ягон дастуре нест, ки мардуми ба сафари он ҷойҳо фиристодашудаи аз алифбои арабӣ беҳабар, бегона аз муросилоти арабӣ дар роҳи сафар то расидан ба Осиёи Миёна, ақаллан андаке бошад ҳам, аз забоне, ки деру бардавом дар гирду атрофи худ ба гӯшашон мерасаду ҳеҷ калимаи онро сарфаҳм намераванд, истифода карда тавонанд» [161, I]. Ў менависад, ки дар байни мардуме афтода, ягон вожаи истифодабурдаи онҳоро надонистан бисёр ғамангезу мудҳиш аст. Ў ҳанӯз он замонҳо бо таассуф қайд кардааст, ки то ба ҳол илм ҳам барои омӯзиши ин забонҳо кори кироие накардааст. Танҳо дар осори баъзе шарқшиносони русу хориҷӣ баъзе ишораҳо ба назар расанд ҳам, ё ба сабаби ба забони хориҷӣ ҷоп шуданашон ё бинобар ба теъдоди хеле кам нашр гардиданашон, барои оммаи васеъ ва мусофирони ин кишварҳои ҳамсоя дастрас нестанд.

Роҷеъ ба заҳмати худ менависад, ки «Бо мақсади падида овардани имкон барои намоёндогони гуногунмақоми рус, ки ба Туркистон ва мамлакатҳои бо онҳо ҳамсоя меоянд, мо маводи заруриро зарра-зарраву дона ба дона ҷамъ намуда, луғатҳои мукаммали туркӣ ё ўзбекӣ, сартӣ, қирғизӣ, тоторӣ ва тоҷикиро таҳия намудем» [161, II]. Оид ба сабаби ба китоб ворид намудани луғати тоторӣ мураттиб дар поварақи пешгуфтор менависад, ки «мо ба «Спутник...» барои он луғати тоториро илҳоқ кардем, ки ба Осиёи Миёна бисёр тоторҳо фиристода мешаванд, ки аксарашон дар он ҷо зиндагӣ ихтиёр кардаанд, бисёриашон дар хизмати миёнаравии тарҷумонии байни русҳову маҳаллиён мебошанд. Мусанниф бар он аст, ки луғатҳо одиву сода буда, ҳар шахси андак майлу рағбат ва кӯшишу ғайратдошта, метавонад ба осонӣ ин забонҳоро ё то озими сафар шудан, ё дар сафар аз худ намояд. Аз тавзеҳи таҳиягар бармеояд ва худӣ луғатҳо собит менамоёнд, ки луғати ӯ хусусияти басомадӣ низ дорад, зеро вай таъкид менамояд, ки мақсад аз ҷой додани на камтар аз 1000 серистеъмолтарин калима ва грамматика маҳз мусоидат ба забонамӯзии одитарин фарди ҷомеа мебошад. Ташаббуси худро ӯ таҷрибавӣ ҳисобида, меафзояд, ки вақту замон собит менамоёнд, то маводу усули пешниҳоднамудааш манфиати ҷашмдошташро медиҳад ё не. [161, V].

Мақсаду зарурати таҳияи луғаташро Старчевский А. В. дар кумак ба мусофирати хизмати русҳо ба Туркистон дида, меафзояд, ки бо камтарин майлу хоҳиш ва заҳмату ғайрат ҳар нафар метавонад ҳатто дар роҳ ҳамагӣ 1000 калимаи зарурӣ ва асоситарин қоидаҳои грамматикаи ин забонҳоро аз худ намуда, имкони бо мардуми маҳаллӣ озод муошират намуданро пайдо кунад. Ӯ бар он будааст, ки ақаллан нисфи мансабдорони ҳамватанаш ё русзабонҳои дигари озими кишвари Туркистон агар бо ин забонҳои мардуми маҳаллӣ нимкола сухан гуфта тавонанд, беҳбудии будубош ва пешрафти хизмату корҳои мансабиашон

хеле осон мешуд. Ӯ афсӯс мехӯрад, ки алҳол кулли шиносоию пешбурди кори эшон аз чанд нафар тарҷумонҳои нисбатан бовичдоне вобастагӣ дорад ва коршиноси мусофир бояд ба гуфтаҳои онон бовар намояд, зеро ӯ ҳатто имкони санҷидани дурустии тарҷумаҳои мешунидаашро надорад.

А. В. Старчевский комилан дуруст қайд мекунад, ки ду-се ва ҳатто даҳҳо тарҷумонҳо наметавонанд он кореро анҷом диҳанд, ки 300 нафар ё камтару бештар мансабдорони масъул мекарда бошанд, ки ин аз зарурати омӯхтани забон ва мақоми забон дар фаъолияти хизмативу дипломатӣ шаҳодат медиҳад.

Дар таҳияи китоб баробари маводи мухталифи сайёҳону мусофирон, ки бо забонҳои русӣ, англисӣ ва немисӣ навишта шудаанд, аз асарҳои олимони шарқшиносе ба мисли Абел Ремоза, Катрмэра, Клапрота, В. В. Григорев, И. И. Илйинский (маводи эшон барои таҳияи очерки грамматика ва луғати қирғизӣ истифода шудааст), Павэ де Куртейл, фарҳанги чағатой бо номи «Абушка», фарҳанги Будагов ва ғ. баҳрабардорӣ шудааст. А. В. Старчевский бо самимияти зиёд аз мушовири расмии Империяи Россия Дмитриев М. И., мушовири Кумитаи Академияи Улуми Императории Россия баҳри дастгирию маслиҳатҳояшон изҳори сипос намудааст [194].

Бояд қайд кард, ки агар дар оғози пешгуфтор мурағиб давраи бо таҳияи ин китоб машғул шуданаашро якчанд сол гуфта бошад, зимни миннатдорӣ мазкур гуфтаашро мушаххас карда, таъкид доштааст, ки «дар давоми ҳафт сол ба туфайли лутфу меҳрубониҳои зиёди эшон тавонистем аз китобу асарҳо ва дастовардҳои нодири марбути қорамон бемалол истифода барем, зеро бидуни мадади ин олимону ходимон омода сохтани чунин китоб имкон надошт» [161, II].

Баробари ба нашриёт супоридани китоб А. В. Старчевский бо нафаре рӯ ба рӯ мешавад, ки якчанд сол дар Туркистон зиндагӣ карда, дар Бухоро кор қадаст ва ӯ ба вай феҳрасти қариб 2000 вожаи сарти ё

худ забони ўзбекии шаҳриро манзур карда, изҳор доштааст, ки номашро зикр накунад. Ў ҳамчунин мураттибро бо мураббиву устои писари амири Бухоро, Мирзо Васӣ Мирохунд, ки ҳангоми дар Петербург таҳсил доштаниш амирзодаро парасторӣ кардааст, ошно менамояд ва Мирзо луғати тоҷикиро аз назар гузаронида, барои беҳтар гардидани сифати он саҳм мегузорад [161, VI].

А. В. Старчевский қайд менамояд, ки дар беҳкарди луғатҳои тоторию сартӣ Мулло Хайрулло Юнусов, дар хондани луғати тоҷикӣ як нафар мусофири тоҷики шаҳри (Санкт-Петербург) хизмати шоиста кардаанд, вале, мутаассифона, ному насаби он нафарро сабт накардааст.

Тибқи нигоштаи мураттиб шарқшиноси ҷавон В. И. Игнатов низ дар кори тасҳеҳи калимаҳои забони туркии ҷағатой ва қисман тоҷикӣ ёрӣ расонидааст ва ӯ ба ҳамаи нафароне, ки мададу маслиҳати хешро дарёф надоштаанд, арзи сипос намудааст.

Бо мақсади осон кардан ва бартараф намудани чунин мушкилӣ ҳарфу аломат ва унсурҳои гуногун истифода мешавад. А. В. Старчевский низ бо ҳамин мақсад баъзе ҳуруфи фарқкунандаи забонҳоро мавриди истифодаи хеш қарор дода, дар муқаддимаи китоб вижагиҳояшонро тавзеҳ додааст. Вай дар бораи сохтору тарзи нишон додани моддаҳои луғатӣ, бавижа нишон додани ҳарфҳои ғайрирусӣ чандин ишораи ҷолиб дорад. Мураттиб таъкид кардааст, ки ба хотири ҳар чӣ аниқтар талаффуз кардан ва дақиқ нишон додани ҳарфҳои дар алифбои русӣ мавҷуднабуда чун транскрипсия онҳоро бо ҳарфҳои махсус ишора кардааст. Масалан, **ā** (барои ифодаи е-и нарми забони русӣ ва я-и нармталаффуз корбаст мегардад; **О**), Овози **У** (**ъу** ва **ў**) аз назари А. В. Старчевский ду тарзи талаффуз дорад. Дар як маврид чун **У**-и дароз, дар мавриде чун **И**-и фаронсавӣ (ё худ **ў** дар калимаи **тўқ**-как **ю** в слове тюк-А. М.;) талаффуз гардида, бо аломати **ō** ишора мегардад.

Дар хусуси бо ҳарфи русии х ишора кардани овози Ҳ изҳори назар карда, қайд кардааст, ки бо ин ҳарф нишон додани Ҳ дуруст нест, зеро мавридҳое низ ҳастанд, ки овозу ҳарфи х дар ҳар ду забон як хел истифода мешаванд, бинобар он бо **h**-и лотинӣ ишора кардани овози Ҳ-и тоҷикиро беҳтар медонад. Овози **Х**-ро чун **Г**-и русӣ талаффуз кардан аз тарафи мурааттиб нодуруст ҳисобида шудааст. **Ў** овози ҳалқӣ будани онро махсус таъкид менамояд.

Бинобар дар забонҳои туркӣ ва тоҷикӣ устувор будани мавқеи зада, - менависад, А. В. Старчевский, - мо ба калимаҳо зада нагузоштем.

Ба тасҳеҳи калимаҳои қирғизӣ И. И. Илминский кумаки зиёд расонидааст.

Дар анҷоми пешгуфтори нисбатан муфассали хеш мурааттиб аз хонандагони фарҳангҳову донандагони забонҳои мазкур хоҷиш кардааст, ки андешаҳояшонро фиристанд, то дар нашрҳои минбаъда ба ҳисоб гирифта шавад. Пешгуфтор санаи 1-уми майи соли 1878 тибқи маводи шарқшиноси маъруфи рус А. Григорев аз тарафи А. В. Старчевский навишта шудааст.

Пас аз Мундариҷа (Оглавление) омадааст, ки аз 2 қисм иборат мебошад. Қисми аввал «**Очеркҳои грамматикӣ**» (номгузори гашта) дастури забонҳои туркӣ, ўзбекӣ, қирғизӣ, тоторӣ, тоҷикиро фарогир аст.

Қисми дуюм «Луғатҳо (Словари)» унвон гирифта, забони русӣ ва калимаҳои забонҳои туркӣ, қирғизӣ, тоторӣ, сартӣ ва тоҷикиро дар бар гирифтааст.

I. 4. 2. Маълумоти грамматикӣ оид ба забонҳои фарогири луғатҳо

Тавре ки қайд кардем, фарҳанги мазкури А. В. Старчевский пас аз муқаддима, фарогири очеркҳои грамматикӣ аст, ки бо он забонҳо луғат манзур мешавад. Сабаби дар луғат ҷой додани очеркҳои грамматикӣ худ мурааттиб дар пешгуфтораш асоснок намуда, қайд кардааст, ки онҳо ҷиҳати пеш аз ошноӣ бо луғатҳои алоҳида огоҳ намудани хонанда бо

вижагиҳои дастурии он забонҳо чой дода шудааст [161, II]. Ин албатта, дуруст мебошад, зеро ҳар кадоми очеркҳо ба забоне тахассус гирифта, вижагиҳои он забонро вобаста ба забони русӣ баҳри русизабоне, ки бо забоне сарукур гирифтааст, ба таври муқоисавӣ таълиф гардидааст. Мураттиб дар ҳаҷми 64 саҳифа кӯшидааст, умумият ва фарқи грамматикӣ ин забонҳоро бо муқоисаву қиёси амалӣ нишон диҳад.

Нахустин очерки грамматикӣ бо сарлавҳаи умумии «**Забони туркӣ**» оғоз мегардад. Мафҳуми забони туркӣ аз назари мураттиб хеле фарогир истифода гардидааст. Аз ҷумла, аввалин шуда, дар бораи гурӯҳбандии забонҳо сухан ронда менависад: Забони туркии шарқӣ, ё худ ҷағатой, ки онро Вамбери ба се ғӯиш ҷудо мекунад: 1. Тоторию хитойӣ, ё худ туркии қошғарӣ (ба истилоҳи русӣ-Китайско-татаркое или Кошгар-туркиси); 2. Ҷағатой ё ўзбек туркиси; 3. Ғӯиши туркманӣ туркмен-тили (Туркменское наречие). Дар ҷумлаи дигар **ў китайско-татарское наречиеро** (уйгурское) бо уйғурӣ айният дода, дар айни ҳуд онро ба ду зерғӯиши мутафовут ҷудо мекунад: 1. Забони шаҳриён ва муқимиён аз Қошғар ба самти шарқ то Комул; 2. Ғӯиши туркии шимолиён ва кўчманчиёне, ки дар шимол маъмулан аҳолии кўчии ҳамвориҳои қаторкўҳи Тиёншон ва Ҷунгария бо номи қароқирғиз истифода мебаранд. Русҳо **қирғизони сангидаштӣ**, муғулон **бурутҳо**, хитоӣҳо **пэ-лу-тэ** меноманд. Ҳар ду ғӯиш аз лиҳози грамматикӣ ва лексикӣ аз ҳамдигар хеле фарқи ҷиддӣ доранд. Бояд қайд кард, ки яке аз фарқҳои асосии ин ғӯишҳо дар он аст, ки аввалӣ бештар аз калимаҳои форсӣ вом мегирифт, дуюмӣ аз муғулӣ. Чунин муносибат, - менависад А. В. Старчевский, - дар тафаккури қабилаҳо низ чой гирифтааст. Ҳамчунин агар шаҳриён бештар аз ҳуруфи арабӣ истифода баранд, кўчманчиён ва муллоёни онон аломатҳои шабеҳи муғулиро кор мефармудаанд, ки дар Россия ва Осиёи Ғарбӣ уйғурӣ меномидаанд ва он дар замони нашри китоб низ роиҷ будааст. Баъд дар бораи уйғурҳо маълумоти таърихиву этнографӣ дода шудааст. Уйғурҳоро **ў** қабилаи

қадими туркқо меҳисобад, ки дар наздикии Қароқорум сукунат гузида, аслан аз ҳамқабилаҳои худ бо муқимияту соҳибхат буданашон фарқ мекунад. Ӯ бар он будааст, ки уйғуронро соқинони Туркистони Хитой ҳисобидан равост. Уйғурҳо аз қадим хати худро доштаанд, дигар қабилаҳои Уралу Олтой бошанд, хату савод надошанд. Минбаъд хати уйғуриро муғулҳо низ қабул карданд, туркҳо бошанд, баъди ҷорӣ гардидани дини ислом дар заминаи динӣ алифбои арабиرو қабул кардаанд. Вале шояд аз эҳтиром нисбат ба Чингизхон бошад, ки дар байни мардум баробари хати чингизиён-ясу, хати уйғуриро ҷорӣ намуда буд, меросбаронаш, бо вучуди ҳокими туркон шуданашон, шариату хати арабиرو чун нишонаи қабулу эътирофи дини мусулмони Муҳаммадпайғамбар (ифодаи А. В. Старчевский - А. М.) дар умури идории худ дер гоҳ низ ба кор мебарданд. Туркон муддати мадид дар ҳуҷҷатҳои расмиашон, ба мисли ярликҳои хонӣ ва китобҳои динии мусулмонӣ хати уйғуриро истифода мебардаанд [196].

Гӯиши уйғуриро, навиштааст А. В. Старчевский, мисли ҳозира забони халқии Тотористони чинӣ (Китайская Татария) низ меноманд, ки ин маълумоти нодир мебошад. Он бидуни шубҳа асолату шаклҳои ибтидоии калимаву ифодаҳои нисбат ба тамоми забонҳои дигари туркӣ бештару беҳтар маҳфуз доштааст. Мураттиби очерки илмӣ бо таъя ба донандаи хуби ин забон Абул Ромиз ишора менамояд, ки ин забон дар замони нашри асар низ барои мардум аз Қошғар то Комул маълум буд.

Комул ҳамон шаҳри **Кобул** аст [161, III]. Бино ба гуфтаҳои Валихонов (Чутак Валихонов- А. М.), - менависанд мусанниф, - қошғариён бо гӯиши уйғурӣ ҳарф мезананд.

Таҳлилашро идома баҳшида, ӯ қайд мекунад, ки дар забони уйғурӣ категорияи чинсият на дар исм ва на дар сифат, умуман, вучуд надорад. Исмҳо бо пасванди **-лар** ҳам баста мешаванд. Баъд дар бораи падежҳои забони русиро чӣ тавр ифода кардани уйғурҳо сухан ронда, навиштааст,

ки падеж дар забони уйғурӣ нисбат ба чағатой хеле камтар кор фармуда мешавад ва чаҳор падеж - родительный, дательный, винительный и творительный маъмул аст. Ба саҳми корбасти феъл, замонҳо ва навъҳои он аҳаммияти махсус дода шудааст. Дар забони уйғурӣ низ мисли забонҳои дигар феъл ба вазифаи хабар дар охири ҷумла меояд. Тасрифи феълҳои номаълум бо **-моқ -миқ**; тарзи мафъул бо **-миш**; замони ояндаи феъл бо **-чак ё -чик** истифода намешавад.

Фарқи забони туркҳои қошғарӣ ё худ тоторҳои чинӣ аз туркҳову туркманҳо ба дараҷе зиёд аст, ки онҳо бо ҳамдигар хеле бо душворӣ муошират менамоянд. Мусаннифи очерк зикр менамояд, ки забони туркии Туркистони чинӣ, ки бо овозҳои ҳалқии тез бартарӣ доранд, барои шунавандаи бегона хеле гӯшхарош ва нофорам мерасад. Ин хусусият ҳар қадар ба самти Ғарб наздиктар шавад, ҳамон андоза камтар мегардад. Роҷеъ ба забони уйғурӣ маълумоташро ҷамъбаст намуда, ӯ бо афсӯс қайд мекунад, ки аз вижагиҳои грамматикӣ ин забон илм ҳанӯз хеле кам огоҳ аст.

Забони чағатой (ӯзбекӣ) - ӯзбек туркиси. Баъди забони уйғурӣ А. В. Старчевский маълумоташро оид ба забони чағатой оғоз бахшида, афзудааст, ки он сернуфустарин забони Осиёи Миёна буда, ба се гӯиш ҷудо мешавад ва ин ба тақсимоти сиёсӣ мувофиқ омадааст.

Ҳамин тавр, вай дар заминаи ҳулосаи шарқшиносони давр ин чағатоиро ба гӯишҳои хўқандӣ (қўқандӣ), бухорӣ (туркӣ) ва хевагӣ ҷудо намуда, умумияту фарқи онҳоро дар муқоисаи фонетикӣ, морфологӣ ва синтаксисӣ нишон дода, гӯиши қўқандро ба гӯишҳои мардуми Қипчоғ, қирғизҳо, қазоқҳо; гӯиши туркии бухороиро ба забони форсӣ, махсусан, гӯиши Хуросону Марв; гӯиши Хеваро бештар ба чағатой ва ашъори Навоӣ шабеҳ донистааст. Маълум нест, ки чаро ӯ бухороиро дар қавсайн бо ифодаи туркӣ тафсир додааст.

Забони сартиро бо гӯиши Хева хеле наздик ҳисобида, таъкид

менамояд, ки ин гӯиши забони шаҳриён ва озарбойчониён буда, намояндагонашонро аз Форс ба ин маҳалҳо чун ғулом оварда, баъдтар озод намудаанд ва эшон дар хонигарии Хева маскун гардида, ба он забон таъсир расонидаанд [161, VII].

Гӯиши туркманиро А. В. Старчевский аз забони ўзбекӣ дур дониста, ба Березин (ному насабаш нишон дода нашудааст) эрод мегирад, ки вай ин ду забонро бо ҳам наздик гуфтааст. Ў хусусияти фонетикии туркманҳоро махсус қайд намуда, бар он аст, ки забони онон аз як тараф ба озарбойчонӣ, аз тарафи дигар ба ўзбекӣ қаробат дорад [161, VIII].

Ҳамин тавр, ба забони туркӣ А. В. Старчевский забонҳои уйғурӣ, чағатойӣ, сартӣ ва туркманиро шомил дониста, умумияту фарқиати гуногуни онҳоро барои хизматчиёну мусофирони ба Осиёи Миёна омадаи рус муқаррар намудааст. Очерк мухтасар, вале пурмуҳтаво буда, дар он нуктаҳои арз гардидаанд, ки барои ҳарчи зудтар аз худ намудани забонҳои маҳаллӣ мусоидат намояд.

Забони ўзбекиро алоҳида баррасӣ намудааст. Вале агар дар бораи забонҳои пештар ҷойдодашуда маълумоти мухтасари таърихӣ этнографӣ дода бошад, акнун бидуни чунин маълумот якбора аз талаффузи садонокҳо, дифтонгҳо (двугласия), ҳамсадоҳои ин забон сухан гуфта, истифодаи исм, сифат, шумора, ҷонишин, пешояндҳо, зарф, феъл, калимасозиро муфассал баррасӣ кардааст. Масъалаҳои синтаксисро таҳти унвони **Ҷойгузинии вожаҳо** мухтасар таҳлил кардааст ва ба ҷанбаи амалии он аҳаммияти бештар додааст. Масалан, гуфта шудааст, ки «ҳангоми тарҷума аз забонҳои туркӣ ба русӣ бояд пеш аз ҳама феълро дарёфта, пас калимае, ки бо ҷузъи **-ни** меанҷомад (винительный падеж), предмети асосиро, ки дар именительный падеж бо муайянкунанда омадааст, тарҷума бояд кард, яъне тарҷумаро аз охири ҷумла сар карда, ба аввали он омадан лозим аст» [161, XVIII].

Ба ҳамин минвол, роҷеъ ба забонҳои қирғизӣ тоторӣ низ маълумоти дастурӣ дода шудааст, ки барои ҳарчи бештар омода шудани

хонанда мусоидат менамояд.

Дар саҳифаҳои 61-65 оид ба забони тоҷикӣ ҳам очерки махсуси грамматикӣ манзур гардидааст. Очерки мазкур ниҳоят мухтасар ва ихчам буда, ҷанбаи амалӣ дорад. Дар он танҳо вижагиҳои муҳимму фарқунандаи ин ё он ҳиссаи нутқ оварда шудааст.

Дар сарлавҳаи очерк «Таджикский (Бухарский) язык», дар қавсайни сатри поёнӣ навишта шудааст: *(По Григорьеву)*.

Мутаассифона, ному насаби Григорев сабт нашудааст, аммо маълум гардид, ки ин ҳамон шарқшиноси машҳури рус В. В. Григорев аст, ки солиёни зиёд дар Осиёи Миёна ва махсусан, дар Бухоро ифои вазифа карда, забон ва расму одати мардуми маҳаллиро омӯхта, роҷеъ ба забони тоҷикӣ очерки махсуси грамматикие навиштааст [161, XV].

Бояд қайд кард, ки очерки дастурӣ вижагии муқоисавӣ дошта, ҳар як нукта бо забони форсӣ муқоиса карда мешавад. Он бо унвони **Имя оғоз мегардад**, ифодагари истилоҳи имрӯзаи существительное (Имя существительное) буда, ҳаммаъно ё муродифи ҳиссаи нутқи **исми** забоншиносии имрӯзаи тоҷик аст. Очерк якбора аз ҷамъбандии исм оғоз мегардад. Таҳиягар навиштааст, ки тарзу мавриди корбасти пасвандҳои **–анъ** (он) ва **–ha** (ҳо) махсус мебошад, яъне бо предметҳои ҷондор гоҳо бар ивази **–онъ**, пасванди **–ha** истифода мешавад ва баръакс; баъзан бар ивази яке дигареро метавон истифода бурд. Мураттиб онҳоро анҷомӣ (окончание) номидааст. Калимаҳои туркии мустаъмали гӯиши Бухоро низ метавонанд ин пасвандро қабул намоянд.

Пасванди ҷамъбандии **–ha** бо калимаҳои арабӣ низ ба кор гирифта мешавад. Бо ин пасванд инчунин исми амал ҳам истифода мегардад, ки дар забони форсӣ шакли ҷамъ надорад.

Пасвандҳои **– анъ** (он- А. М.) ва **– ha** (ҳо) гоҳо ба охири калимаҳои арабии анҷомаи ҷамъи арабидошта низ илова карда мешавад.

Анҷомаи ҷамъбандии арабии **–от** бисёр вақт ба калимаҳои арабии

шакли чамъдошта низ илҳоқ карда мешавад. Барои исбот ё намуна мисоле наовардааст.

Бо ин пасванд гоҳо калимаҳои туркӣ низ чамъ баста мешаванд. Дигар хусусиятҳои грамматикӣ исро мураттиб лозим ба ёдоварӣ надонистааст.

Бо ҳамин маълумоти дастуриро оид ба вижагиҳои исми забони тоҷикӣ иктифо бахшида, ба ҷонишин рӯ меорад.

Ҷонишин. Дар очерк дар бораи вижагиҳои морфологию фонетикӣ маълумоти мухтасар бо ҷонишинҳои шахсӣ, ишоратӣ ва истифодаи онҳо маҳдуд дода шудааст. Ў навиштааст, ки ҷонишини шахсии шахси якум ва дуҷуми шумораи чамъ шакли мукамал дошта, бо ин шакл дар забони форсӣ ба нудрат истифода мегардад: моён, шумоён (**маянь, шумаянь**).

Дар ғӯиши Бухоро шакли 2-юм ва 3-юми шумораи чамъ, ки дар забони форсӣ қариб тамоман аз байн рафтааст, камистеъмол гаштаанд: танъ-вамъ (от тю, **яъне ту**), шанъ- аз онӣ онҳо (от ашъ, яъне аз -аш), *танъ* (*яъне, -тон*)-вамъ (отъ тю) *шанъ-ихнӣ* (отъ *ашъ, яъне, -аш*). Дар мавриди зайл бандакҷонишинҳои соҳибӣ дар назар аст.

Таъкид рафтааст, ки ҷонишини ишоратии **аинъ** (ин) ва нисбии **ке** ё **ки** дар шакли чамъ бо анҷомаҳои **-на** ва **онъ** истифода мегардад, яъне бар ивази **айнанъ** (онон) ва **кинанъ, аинъна** (онҳо) и **кина** (**киҳо**) талаффуз мешавад.

Муаллиф ҷонишини саволии **кӣ?**-ро бо истилоҳи ҷонишини нисбӣ ёд кардааст. Ин ҷонишин дар грамматикаҳои забони тоҷикӣ бо забони русӣ таълифшуда чун вопросительное местоимение [98, 532] корбаст гардидааст.

Оид ба ҳиссаҷаи (нумеративи) **та** и **худ тэ** (**-та, -то**) ишора рафтааст, ки бо исми шумора омада, барои офаридани на танҳо исмҳои ифодагари маротибаву карат, балки барои сохтани исмҳои ҷудой хизмат мекунад. Маълум аст, ки нумератив маротибаву каратро ифода намекунад.

Тавре ки маълум гардид, дар очерки мазкур калимаи **та** (**то**) чун

ҳиссача шинохта шудааст. Дар забоншиносии муосири тоҷик он бо истилоҳи нумератив кор фармуда мешавад. Эҳтимол меравад, ки мусанниф **частица** гуфта, шояд умуман ҷузъ ё ҳиссаи калимаро дар назар дошта бошад.

Феъл низ чун ҳиссаи алоҳидаи нутқ таҳлил гардидааст. А. В. Старчевский қайд кардааст, ки замони ояндаи номуайян агар дар забони форсӣ бо феъли ёвари **хостан** ва шакли ихтисораи сиғаи нотамоми феъли тасрифшаванда ташаккул ёбад, пас дар бухориён ин шакли ихтисоршудаи нотамом пурра иваз карда мешавад. Вале гуфта нашудааст, ки шакли ихтисоршуда кадом ва мисол ҳам оварда нашудааст.

Дар шахси сеюми шумораи ҷамъи шакли феълии замони ояндаи номаълум зуд-зуд ба гунаи **-дъ** меояд.

Баръакс, дар шахси сеюми шумораи ҷамъи гузаштаи муайяни **-дъ** аксаран сарфи назар мешавад. Ҳамин тавр, шакли 3-юм аз шакли тасрифии нотамом фарқ надорад. Чунин тасриф дар шахси 3-юми шумораи ҷамъи замони гузашта низ ба назар мерасад.

Дар шахси 2-юми шумораи ҷамъи сиғаи амрӣ навишта шудааст, дар очерки мазкур, гоҳо бар ивази шакли маъмулӣ ҷонишини **-тон** истифода мешавад: равед-раветон.

Феъли **истодан** чун ҷузъи ёвар барои ташаккули замони ҳозираи давомдоре истифода мешавад, ки дар забони форсӣ мавҷуд набуда, хоси забони тоҷикӣ мебошад.

Дар бухориён сифати феълии махсуси замони гузаштае кор фармуда мешавад, ки бо иловаи ҷонишини нисбии (шахсии) **кӣ** ба вучуд меояд.

Сифати феълии замони гузашта баъзан ба ҳайси феъли исмшуда истифода мегардад.

Дар бухориён як намуди махсуси сифати феълии замони гузашта мавҷуд аст, ки аз иловаи тасрифи нотамом бо ҳарфи **и** сохта мешавад.

Носаҳеҳию норавшании таҳлили грамматикӣ дар он аст, ки

гуфтаҳои муаллиф хеле умумӣ ва бидуни мисолу намуна баён шудаанд. Масалан, роҷеъ ба бунёди феълҳои андешаҳои ҷолиб иброз доштааст, вале бемисол.

Муаллифи очерк ишора мекунад, ки феълҳои мураккаб хеле серистеъмоланд, ки дар забони форсӣ ба назар намерасанд, балки дар қолаби туркӣ, аз сифати феълии як феъл ва сифати нотамоми дигар сохта мешаванд, аммо мисол намеоварад.

Ҳамчунин, тарзи барои забони форсӣ бегонаи бунёди исмҳои низ мустаъмал аст, ки аз сифати нотамоми феъл бо иваз кардани ҳарфи **н** ба **и** ба вуҷуд омадааст.

А. В. Старчевский оид ба ҳиссаҳои забони тоҷикӣ сифати феълӣ, пешояндҳо ва пайвандакҳо сухан ронда, танҳо нуктаҳои фарқкунанда ва хоси забони тоҷикиро мухтасар қайд мекунад. Аз ҷумла, *ӯ* ишора кардааст, ки дар забони бухороӣ (гӯиши бухороӣ дар назар аст – А.М.) унсурҳои гуфторие ба мисли зарф, пешояндҳо ва пайвандакҳо истифода мегарданд, ки дар забони форсӣ, умуман, ба назар намерасанд; ба мисли *Пэке-завтра* (пагоҳ), *Олтэке-рано* утромъ (субҳ, саҳари барвақт), *Дэр-паянъ* (бухар.) - внизу, внизъ (дар поён, поён), *Азъ-паянъ* (бухар.)-снизу (вверхъ; аз поён ба боло). *Суара-верхомъ* (савора), *Банага-нечаяннымъ* образомъ, неожиданно (баногаҳ, ногаҳ, ногаҳон), *Инджанабэ-здесь*, въ этихъ местахъ (дар ин ҷо, дар ин ҷоҳо), *Мэфалунэ-сильно*, жестоко (сахт, бераҳмона), *Эгалапъ-преимущественно* (аксаран), *Базъ-также*, потомъ (боз, бори дигар, маротибаи дигар, такроран), *Тогри* (тюрк.)-прямо (мустақим, рӯ ба рӯ), *Бикъ-очень* (хеле); *бикъ мухкемъ*-очень крепко (хеле мустаҳкам), *Балай-на* (болои), надъ (дар болои..., бар чизе); *залай тахатъ нишаниданъ*-посадить за урокъ (ба дарс шинондан, оғоз кардани дарс); *Нэкамэтъ балай аркъ бафюръ манъ кушбики мибашидъ*-власть надъ кремлемъ принадлежит кушбипю (Ҳукумати болои арқ мансуби кушбегӣ мебошад), *Дэръ бала-на* (дар боло), въ (*дэръ балай аркъ*-въ кремле-дар болои арқ), *Дэръ балай намэдъ нишастанъ*-сидеть на кошме

(дар болои (рӯйи) намад нишастан), *Дэръ балай Мэвръ рэфтъ*-пошолъ на Мевръ (Ба болои Мавр рафт), *Эзъ бала-изъ-подъ* (*аз болои...- эзъ балай Мэвръ кештъ*-возвратиться изъ подъ Мевра-аз болои Мавр бозгаштан), *Пируй-вследъ* (*пируй ханъ кефтъ*-сказалъ вследъ за ханомъ (пайпави (аз паси) хон гуфт). Муаллиф бар он аст, ки чунин калима, таркиб, ибора ва хатто чумла дар забони форсӣ мустаъмал намешаванд ва хоси забони тоҷикианд [161,102].

Ба ҷои «г» ҳарфи «к» истифода шудааст, мисли пеке-пага. *Нэмра-вместеи* (бо ҳамроҳии...) (*Нэмра эмиръ дэрнаджара дэръ амэдимъ*- мы вступили въ Бухару вместе съ эмиромъ- Ҳамроҳи амир ба Бухоро даромадем), *Дэръ бара*-относительно, въ отношении къ... (дар бора, нисбат ба...) *Бинабэръ*-приблизительно, около (тахминан, қариб). *Кати-сь*, и (бо касе ё чизе, ҳамроҳи), *Мгянь*-черезъ (миён), *Ма, мага*-съ (бо, аз); *ма кучъ*-съ багажемъ (бо бор). *Та*-и, до (то). ва ғ.

Баъзе пешояндҳо ва пайвандакҳо аксаран ба маънои наву дигари ҷоришуда ё бо илова кардани ҳиссаҳои шабеҳ истифода мешаванд. Масалан, *дар* бар ивази *ба*; *ба* бар ивази *аз*; *бар* ба ҷои *ба* ва *дар*; *агар ки* ба ҷои *агар*; *албатта ки* ба ҷои *албатта*; *бадъ* бар ивази *бадъ азъ*; *ҳлат* ба ҷои *ҳолате* ва ғ.

Инкор на бо иловаи ҳиссаҳои *на*, балки *не* ифода карда мешавад; дар феълҳои мураккаб ҳангоми инкор пешванди инкорӣ на мисли он ки дар забони форсӣ дида мешавад, дар байни феъл ва пешоянд, балки қабл аз пешоянд гузошта мешавад. Унсурҳои туркии ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ воридшуда, махсусан дар мавқеи истифодаи калимаву ибора ва мавқеи онҳо, аёнтар эҳсос мегардад.

Таъсири мазкур дар мавридҳои зайл ифода ёфтааст:

- 1) Дар истифодаи пайвасти сифати феълӣ ба ҷои феъли замони гузашта.
- 2) Бар ивази сифаи номуайяни.

3) Дар истифодаи сифати феълӣ (кегте мисли **дивъ ё тиббъ-и туркӣ**) ба маънои пайвандаки **то ки**.

4) Дар табдил ёфтани пешояндҳо ба пасояндҳо, яъне ба охири калимаҳои зарурӣ пайвастанӣ онҳо.

5) Дар ҳамин қолаби гуфтор дар охири ҷумла омадани зарфи замон ва ҳиссаҳои нутқ меояд, ки инро низ таъсири забони туркӣ бояд донист.

Очерки грамматикӣ мазкур бо чунин маълумоти мухтасар анҷом меёбад. Мураттиб танҳо нуктаҳои хоси забони тоҷикиро ёдовар мешавад. Як вижагии муҳимми очеркро дар он дидан лозим аст, ки он хусусияти муқоисавӣ дошта, дар ҳар мавриди таҳлил қорбасти калимаву унсурҳои грамматикӣ бо забони форсӣ қиёс намуда, таъкид медорад, ки он дар забони форсӣ мавҷуд аст ё не, чӣ тавр истифода мешавад, умумияту фарқаш дар чӣ зоҳир мегардад.

Ҷиҳати дигари таҳлили муқоисавӣ очерк дар он аст, ки мусанниф танҳо бо муқоисаи ин ду забони хешу ниҳоят наздик маҳдуд нашуда, пайдоиши унсурҳои хоси забони тоҷикиро бо забони туркӣ низ муқоиса намуда, бархе аз онҳоро дар таъсири забони туркӣ мебинад, ки чунин таҳлилу муқоисаи сетаарафа ҳам хеле муҳим аст.

Бояд гуфт, ки баъзе андешаҳои А. В. Старчевский ва муаллифи очерк В. В. Григорев оид ба падидаи омадани унсурҳои ба ном туркӣ асоси қавии этимологӣ надоранд. Масалан, муаллиф ва мураттиб бар ивази пайвандаки **агар** истифода шудани **агар ки**-ро аз таъсири забони туркӣ меҳисобанд, дар сурате ки ҳанӯз дар осори даврони пешин низ ин қолаб мустаъмал буда, баръакс ба забони туркӣ аз ин забон интишор ёфтааст.

Мисолҳо на дар шакли гунаи маъмулӣ ва дурусташон, балки бо гунаи маъмулии русиашон ҷой дода шудаанд, ки ин асосу сабабҳои худро дорад ва мусанниф дар муқаддимаи луғат чунин тавзеҳ додааст. «...новобаста аз он ки дар кишвари Туркистон оммаи зиёди ҳарбиён, маъмурон, руҳониён, тоҷирон, соҳибфабрикаҳо ва саноаткорон -

одамони умуман бо ягон забони маҳаллӣ ноошно фиристода мешаванд, дар мо то ҳанӯз ягон хел худомӯз, роҳнамое барои фиристодашавандаҳо мавҷуд нест, ки корифтодагони аз алифбои арабӣ бегона ва имкони омӯхтани онро надоштаву аз забони мардуми маҳаллӣ беҳабар истифода бурда тавонанд [161, I]. Аз ин ҷост, ки мурағтиб онро дар гунаи муҳовараву луғат таҳия намудааст, ки корбурдаш осонтар шавад ва ин ҷанбаи амалии китобро низ меафзояд.

Албатта, бархе аз қоидаҳои нишондодаи мурағтиб ноаниқ ва баҳсталаб ва ҳатто ғалатанд, вале дар айни замон муҳим он аст, ки ҳанӯз дар асри XIX вижагиҳои дастурии забони тоҷикӣ мавриди баррасии алоҳида қарор гирифта ва таълиф намудани очерки махсус дорони аҳаммияти зиёди илмиву назарӣ ва амалӣ буда, далели он аст, ки аллакай он замонҳо забони тоҷикӣ ба ҳайси забони алоҳида шинохта шудааст.

I.4. 3. Фарҳанги туркӣ-русӣ

Пас аз анҷоми очеркҳои грамматикӣ забонҳои фароғири фарҳангнома қисми дигари китоб бо «Луғати туркӣ- русӣ» оғоз мегардад. Унвони аниқи фарҳанг «Тюркский (джагатайский или узбекский) языкъ» буда, дар қавсайн боз ҳам мушаххастар (бо ворид намудани вижагиҳои гуфтори қошғарӣ, хевагӣ ва туркманӣ) навишта шудааст.

Луғат алифбой буда, бо тартиби алифбои кириллӣ қариб 5 ҳазор калимаи туркӣ ҷой дода шуда, дар рӯ ба рӯи ҳар як калима тарҷумаи русии он оварда шудааст. Ҳар як калимаи туркӣ бо як ё якчанд муодили русиаш муаррифӣ гардидааст, яъне луғатҳо, аз ҷумла фарҳанги мазкур, бо ҳарфи А шуруъ гардида, бо Я ба анҷом мерасанд.

Калимаи тарҷумашаванда бо ҳарфи сиёҳи баланд ва тарҷумааш бо ранги сиёҳи муқаррарӣ, ба андозаи 12, масофаи байни сатрҳо 1, ҳар саҳифа 2 сутунӣ чоп шудааст.

Нахустин калимаи луғат **Аба** бо талаффузи русӣ чоп шуда, дядя съ отц. стороны тарҷума шудааст, ки ҳаммаънои калимаи «амак»-и тоҷикӣ

мебошад. Азбаски дар забони русӣ ҳам **тағо** ва ҳам **амак** чун **дядя** тарҷума мешавад, мутарҷимон бо мақсади муайян намудани муносибати хешигарӣ калимаҳои (хешӣ) падарӣ ё моддариро истифода мебаранд, ки мурағатиби луғати мазкур низ чунин кардааст.

Гунаи маъмулии калима **обо** буда [169, ҷ. 1, 893], он шакли ҷамъи калимаи **аб**-и арабӣ аст ва ба маънои **падар** истифода мегардад [169, ҷ. 1, 26].

Калимаҳои ўзбекӣ мувофиқи талаффузи русии ҳамонвақта навишта шудааст. Масалан, вожаҳои юзланмоқ, юзлашмоқ, юзлаштирилмоқ, юзлаштирмоқ [161, 565] дар луғати А. В. Старчевский мутобиқан дар шакли юзлэнмэкъ, **юзлэтмэкъ**, юзлэштюрмэкъ, **юзлэшмэкъ** (267) чоп шудааст, зеро дар он замон калимаҳои мазкур ба русӣ дар ҳамин шакл талаффуз мешудаанд.

Дар луғат пайдоиши этимологии калимаҳо нишон дода нашудааст, вале мансубияти калима ба забонҳои нишондодашудаи туркӣ бо аломатҳои т. - туркӣ; кшг. - кошгарский; узб. Õ - узбекский; хив. - хивинский нишон дода шудааст: **Ашукъ** (т.), **ашубъ** (хив.), **Ашь** (уйг., трк., т.), **Ачку** (кшг.). Гоҳо пайдоиши калимаҳоро ғалат низ муқаррар кардааст. Масалан, калимаи **ошро** (**Ашь**) уйғурӣ пиндоштааст, ки саҳеҳ нест, шояд гунаи мазкур (**Ашь**)-ро дар назар дошта бошад.

Дар мавридҳои алоҳида зимни калимаи асосӣ вожаҳои бо он сохташударо низ овардааст: **Бала**-дитя. **-Балачака**-дъти, семейство. **-Хабалаларъ-ну!** Мои дорогие, мои храбрые! - **Баладжезимъ**- мое любезное, дорогое дитя! (27).

Бо назардошти он ки русҳо ҳарфи **Ғ**-ро **Г** талаффуз мекунанд, калимаҳои дар таркибашон **Ғ**-дошта низ бо **г** ишора гардидааст, то ки барои русизабонҳо талаффузи чунин калимаҳо осон шавад. Масалан, калимаҳои **болға** ва **ғўза** чунин омадааст: **Балга**-дубинка, дубина, съ длинымъ черенкомъ; молотокъ (27); **Гуза** (тркм.) -хлопок в коробкахъ (49); **Гусса йэмэкъ**-горевать, тужить, скучать, заботиться (27).

Азбаски луғат бо алифбои русӣ ва барои русизабонҳо тартиб дода шудааст, ҳамаи калимаҳои хоси забонҳои туркӣ, қирғизӣ, тоторӣ, сартӣ ва тоҷикӣ, ки дар таркибашон овозҳои Ғ, Қ, Ү, Ҳ, Ҷ, Ӣ, О, Ё, Й доранд, бо гунаи талаффузи русӣ (Г, Дж, У, ЬУ, О, Ё, К, Х, һ, і, И, Э, Я, І) ҷой дода шудаанд: **Джигъ** (ҷеғ//чиғ; 55), **Джанджалъ** (ҷанҷол; 55), **Джбньюмэкъ** (ҷўнамоқ; 57), **Дъушамбэ** (Душанбе; 63), **Закет** (закот; 65), **Зіярать** (зиёрат; 65), **Илчи** (элчи; 69), **Ильмэкъ** (илмоқ; 69), **Ягъ** (ёғ), **Есауль-баша** (ясавулпошо; 65), **нава** (ҳаво/ ҳава; 49), **Угры** (ўғри; 221) **Игитъ** (йигит; 77), **Каһрь** (қаҳр; 85), **Калям** (қалам; 89), **Катар** (қатор; 97), **Огри** (ўғри; 149), **Пюпюш** (пойпўш; 165) ва ғ.

Маводи фарҳанг аз лиҳози доира ва дараҷаи истеъмол хеле ҷолиб аст. Дар он калимаҳои адабӣ, умумистеъмол, шевагӣ, истилоҳот, касбӣ, архаистӣ бо маъноҳои аслий, маҷозӣ, маъмулӣ, ғайримаъмулӣ, тағйири маънокарда дида мешаванд. Масалан, дар забони адабии ҳозираи ўзбекӣ калимаи **овоза//авоза** ба маънои паҳн ё маълум шудани хабаре (дув-дув гап) мустаъмал аст. Дар китоби мавриди таҳлил он чунин омадааст: **Авазэ** - репутация, доброе имя, слава (арҷ, эътибор, номи нек, обрӯ); 3). Калимаи туркмани **ағари** ҷой дода шудааст, ки ҳамон вақт номи матои шоҳии ниҳоят нафиси аз пашми уштурбачаи се-чаҳоррӯза (4) бофташударо ифода мекардааст. Калимаи мазкур аслан аз вожаи **оҳарӣ** гирифта шуда, дар забони туркманӣ дар шакли **ағари** интишор ёфтааст ва дар луғат бо гунаи русиаш (**ағари**) омадааст. Имрӯз ин калима архаизм шудааст.

Як қатор калимаҳои ба назар расиданд, ки имрӯз тарзи навишташон дигар шудааст: **Кайинъ** (қайин)-вместо, наместо. -**Кай-инъ ата** -вотчимъ, свекоръ, тестъ. -**Кайинъ ана**-мачиха, свекровъ, теща. -**Кайинъ ага**-деверъ, шуринъ, своякъ, зять. -**Кайинъ айни**-младшей деверъ и т. д, -**Кайинъ экэджи**. -свояченица; золовка, невестка старшая. -**Кайинъ сингиль**-тоже младшая. Имрӯз дар забони ўзбекӣ ҳамаи ин ибораҳо ба калима табдил

ёфтаанд. Калимаҳое низ мавҷуданд, ки аз лиҳози фонетикӣ фарқ мекунанд ва онҳоро ё муаллиф ба тарзи дигар навиштааст ё тарзи талаффузашон дигар шудааст: Сичихонъ - мышъ; сиргамокъ-желат добра кому либо (177).

Гурӯҳи зиёди калимаҳо табдили маъно кардаанд, ё тобиши маъноии нав ба худ гирифтаанд: Раисъ (раис)-блюстителъ общественной благопристойности, благочестия и нравов (165). Мураттибони ФЗТ раисро чунин маъникушой кардаанд: **Раис** а. 1. сардор, идоракунанда, сарвар 2. д. мансаби динӣ дар ислом, касе ки ба иҷрои аҳкоми дин, ба рафтору ахлоқи мусулмонон, ба дурустии сангу тарозу ва ғ. назорат мекард [169, ҷ. 2, 117].

Бархе пурра ё ба маънои алоҳидаашон аз истеъмол баромада, ба қатори калимаҳои архаистӣ ва таърихан маҳдудшуда гузаштаанд: **Тай** (аз.) - страна, окрестность, направление, равновъсие половина тяжести, разделенной на двъ равныя части, имущество, тюк кипы товровъ; состояније (189); **Шангъ бэги** (кит. тат.) - родъ секретаря, переводчика и посредника между китайскимъ и татарскимъ правительствомъ (253). Калимаи авваларо мураттиб озорбойҷонӣ дониста, ба 8 маъно тарҷума кардааст.

Вожаи дуоум бинобар дигар шудани соҳти давлативу идорӣ аз истеъмол мондааст. Дар поёни ҳамин моддаи луғатӣ шакли дигари он калима чун сардори даҳ ҳазор нафар, сардори округ (*начальникъ десяти тысячъ, начальник округа*) тарҷума шудааст. **Шанг бэги** аз ду калима иборат аст ва онро мусанниф чиниву тоторӣ пиндошта, бар он будааст, ки ҷузъи аввал (шинг) чиниву дуоумӣ (бэг) тоторист.

Калимаҳое кам нестанд, ки талаффузашон нодуруст нишон дода шудааст: **Сога** (*совга* бояд навишта мешуд; 177), **Талай**-лоб; много, обильно (190).

Маънидоди баъзе калимаҳои саҳеҳ нест: **Султанъ**-т. назывался правитель Кульджанского ханства (181). Албатта, маълум аст, ки вожаи

султон на туркист, чуноне ки мураттиб нишон додааст, балки он арабӣ [169, ҷ. 2, 272] мебошад.

Таҳлили луғат собит намуд, ки чунин норасоиҳои этимологию семантикӣ ва семасиологӣ кам нестанд, он бисёр вожаҳоеро фаро гирифтааст, ки аз лиҳози вожашиносӣ ҷолибанд. Аз ин ҷиҳат низ таҳияву интишори он дар рушди фарҳангнигорӣ саҳмгузорӣ дошта, барои мардуми замони худ хизмати сазовор кардааст.

I. 4.4. Фарҳанги қирғизӣ (қазоқӣ)-русӣ

Дуюмин луғати китоб, ки аз саҳ. 285 то 470-ро дар бар мегирад, «Киргизский язык» номгузорӣ гардида, вале дар қавсайн «Казакъ-тили» навишта шудааст. Аммо, яқинан, мураттиб забони қазоқиро дар назар дорад ва ин аз очерки грамматикӣ маълум мегардад: «Бо забони қирғизӣ дар дашти Қирғизи Оренберг гуфтугӯ мекунад, ки он ҷузъе аз даштҳои Пасиуралӣ ва кӯчиёни ҳафтрудӣёну буйӯлиён (баюлинцы) маҳсуб мешавад. Ғӯиши қирғизӣ шоҳаи алоҳидаи решаи туркӣ буда, мансуби гурӯҳи шимолии шеваҳои туркист. Он аз забони тоторӣ бо фонетикаи махсуси худ фарқ мекунад; шаклҳои зиёди грамматикӣи қадим дорад» [161, 26]. Дар забони қирғизӣ (қазоқӣ) ҳамагӣ 26 овоз истифода мешудааст, ки аз онҳо 9 (*а, э, и, у, о, ё, у, ў, ы*) садоноку 17 (*б, в, г, ҳ, д, ж, з, к, л, м, н, нь, п, р, с, т, ш*) ҳамсадо мебошад.

А. В. Старчевский тафриқаи овозҳои қазоқиву тоториро дар он дидааст, ки овози **Ч**-и тоториро қазоқон чун **Ш**; **Ш**-и тоториро чун **С** талаффуз менамоянд. Тафриқаи дигари ин забонҳо нишон дода нашудааст. Умуман, дар ин луғат ҳамагӣ бештар аз 6 ҳазор калимаи қазоқӣ аз рӯи алифбо ба забони русӣ баргардон шудааст.

Принсипи луғатнигории интиҳоби калимаҳо муқаррарист. Муаллиф доир ба ҳар як ҳарф серистеъмолтарин калимаҳоро ҷой додааст. Чунин калимаҳо мухталифтарин соҳаҳоро ифода мекунад. Баръакси нахустлуғати китоб-туркӣ дар луғати қазоқӣ мураттиб ба баромади

калимаҳо он қадар аҳаммият надода, пайдоишашонро нишон надодааст. Масалан, калимаи Сарсан^ъ, сэргелдэн^ъ, шакли таҳрифёфтаи калимаҳои тоҷикии **сарсонӣ** ва **саргардонӣ** мебошанд, чун азхушрафта тарҷума шуда, мансубияти забониашон муайян карда нашудааст. Ё худ маълум мешавад, ки як калима дар ҳар забон ба фаҳмишҳои гуногун мустаъмал мегардидааст. Масалан, калимаи **сарт** дар ин луғат на тарҷума, балки тавзеҳ дода шудааст: «бо ин ном қирғизҳо ҳама гуна тотори осийемиёнагири ифода менамоянд» (407). Дар луғати туркӣ бошад, калимаи **сарт** ба таври зайл маънидод гардидааст: «номест, ки дар Хева сокинони маҳаллии форсинажоди Осийи Миёнаро меноманд, дар забони қошғарӣ муродифи форсист» (172). «**Сарт тили** - забони шахриён ё забони сартӣ тарҷума шудааст» (ҳамон ҷо).

Айни ҳамин калима дар «Луғати тоторӣ» ҳамчун «дашному таҳқири тафсир дода шудааст, ки нисбат ба тоҷикон истифода мебаранд. Сартъ, яъне тарсу, ҳаросон ва ғ. Тоҷикон тасдиқ мекунанд, ки номи **сартро** ба онҳо қирғизҳои рус додаанд, вале онон худро чунин намехонанд» (652). Дар поёни ҳамин калима моддаи алоҳидаи луғавӣ ҷой дода шудааст: «**Сартъ** - ҳайвонаки зардмӯест мисли рӯбаҳ ё шағол».

Дар очеркҳои грамматикаш оид ба **сартҳо** ва забони **сартӣ** маълумот дода, мурағиб навиштааст, ки ба ғӯиши хевагӣ бештар аз ҳама сартҳову озарбойҷониёне зарар расониданд, ки дар шаҳрҳо зист доранд. Онон аз Форс чун ғуломон оварда шуда, баъдтар озод карда шуданд ва ба хонигарии Хева зист ихтиёр намуда, ба ин забон бисёр вижагиҳои ғӯишашонро ворид намуданд [161, 7].

Дар «Узбекско-русский словарь»-и соли 1959 **сарт** чун калимаи гуфтугӯӣ муқаррар карда шуда, маънидодаш тамоман дигар гардидааст: «1. то Инқилоби Октябр қисми ўзбекони муқимиеро чунин меномиданд, ки мансубияти авлодиашонро кайҳо фаромӯш кардаанд; 2. То инқилоби соли 1917 аврупоиён намояндагони аҳолии маҳалли маскуни ҳудуди

Ўзбекистони кунуниро чунин меномиданд» [167, 357]. Ҳамин тафсир дар нашри баъдинаи фарҳанг низ айнан оварда шудааст [168, 373]. Дар «Луғати тоҷикӣ»-и ҳамин китоб ин калима умуман дида нашуд. Яъне, мураттиб калимаҳоро вобаста ба маънои маъмулиашон дар ин ё он забон баргардон кардааст, на ба маънои аслиашон.

Дар фарҳангҳои тоҷикӣ низ истилоҳи мазкур ҷой дода нашудааст. Танҳо дар ЭСТ чунин шарҳ дода шудааст: **Сарт**, сартҳо, номест, ки қабилаҳои бодиянишини турку муғул ба аҳолии муқими Осиёи Марказӣ- сӯғдиён ва ворисони онҳо-тоҷикон доданд. Сонитар ин номро ба қабилаҳои муқиминишиншудаи туркҳо (ӯзбекҳо) низ нисбат кардаанд. Дар забони туркии қадим калимаи **сарт** ба маънои «савдогар», «пешвои қорвон» истифода мешуд. Дар осори Маҳмуди Қошғарӣ ва Юсуфи Баласағунӣ (а. 11) истилоҳи сарт маҳз ба ҳамин маъно омадааст [72]. Аслан калимаи мазкур аз вожаи ҳиндии санскритии «сартҳаваҳа» падида омадааст [72]. Шарҳи ЭСТ бо тафсири «Луғати тоторӣ» андак мувофиқ меояд. Муқоисаи маводи мухталиф моро ба хулосае меоварад, ки мураттиб маънои калимаро вобаста ба истеъмоли ҳар забон овардааст. Чунин моддаҳои луғатии хусусияти иҷтимоӣ этнографӣ ва этнологидошта кам нест.

I. 4. 5. Фарҳанг ва муҳовараи тоторӣ-русӣ

Яке аз муҳимтарин фарҳангҳои китоби мазкури А. В. Старчевский маҳз «Фарҳанги тоторӣ» мебошад. Он дар китоб «**Татарский язык**» (**Татарь-гэлэ**) номида шуда, дар саҳифаҳои 471-591 (120 саҳ.) бештар аз 4000 калимаи тоторӣ ба забони русӣ баргардонида шудааст. Ҳарчанд ки луғат чун фарҳангҳои дигар танҳо бо унвони забони асл ёд шудааст, он луғати дузабонаи тарҷумавӣ мебошад ва тибқи талаботи замон таҳия гардида, калимаҳои тоторӣ бо ҳуруфи русии давр сабт гардидаанд.

Баръакси забонҳои ӯзбекӣ, қазоқӣ, сартӣ ва тоҷикӣ забони мардуми маҳаллӣ набуда, балки забони аҳли қору робитаҳои зеҳнӣ маҳсуб

мешудааст ва мурағатиб инро дар муқаддимаи китоб махсус таъкид карда, сабаби ворид кардани ин луғатро бо ҳамин асоснок сохтааст. Воқеан ҳам, аз охири асри XVIII сар карда, мақому нуфузи забони тоторӣ дар миёни мардуми Осиёи Миёна афзуда, дар охири садаи XIX ва XX ба ҳайси забони маърифатрасони халқҳои маҳаллӣ хизмат мекардааст. Аз ин ҷост, ки ба китоб шомил сохтани луғати тоторӣ аз тарафи мурағатиб ҷанбаи илмӣ, сиёсӣ ва иҷтимоиву стратегӣ дошт.

Забони тоторӣ барои забони русӣ низ нуфузи махсус доштааст ва луғати мазкур баръакси луғатҳои дигари китоб заминаҳои нисбатан қавӣ доштааст, зеро то таҳияи он фарҳангномаҳои мухталифи дигар мавҷуд буданд [92; 123; 137; 138-141], ки, албатта, мусаннифи луғати мавриди омӯзиши мо наметавонист аз онҳо истифода набарад. Дар чунин китобҳо қайд шудааст, ки луғатҳои ҷопии дузабона ёдгориҳои фарҳангшинориест, ки ба русҳо барои омӯзиши забони тоторӣ ва тоторҳо баҳри омӯзиши забони русӣ кӯмак мерасонад.

Фарҳангномаҳои дузабона ва бисёрзабона хусусияте доранд, ки маводи онҳо ба ду ҷудо мешавад. Маводи забони аслӣ, яъне калимаҳои тарҷумашаванда ғайрифайл маҳсуб мешаванд, ки онҳоро бо истилоҳи байналмилалии **мегаструктура** ифода мекунанд ва онҳо сохтори луғатро муайян месозанд. Аз ин ҷиҳат, луғати А. В. Старчевский сохтори устувори замонро қабул карда буд, яъне он бо муқаддима, маълумот оид ба қоидаҳои истифода ва хусусиятҳои луғат, матни луғат ва шарҳу эзоҳоти зарурӣ дар бар мегирифт, ки «Луғати тоторӣ» намунаи он аст.

Бояд қайд кард, ки дар аксар луғатҳои асрҳои XVII-XIX, аз ҷумла дар «Луғати тоторӣ», очеркҳои мухтасар ва сатҳии забонҳои зарурӣ мавҷуданд, вале қоидаи истифода аз фарҳангҳо қариб вуҷуд надоранд.

«Луғати тоторӣ»-и А. В. Старчевский аз рӯи алифбои русӣ таҳия шуда, талаффузи русии калимаҳои тоторӣ ба эътибор гирифта шудааст.

Чун луғатҳои дигари китоб ин фарҳанг ҳам бо баргардони графофонетикии калимаҳо сураат гирифтааст.

Худи тоторҳо низ дар калимаҳои арабию форсӣ маъмулан ба ҷои «о» бо овози «а» иваз мекунад: **Аһакъ; Аһангаръ** (593).

Мураттиб калимаҳои тоториро низ бо ҳуруфи кириллӣ сабт карда, кӯшидааст онҳоро ҳарчи амиқтар ва наздик ба талаффузашон нишон диҳад.

Дар натиҷа овозҳои «а»-и дароз ва «ё» бо ҳарфи «я», овози «ғ» бо ҳарфи «г», овози «у»-и кӯтоҳ бо «ы» сабт гардидаанд: алямъ-парчам (знамя; с. 473), як-тараф (сторона; 562), шэгинъ-барканор шудан (отстраняться 456), тугуръ-ҷой (место; 428), сылкымъ-офарин (молодец; 415).

Овози «ә» = «æ»-ро мусанниф чун [’а], «а»-и дароз ва нарм [а] муқаррар кардааст. Ишора рафтааст, ки ҳангоми талаффузи [’а] нӯги забонро ба дандонҳои поён расонидан лозим аст. Он ба талаффузи русии [’а] дар калимаҳои **сядь, глянь, ряд** наздик аст.

Овози «ү» = «ü» - мулоимтар ва ҳамаҷонибатар аз [’у] талаффуз мегардад. Овози ба он наздик дар калимаҳои русии «тюк», «кювет», «лютня» ба назар мерасад, яъне он байни «ӯ» ва «о»-и тоҷикӣ ва «ю»-и русӣ наздиктар аст. Барои ҳосил шудани овоз нӯги лабҳоро ба ҳам хеле наздик кардан лозим аст.

Садоники «ө» = «ә:» барои хонандаи русзабон душворталаффуз аст. Он ба «ӯ»- ва «ё»-и тоҷикӣ наздик аст. Варианти наздиктарини [ө]-и тоторӣ -ро дар калимаҳои «клён», «мёд», «Пётр» дидан мумкин аст. Аммо дар забони тоторӣ [ö] кӯтоҳ аст ва дар русӣ [’о] танҳо дар ҳолати пурэхосӣ падида меояд. Барои ҳосил намудани ин овоз калимаҳои мазкури русиро то ҳадди имкон кӯтоҳ талаффуз кардан лозим аст. Он ба овози маъмул «ог»-и англисӣ шабоҳат дорад: bird [bә:d- паранда], work [wә:k-кор]. Аммо ин овозҳои англисӣ лабӣ нестанд.

Овози «ж» ба серистеъмоли овози забони англисӣ хеле шабоҳат дорад. Дар калимаҳои иқтибосии англисиасос ва аслан тоҷикӣ ба назар мерасад. Он ба русӣ дар натиҷаи ба ҳам омадани овозҳои «д» ва «ж» ҳосил мегардад: «джерпер», «Джек». Дар калимаҳои иқтибосӣ барои ифодаи овози «җ»-и арабӣ кор фармуда мешавад: джилян - ҷилан, Джалиль-Жәлил.

Дар забони тоторӣ бар ивази омезиши овозҳои «д» «ј» танҳо «ж» истифода мешавад: жавап-ответ; жан-душа ҷил-ветер; ҷыр-песня. «ң»-овози ҳалқист, ки бо кумаки забонча ҳосил мегардад ва ба «нг»-и русӣ дар калимаи «гонг» наздик аст. Ин овоз ба овози ҳамгуни забони фаронсавӣ наздикӣ дорад: jardin [jarden], bien [bjen], chien [ðjen]. Яңановый; уң-правый; яңгыр-дождь; моң-напев ва ғ.

Овози ҳалқии «h» ба овози «h»-и англисӣ дар калимаҳои hat, hand, hare наздикӣ дорад. Дар забони русӣ он маъмулан ба овози «х» дар калимаҳои ба мисли халат, холодок баробар аст. Бояд қайд кард, ки «h»-и тоторӣ бештар пасиҳалқӣ аст ва мисли талаффузи калимаҳои зерин мешавад ва дар чунин калимаҳо меояд: һенәр-касб; һава-ҳаво; һөжүм-хучум; һәйкәл-ҳайкал (162).

Дар аксари маврид калимаҳои тоторӣ бидуни тағйироти фонетикӣ ҷой дода шудаанд: бяке-рахна (прорубь), идянь-фарш (поль; 498).

Барои ифодаи овозҳои махсус дар ағлаби фарҳангҳо аломатҳои алоҳида истифода шудаанд ва мураттиби ин луғат низ онро ба кор гирифтааст: я; о; ю; ж, дж, дз; н.

Номи расму одат ва асбобҳои куҳна омадааст: калынь-калин (507), тәгермань-осиё (459).

Номи ашёву мавод ва мафҳумҳо дар шакли маъмулӣ, вале бо тобиши русӣ ҷой дода шудаанд: такын-боз, тикез-ҳамвор, сукыш-чанг, сачь-мўйсар, сачакь-гул, сыгыр-гов, бугдай-гандум ва ғ.

«Луғати тоторӣ» аз лиҳози фарогирии мавод, тарчума, тарзи тафсир ва аҳаммияти илмию амалӣ яке аз муҳимтарин фарҳангномаҳои китоби мазкур буда, барои истифодаи коршиносон ва шиносоии корафтадагон саҳми махсус дорад [92; 134; 135; 137; 138; 144; 147].

I. 4.6. Фарҳанги сартӣ-русӣ

«Фарҳанги сартӣ» ҷаҳорумин луғати «Ҳамсафар» буда, дар сарсафҳаи китоб пас аз унвони луғат мурааттиб дар қавсайн вожаҳои «шаҳрӣ, ўзбекӣ, асосан техникӣ»-ро чун муайянкунандаҳои он дар қавсайн сабт кардааст, вале дар дохил пас аз унвони русии фарҳанг-«Сартский языкъ» дар қавсайн тарҷумаашро (**Сартъ-тэлэ**) навиштааст.

Фарҳанги мазкур тарҷумавию дузабона буда, дар асоси алифбои русӣ таҳия гардида, зиёда аз 2500 калимаро фаро гирифтааст.

Аз лиҳози сохтори фарҳангшиносии луғат мураккаб нест, вале талаботи асосии лексикографӣ ба инобат гирифта шудааст. Азбаски русҳо бисёр калимаҳои туркии бо овози «о» оғозшударо бо «а» талаффуз менамоянд, дар луғати мазкур низ чунин қоида риоя шудааст. Масалан, калимаи **обчувозчӣ**, ки аслан аз нигоҳи баромад тоҷикӣ буда, аз вожаҳои **об + чувоз + чӣ** сохта шудаасту калимаи мураккаби омехта мебошад, дар ин луғат тибқи талаботи талаффузи русӣ сабт шудааст ва овози “о” ба “а” ва овози “ч”-и тоҷикӣ, ё “ж”-и ўзбекӣ ба “дж” ва “й”-и дароз ба “и”-и одӣ табдил ёфтааст: **Абджувазчи** (Аб-джуваз-чӣ). Калимаҳои ҳамгуни дигар низ чунин ҷой дода шудаанд: **Аһакъ** (оҳак, 593); **Аһаръ** (оҳар, 593);

Овози “а” дар байни ҳамсадоҳо бо “я” навишта шудааст: калляпуш (621). Овози “а”-и дароз бо ҳарфи “э” сабт гардидааст: кичкинэ (хурд, майда, 426); кисэкъ (кулӯх, 426).

Овози “о” бо ҳарфи “ә” ишора гардидааст: кәгаз (коғаз, 619).

Дар ин луғат ҳам мисли луғатҳои дигар овози “х”-ро бинобар дар алифбои русӣ мавҷуд набуданаш, усули нишон доданаширо муаллиф дар муқаддима низ махсус таъкид дошта, бо “һ”-и лотинӣ ифода намудааст: **захэдъ** (зоҳид); **зәһэрли** (заҳрдор, 496).

Вожаи **қалъа**, ки дар забони тоҷикӣ бо аломати сакта (**ъ**) навишта мешавад, дар китоб бо “**h**” омадааст: кал**h**а (621). Умуман, бисёр калимаҳои, ки имрӯз бо сакта навишта мешаванд, аввалҳо бо “**h**” сабт мешудааст: **за**h**афоръ, за**h**афранъ (615)**.

Овози “**ж**”-и сартӣ ба русӣ бо ду тарз баргадон шудааст: Джомаа (чамоа, 621); Джіонбафи (соатсоз, устои соат, 612).

Баъзе калимаҳо бо дигар шакл навишта шудаанд, ки онҳо ё бо мурури замон шакл дигар кардаанд, ё талаффузи русиашон фарқ мекунад, ё худ муаллиф чунин навиштааст: иты (ҳафт, 619); джиты-ҳафт (613), итиыгъ (мӯза, 619); кара-сюлю (чави сулӣ, гандуми сулӣ тарчума шудааст, 623).

Баъзе калимаҳо бо ду тарз навишта шудаанд: джуазъ-кяш, джуазъ-хана, джуазханадор; джувазчи, джувазъ кунда джувазъ-хана (612).

Баъзе калимаҳо як тарзи навишт доранд, вале маъноҳои гуногун доранд: джура (рафиқ, 612); джура (чуфт, 612); дигерь (соати 4-5-и рӯз); дигерь (намози дигар, 614). Джюфт ҳам пара (613) омадааст.

Баъзе маводу маълумоти этнологии хуб ба назар расид. Масалан, **джигитъ-милиционеръ, наездникъ, у русскихъ конный, вооруженный туземец, посылаемый для поручений (613)** тарчумаву тафсир шудааст.

Маълум мешавад, ки ин калима маънои расмӣ ва бештарро соҳиб будааст. Дар нашри якум [167, 191] ва дувуми [168, 188] УРС маъноҳои мазкур мавҷуд нест. Калимаи **ди**h**а** (деҳа, 613) таҷикӣ кышлак ва муридифи туркии он **кышлакъ**-большая деревни, деревня, поселок, зимовка (631) тарчума шудааст, яъне мураттиб байни ин мафҳумҳо фарқи маъноиро дидааст. Калимаи **де**h**қон** (ди**h**кканъ-владелец коша и земли, земледелец, 613) ҳанӯз дар замони таҳияи луғат миёни мардум аввал чун соҳибзамину соҳибмулк ва баъд ҳамчун зироаткор фаҳмида мешудааст.

Калимаи зангор дар сарчашмаҳои дигар ба маънои сабз, кабуд, сабзи баланд [169, қ.1, 437; 170, қ. 1, 508; 25,43] омадааст. Дар ин луғат

Зангяръ (зеленая парода шелковичного червя-тухми кирмак, 615) маънидод гардидааст.

Калимаи ифодагари як навъи ангур, ки бо номи диликафтар машхур аст, ба гунаи **диликайтаръ** (613) оварда шудааст, ки шояд намуди шевагии он бошад. Чойи ба ҳам пайвасти ду дарёву чӯйро **дуоба** меноманд, ки дар китоб шакли мухаффафи он **доба** (613) сабт гардидааст, ки ин шакли халқӣ ва шевагии ин вожа мебошад.

Бояд қайд кард, ки дар луғат миқдори зиёди калимаҳои тоҷикию арабӣ истифода шудаанд, ки онҳоро дар луғатҳои минбаъда, махсусан, дар фарҳангҳои дузабонаи замони шӯравӣ ва муосири узбекӣ-русӣ дида наметавонем: заран (зарон), зардипарвартъ, зарчубъ, зарчаи урганджи, заръ-ды, заръ-митаны, занахъ, зыгыр (615, 616), ихтисабъ (эхтисоб, 619), ишкара (ишқора, 620), кабаба (кабоба, 620), кабутари (кабӯтарӣ-ранг, 620), казына (казина, 621), куһъ (628), михюн (меҳюн, 637), мичинъ (637), паракъ (навъи чой, 645), хамъ-джаляп (хомчалоб, 668) ва ғ.

Бархе калимаҳо дар шакли дигар дода шудаанд. Масалан, дар луғати А. В. Старчевский **осиёи обӣ** чун муодили **дэгимэнь** омадааст, дар “Узбекского – русский словарь” бошад, **тегирмон** (с. 420) сабт гардидааст.

Як гурӯҳ калимаҳо нодуруст тарҷума шудаанд. Масалан, калимаи **Дэляль** (далол, 614) маклерство баргардон шудааст ва ҳол он ки даллол шахс буда, амали ӯ даллолӣ мешавад.

Калимаҳои мураккаби тобеъ бо ду тарз навишта шудаанд. Аксари калимаҳои мураккаби тобеъ бо нимтире навишта шудаанд: найчапайвант (найчапайванд, 641), намазъ-джумы (намозҷумъа, 637), нанъ-базаръ (нонбозор, 637), объ-даста (обдаста, 643), пәрәнғъ-алача (фарангалоча, 645), рангъ-варфурушь (648) ва ғ.

Гурӯҳи дигари чунин калимаҳо якҷоя навишта шудаанд: хазаризбанд (хазориспанд, 648), чалбардузь, чалвардузь (шалвардӯз, 671).

Ибораҳои изофӣ бо нимтире омадаанд: намаки-инди (намаки ҳиндӣ, 637), оби- тапъ (оби тоб, 643), хайвани- натикъ, 667), чапандузъ (чапондӯз, 672) ва ғ.

Дар сабти калимаҳо мисли луғатҳои дигараш мурағиб ба талаффузи русии онҳо аҳаммият додааст. Дар натиҷа калимаҳое, аз қабилҳои дев, ковиш, кавш, қавурдоқ, бо «э» ё «у» навишта шудаанд: дэу (дев, 614), каун (қовун, 625), кауш (кавш, 625) қаурдоқ (қавурдоқ, 625) ва ғ.

Ҳамин тавр, «**Луғати сартӣ**» хонандаву муҳаққиқро ба бардоште мерасонад, ки ин фарҳанг луғоти шаҳриёни Бухороро дар бар гирифта, асосан аз калимаву мафҳумҳои иҷтимоӣ, савдону тиҷорат ва касбу машғулият таркиб ёфтааст. Аксари калимоти он аз лиҳози баромади арабӣ, тоҷикӣ, форсӣ буда, миқдори зиёдашон имрӯз аз истифода бозмондаанд. Аҳаммияти этнолингвистиву таърихӣ луғат дар он аст, ки вай фарогири бисёр калимаю мафҳумҳои архаистӣ ва таърихан маҳдудшудае мебошад, ки бо сабабҳои гуногуни сиёсӣ, иҷтимоӣ, илмиву фарҳангӣ ва диниву суннатӣ аз байн рафтаанд ва он яке аз нодиртарин сарчашмаву маъхазҳои таърихӣ маҳсуб меёбад, ки мисолҳои овардаи мо далолат дода метавонанд.

Хулосаи боби I. Ҳамин тавр, дар боби мазкур яқин гардид, ки фарҳангшиносии тарҷумавӣ тоҷик таърихи куҳан дошта, аз замонҳои қадим то ба имрӯз рушд ёфта, тарафҳои вижаҳои муҳимме пайдо намуда, такмил меёбад. Яке аз муҳимтарин хусусиятҳои он нисбат ба фарҳанги тафсири вазифаю амалқарди бештар доштаниш мебошад. Масалан, агар фарҳанги тафсири танҳо калимаю таркиб ва ибораҳоро маънидод мекарда бошад, фарҳанги тафсири метавонад тафсирию тарҷумавӣ бошад. Ҳамчунин, он ақаллан ду забонро дар бар мегирад, бисёрзабона ҳам шуда метавонад. Барои ҳар забон як ё ду забони таърихан муҳимму наздик мавҷуд аст, ки барои забони тоҷикӣ забонҳои арабӣ ва русӣ чунин буданд. Дар ҳудуди кишвар мақоми забони русӣ хеле коҳида, дар

як муддати кӯтоҳ шумораи зиёди калимаҳои русӣ ба вожаҳои форсӣ, арабӣ, англисӣ ва ғ. иваз карда шуданд. Зарурати муҳовараҳо бо забони русӣ низ хеле кам шуда, муҳовараҳо бо забонҳои англисӣ, арабӣ, немисӣ бештар таҳия гардиданд. Бо вучуди ин дар фарҳангшиносии тоҷик фарҳангҳои русӣ–тоҷикӣ ва тоҷикӣ–русӣ мақоми махсус дошта, барои такмили ғаномандии таркиби луғавии забони тоҷикӣ саҳми арзанда доранд.

Умуман, муҳовара чун яке аз анвои хеле муҳими фарҳангшиносии дар ташаккули забони тоҷикӣ ва густариши робитаи он бо забонҳои дигар мақоми хоса дорад ва он бояд ҳамаҷониба омӯхта шавад.

БОБИ II

«ФАРҲАНГИ ТОЧИКӢ-РУСӢ»-И А. В. СТАРЧЕВСКИЙ ВА ВИЖАГИҲОИ СОХТОРИИ ОН

II.1. “Фарҳанги тоҷикӣ-русӣ”-и А. В. Старчевский ва сохтори фарҳангшиносии он

Фарҳангшиносии тоҷик таърихи қадима дошта, дар масири рушди худ барои пешрафти забони тоҷикӣ ва афзудани ғаномандии таркиби луғавии он саҳми босазоеро соҳиб гардидааст. Ҳарчанд, ки дар забони тоҷикии асрҳои миёна шумораи анвои фарҳангҳои тафсири зиёданд, лекин нахустин луғатҳои луғатгунаҳои вижагии тарҷумавӣ доштаанд, зеро равшанӣ возеҳ намудани маънои калимаҳои номафҳуми асливу иқтибосӣ тақозо намудааст, ки чунин фарҳанггунаҳои арзи вучуд намоянд ва миқдори зиёди онҳо, мутаассифона, бо гуногунтарин сабабҳо то замони мо нарасидаанд. Яке аз ҳамин гуна фарҳангҳо “Фарҳанги русӣ – тоҷикӣ”-и А. В. Старчевский будааст, ки то соли 2015-ум дар ягон сарчашмаҳои илмиву фарҳангшиносии шӯравӣ муосир қайд нашуда мондааст [56]. Оид ба бозёфт, аҳамияти илмию амалии ин луғат аз забоншиносони тоҷик профессор Шокиров Т. С. изҳори назар кардааст [117].

Воқеан ҳам, фарҳанги мазкур аз лиҳози фарҳангшиносии таърихиву муосир бисёр ҷолиб буда, маводи зиёди лисонӣ, этнолингвистӣ ва таърихӣ дода метавонад ва мо бо ҳамин мақсад дар фаслҳои оянда ин луғатро вобаста ба сохтору фарогирии мавзӯҳои баррасӣ хоҳем кард.

Забони тоҷикӣ, ки яке аз қадимтарин ва бойтарин забонҳои зиндаи олам эътироф гардидааст, таркиби луғавии хеле бой дорад ва дар ҳар даври замон вижагии худро дошту дорад.

Дар асри XIX забони тоҷикӣ чун забони давлатдорӣ аморати Бухоро дар тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷомеа ва расонаҳои давлатӣ дар истифода будааст [65, 19; 103, 62]. Табиист, ки ғаномандшавии забон раванди бардавом ва мураккаб буда, маҳсули даврҳои тӯлонии таҳаввулу таракқиёти ҷомеа маҳсуб меёбад ва хусусиятҳои он то ҳади

имкон дар фарҳангҳои ҳар даври замон таҷассум меёбад ва фарҳанги мазкур далели он аст.

Ҳамчунин мусаллам аст, ки забони тоҷикӣ мансуби гурӯҳҳои забонҳои эронӣ буда, бо як қатор вижагиҳояш аз забонҳои ҳамҷавори худ фарқ мекунад. Ин забон аз қадимтарин забонҳои Осиёи Марказӣ маҳсуб ёфта, ҳазорҳо сол инҷониб барои соҳибонаш ва мардуми зиёди ҳамҷавору ҳамтақдираш хизмати арзанда карда, то ба имрӯз рушд дорад ва сарвари кишвар доир ба ин масъала хеле муфассал ва равшану возеҳ маълумот додаанд [56, 56].

Хусусиятҳои грамматикӣ забони тоҷикӣ дар қисми очеркҳои китоб равшан карда шудааст. Бинобар он, мураттиб дар луғат танҳо бо тарҷума ва тавзеҳи калимаҳои алоҳидаи ин забон ва баргардони онон машғул шудаасту бас.

Сохтори умумии китоб мураккаб аст, зеро мураттиб ба ҳар яке аз 5 забони фарогири китоб очерки грамматикӣ ҷоп кардааст. Аммо азбаски очерк оид ба забони тоҷикӣ дар қисми очеркҳои грамматикӣ омадааст, ҳуди фарҳанг танҳо моддаҳои луғавӣ ва тарҷумаи онҳоро ба забони русӣ дар бар гирифтааст.

Фарҳанги мазкур аз нигоҳи фарҳангшиносии таърихӣ ва муосир хеле ҷолиб буда, баробари маводи зиёди лисонӣ ҳамчунин маводи этнолингвистӣ ва таърихӣ дода метавонад.

Он пас аз ҳамаи 4 луғати “Спутник русского человека в Средней Азии” (Ҳамсафари намояндаи рус дар Осиёи Миёна) ҷойгир шудааст.

Аз қисми болои саҳифа дар мобайни он бо ҳарфҳои сиёҳи баланд бо забони русӣ ва алифбои кириллӣ сабт шудааст: **Таджикский язык** (бухарский).

Дар қавсайн ҷой дода шудани калимаи **бухарский** муайянкунандаи ибораи **Таджикский язык** буда, фарогирии фарҳангро муайян кардааст.

Ҳар фарҳанг бо вучуди умумияти зиёди худ вижагиҳои фарҳангшиносиву луғавӣ дорад ва фарҳанги А. В. Старчевский мустасно нест. Фарҳанги мазкур аз лиҳози фарҳангшиносии таърихиву муосир

бисёр ҷолиб буда, баробари маводи зиёди лисонӣ, этнолингвистӣ ва таърихӣ дода тавонистанаш, аз лиҳози сохтор низ қобили тавачҷуҳ аст.

Он охирон луғати китоби «Спутник русского человека в Средней Азии» (Ҳамсафари намояндаи рус дар Осиёи Миёна) дар сарсафҳаи асар баъди вожаҳои туркӣ, қирғизӣ, тоторӣ, сартӣ таҳти рақами V калимаи тоҷикӣ дар сабти русӣ **Таджикский (бухарский)** омадааст, ки ин нишонаи “Луғати тоҷикӣ” будани он аст. Дар қавсайн калимаи **бухорой** фарогирии таркиби луғавии онро муайян кардааст.

Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ аз сах. 685 бо унвони зерин оғоз гардидааст: **ТАДЖИКСКИЙ ЯЗЫКЪ (Забони- таджики)**.

“Фарҳанги тоҷикӣ- русӣ” аз сах. 685 оғоз гардида, то сах. 804, яъне то охири китоб идома ёфта, 119 саҳифа ва 4386 моддаи луғавӣ (калима)-ро дар бар гирифтааст, ки аз лиҳози ҳаҷм пас аз фарҳанги туркӣ (285 сах.) фарогиртарин фарҳанги китоб аст.

Моддаҳои луғавӣ дар фарҳангҳо бо ду тарз оварда мешавад: **алифбой** ва **тарҷумавию тафсири** [158,17]. Маъмулан якбора аз рӯи алифбо тамоми калимаҳои интиҳобшуда бо тарҷумаву тафсирашон ҷой дода мешаванд. Баъзан дар охири фарҳанг калимаҳои он бо саҳифаҳои он низ оварда мешаванд, ки ин ба навъи фарҳанг вобастагӣ дорад. Дар фарҳанги А. В. Старчевский тарзи аввала интиҳоб шудааст, ки онро луғати алифбой низ меноманд.

Моддаи луғатиро воҳиди асосии фарҳанг меноманд, ки шомили якчанд ҷанбаи тавсиф мебошад.

Ҳар як ҷанба дорои як намуди мушаххаси иттилооти луғат аст. Ҷанбаи аввал вуруди маъноии моддаи луғатӣ, вокабула ё лемма номида мешавад, ки дар ин фарҳанг бештар аз чаҳор ҳазору се сад ҳаштоду шаш калима мебошад.

Ҷузъи асосии фарҳангномаро мақолаи муқаддимотӣ ташкил медиҳад. Дар он принципҳои истифодабарии фарҳанг шарҳ дода шуда, оид ба сохтори луғат маълумот дода мешавад. Гоҳо сохтори воҳиди фарҳанг дар бахши махсуси он ҷой дода мешавад. Вале дар фарҳанги А.

В. Старчевский чунин набуда, муқаддима бидуни сарлавҳа (Муқаддима ё Пешгуфтор) оғоз гардида, аз қисмҳои баъдии фарҳанг бо рақамҳои римӣ, аз I то V чудо карда шудааст. Мураттиб дар он мақсад, сабаб, омил, таърихи тартиб дода шудани фарҳангро муайян карда, доираи фарогирии воҳидҳои луғавӣ, принципҳои умумӣ ва хоси лексикографии онро равшан сохта, ба мутахассисон ва машваратгароне, ки дар тартиб додани он кӯмак кардаанд, изҳори миннатдорӣ кардааст.

Аз нахустҷумлаи муқаддима маълум мегардад, ки фарҳанг дар арафаи 20-солгии заминҳои ғарбии Осиёи Миёнаро забт кардани Россияи подшоҳӣ аз нашр баромадааст (1878). Мураттиб хеле бо таассуфи зиёд қайд менамояд, ки мебоист дар ин муддати 20 сол қорҳои зиёди баланд бардоштани фарҳангӣ маърифатии мардуми маҳаллӣ ва наздикшавии онҳо сурат мегирифт, вале то кунун ҳолат ногувор аст. Ҷ таҳияи луғаташро яке аз чунин тадбироти ба ҳам наздикшавии мардуми гуногунзабон меҳисобад.

Дар фарҳанги мавриди таҳлил маводи иловагӣ ё замимаҳои гуногун фаровон истифода шудаанд. Онҳо одатан номгӯи калимаҳои дар бар гирифтаанд, ки маънои воҳиди луғавиро аз ягон ё аз чанд ҷиҳат пурра менамоянд. Масалан, дар он маълумоти зиёди илмиву соҳавӣ зуд-зуд ба назар расида, хусусияти иттилоотӣ ва энциклопедии асарро қавӣ гардонидаанд ва маълумот дар бораи кишварҳои ҷаҳон, системаи ченак ва вазнҳо аз ҳамин ҷумла буда, арзиши забонӣ надоранд, вале барои хонанда аксаран зарур ва муфиданд: **Чирни**—медъ.- напйток (красный и белый), приготовленный изъ сущеннаго винограда (794); **Тэньга** (танга)-весь 3/4 мискала или 15-20 коп. чистаго серебра (779); **Тилля** (тилло)-золотая монета, ценностью въ 4 р. с. (бухарская), или въ 3 р. 80 к. (коканская); то же что **Ашрафи** (ашрофӣ, 776).

Ҳоло дар фарҳангҳои тарҷумавии муосир маъмулан тарзи талаффузи онҳо, яъне ҷойи зада бо аломати зада (**опостров**) нишон дода мешавад, вале дар фарҳанги мазкур он риоя нашудааст, зеро дар замони таҳияи луғат чунин унсур ҷорӣ нагардида буд ва дар дигар фарҳангҳои

тарҷумавии он замон низ истифода нашудааст.

Фехрасти сарчашмаҳо низ аз унсурҳои муҳимми фарҳангшиносии махсуб меёбанд. Дар фарҳанги мавриди таҳлили мо ҳамагӣ 6 сарчашмаи лексикографӣ нишон дода шудааст, ки мо номгӯи онҳоро овардаем.

Барои фарҳанг талаффузи калимаву ҳиҷои он хеле муҳим аст. Яке аз вазифаҳои фарҳанг ба хонанда пешниҳод кардани гунаи саҳеҳ ё қабулшудаи воҳиди луғавист. Аз ин лиҳоз фарҳанги А. В. Старчевский хусусияти талаффузи русии вожаҳоро дорост, чунки калиди талаффуз системаи талаффузи дар ин луғат қабулшударо инъикос мекунад.

Ҳоло дар фарҳангшиносии ду системаи асосии нишон додани талаффуз мустаъмал аст: «транскрипсияи фонетикии байналмилалӣ» (алифбои фонетикии махсус тартибдодашуда) ва алифбои миллӣ бо иловаи баъзе аломатҳо [159, 15]. Вале чун дар замони таҳияи фарҳанги мавриди таҳлил ин гуна низом мавҷуд набуд, вазифаи алифбои махсусро алифбои кириллии забони русии он замон иҷро кардааст.

Корбасти ихтисорот яке аз хусусиятҳои фарҳангнома буда, ихтисороти лексикографӣ вижагиҳои худро доранд. Чун қоида фарҳангҳои забоншиносӣ рӯйхати ихтисороти шартӣ ва алифбой доранд, ки ин унсурҳо низ дар фарҳанги мавриди таҳқиқи мо истифода шудаанд, вале фехрасти ихтисораҳои асар чой дода нашуда, дар муқаддима хеле сарсарӣ омадаанд. Поёнтар намунаи ихтисораҳои асарро хоҳем овард. Дар фарҳангшиносии муосир фехраст ё рӯйхати ихтисорот ва шарҳи онҳо маъмул гардидааст.

Агар фарҳанги мазкури А. В. Старчевскийро аз нигоҳи муқаррароти болоӣ баррасӣ кунем, як қатор вижагиҳои он равшан мегардад.

Аввалан, бо вучуди фарҳанги алоҳида буданаш он бо ҳамгунҳои худ як муҷалладро ташкил додааст ва дар бораи онҳо мо дар боби пешин маълумоти мухтасар додем.

Сониан, он бо луғатҳои забонҳои ғайр ҳамчилд шуда, дар охир ҳамашонро чамъбаст карда, маълум кардааст, ки сарчашмаи иқтибосоти кулли он забонҳо забони тоҷикӣ мебошад, зеро ҳатто дар

забонҳои туркӣ ва тоторӣ низ шумораи зиёди вожаҳо тоҷикист. Аз ин лиҳоз, метавон гуфт, ки забони тоҷикӣ пас аз забони арабӣ дуюмин забонест, ки дар рушди таркиби луғавии забонҳои мазкур саҳми назаррас дорад ва луғатҳои мавриди таҳлил далели қотеанд.

Солисан, ҳам вожаҳои тарҷумашаванда ва ҳам вожаҳои тарҷумашуда, ё худ ҳам калимаҳои тоҷикӣ ва ҳам калимаҳои русӣ бо ҳуруфи кириллӣ омадаанд, ки ин ҳам дар фарҳангшиносии он замон падидаи нодир буд.

Чаҳорумин хусусияташро дар ин мебинем, ки он бо вучуди фарҳанги филологӣ буданаш, барои коршиносони соҳаҳои дигар таҳия гашта, серсоҳа мебошад ва унсурҳои зиёди муҳовара низ ба назар мерасад.

Панҷум, дар он серистеъмолтарин калимаҳои забони тоҷикӣ интихоб ва баргардон шуда, бархе аз моддаҳои луғатӣ баробари тарҷума тавзеҳ низ ёфтаанд.

Маводи фарҳанги мазкур чун луғатҳои дигар воридотиву муодилист. Вожаҳои воридотӣ дар қисми аввали сугун калимаҳои муодилӣ дар қисми дуюм ё худ рӯбарӯи онҳо воқеанд. Барои кушода додани мазмуни моддаҳои луғатӣ мурағаттиб, асосан, аз як ё якчанд калимаи ҳаммаъно истифода кардааст, вале дар мавридҳои алоҳида тавзеҳу тафсириро низ ба кор гирифта, ба луғат гоҳо ҷанбаи энциклопедӣ бахшидааст, зеро ба ин васила хонанда на танҳо тарҷумаи холии калимаеро мегирад, балки бо маълумоти муфиди соҳавие ошно гашта, дараҷаи маданияти ақливу зеҳнии худро баланд мебардорад. Масалан, зимни тарҷумаи калимаи **Амбаль** (амбал; 689) ба русӣ онро чун **амбань** баргардонида, афзудааст: мансабдори ҳарбиест дар Хитой, ки бо генерали мо (русҳо- А. М.) баробар аст. **Амлякдарь** (амлокдор)- чамъоварандаи андоз; **ӯ** дорои ҳукумати маъмурии туман буда, якчанд ёрдамчӣ-доруға (доруға) дорад (689); **Аминь** (амин)- сардор, раиси якчанд қишлоқ, вакил, эксперт (689); **Амирь** (амир) – шахси олимақом дар Бухоро, Кобул ва баъзе хонигарҳои дигар, сардор, пешбар (689).

Мураттиб кӯшидааст ба хонанда бо тарҷума ва маълумоти аниқаш хизмати лисониву маърифатӣ расонад, ки мисолашро дар боло дидем.

Бо ин мақсад калимаҳоро аниқ тарҷумаву тафсир намуда, мавқеъ ва мавриди аслии онҳоро дарёфта, бо дарназардошти вижагиҳои маъноиву тобишҳои мухталифашон онҳоро чун ифодагари маънии мушаххас, маълумоти зарурии таърихӣ, ҷуғрофӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ, этнографию этнологӣ манзур сохтааст: **Бәнарәсь** (банорас) - матои нимшоҳиест, ки дар хошияҳои сафедаш рахҳои кабуд дорад; танҳо дар Бухоро тайёр карда мешавад ва бари болояш хати рост дорад (696); **Бангъ** (банг) - чинси занонаи гулҳои нашъаовар, ки бухориён гунаи тару тоза ё хушконидаи онро ба тамоку даромехта мекашанд; баъзан аз он кулчаҳои майда-майда мепазанд; барои ин гулро ба барги карам печонида, ба кӯр (хокистари гарм) мегузоранд, сипас онро бо орд даромехта, ба шир меандозанд ва бо он кулчаҳоро дона-дона ё якчанддонагӣ мехӯранд, то нашъа бахшад. Миқдори хӯрданаи аз хоҳишу дараҷаи нашъамандшавӣ вобаста аст (696).

Ба масъалаҳои шарҳи рӯйдодҳои табию таърихӣ, устуравӣ, афсонаву қаҳрамонҳои воқеӣ аҳаммияти махсус додааст: **Тадъ** (тад)-нафари маврии ба Бухоро овардашударо чунин номанд. Ҳамчунин, бо ин калима туркманҳо гурӯҳи тоҷиконро меноманд. Онҳо аз қabilaҳои форс (эронӣ)-анд. Тадҳои Самарқанд дар ҳузури волидон бо форсӣ ҳарф мезананд (773); **Сэидъ** (саид) - авлоди Усмон ва Алӣ, ки аз духтарони Муҳаммад зода шудаанд (770).

Истилоҳоти соҳаҳои мухталиф низ шомили фарҳанг гардидаанд: **сарҳэдъ** (сарҳад, 770), **тамга** - (тамға, 774), **тангутъ** (тангутӣ, 774). **Тибитъ** (пашми буз, 777) ва ғ.

Луғат бо ҳарфи “А” оғоз шудааст.

Мураттиб ҳарфҳои алифбои русиро асосан барои бо вижагиҳои талаффузи русӣ навиштани калимаҳои тоҷикӣ мавриди қорбаст қарор дода, дар мавридҳои зарурӣ аз унсурҳои гуногуни фарҳангшиносӣ истифода бурдааст.

Чун тамоми дигар луғатҳои китоб фарҳанги тоҷикӣ низ аз рӯйи алифбои русӣ (А, Б, В, Г, h, Д, Е Ж, З, И, I, К, Л, М, Н, О, П, Р, С, Т, У, Ф, Х, Ч, Ш, Ы, ь, Э, Ю, Я) ва бо ҳуруфи кириллӣ таҳия гардидааст.

Бо мақсади амиқтар сабт кардани овозҳои ғайрирусӣ дар луғати мазкур низ мурағиб ба алифбои забони русӣ ҳарфҳои «h» ва «i»-и лотинӣ илова карда шудаанд.

Дар охири китоб ҷой дода шудани луғати мазкур нишонаи камаҳаммияти он набуда, балки мурағиб огоҳона аввал тамоми бузургтарин забонҳои маҳаллии оилаи забонҳои туркиро ҷой дода, бинобар шомили гурӯҳи дигари забонӣ буданаш, ворид сохтааст.

Тавре ки аз унвони китоб бармеояд, фарҳанги тоҷикӣ охирон ва ҷамъбастананда аст. Он муҳимтарин калимаҳои мустаъмали асри XIX-ро дар бар гирифтааст.

Ба фарҳанг дар навбати аввал калимаву ибораҳои умумистеъмолу маъмурии мардуми Хуросон, ки дар ҳаёти ҳамаҷуз ва ҷаҳолияти намояндагони Россияи подшоҳӣ дар аморати Бухоро истифода мешуданд, ворид гардидаанд, ба мисли **Аабъ** (об)-вода (685), **Авамъ** (авом)-народ (685).

Бинобар тоҷикӣ ба русӣ буданаш, моддаҳои воридотии фарҳангро калимаҳои забони тоҷикӣ ташкил медиҳанд, яъне аввал дар сутуни тарафи чап калимаҳои тоҷикӣ, баъд дар рӯбарӯи ҳар яки онҳо муодили русиашон ҷой дода шудаанд: **Абгинэ** (обгина)-**зеркало**, **рюмка** (685); **Абилä** (обила)-**пузырь**, **волдырь** (685); **Ибтида кerdань** (ибтидо кардан)-**начинания** (728). Калимаи **обгина** дар ФТР ба панҷ маъноӣ алоҳида омадааст: **Обгина** 1. стекло; 2. хрусталь; 3. хрустальный сосуд; 4. зеркало; 5. *пер.* вино [171, 425]. Маъноҳои дуҷум ва сеҷум ба маъноӣ вожаи рюмка наздиканд, вале фарохтаранд. Маъноӣ маҷозӣ дар фарҳанги мавриди назари мо ба эътибор гирифта шудааст, зеро он асосан ҷанбаи хизматӣ дорад.

Пеш аз ҳама, маъноӣ асли ва бевоситаи воҳидҳои луғавӣ дода шуда, гоҳ маъноҳои киноявӣ маҷозӣ ва ниҳоят маъноҳои наву навтарини

онхо тафсир мегарданд: **Фаутидәнъ** (фавтидан)-умирать, отдѣлаться (783); **Хандидәнъ** (хандидан) – смеяться, насмехаться, шутить, издеваться (787).

Нахуст маънидоди начандон муфассали хоси калимаю иборахо оварда, баъд муродифҳои онхо ва ниҳоят дар охир ҳамчун як воситаи дигари тафсир калимаҳои сермаъно ё баъзе шаклҳои дар қолиби онхо сохташуда барои муқоиса ҷой дода шудаанд. Агар калимаву иборати мавриди тафсир муродиф дошта бошад, шарҳи муфассали маъно дар моддаи луғавии яке аз сермаъноҳои он оварда шудааст. Муродифҳои дигар ҳар кадом аз рӯйи ҳарфҳои он дар ҷойи худ моддаҳои алоҳидаи луғавиро ташкил медиҳанд ва дар шарҳи маънои онхо муродиф ё муродифҳо ба кор рафтааст: **Хастәнъ** (хостан) – желать, искать, хотеть, стремиться къ чему, просить, требовать, спрашивать, выбирать (788).

Шагирдъ-пишэ (шогирдпеша)–въ **Мовераннагръ**–название, обнишающее все торговое, ремесленное, земледѣльческое население; **неузбэкъ**–предстоящие ученики, общее название для всехъ мелкихъ должностныхъ лицъ при бекахъ и эмирѣ (795).

Нахустин вожаи фарҳанг **об** тибқи талаффузи русиаш **Аабъ** – вода сабт гардидааст. Дар сурати бо “**А**”-и дароз оғоз ёфтани калима, ки аслан ифодакунандаи овози “**о**”-и тоҷикӣ, он бо ду “**а**” навишта шудааст: **Аабъ**-вода; **Аамаль**-действие (685). Овози “**о**” бо “**Ӑ**” сабт шудааст: **Ӑбдаръ**-обдор (685), **Ӑбрешим** (абрешим, 685). Дар байни калима низ ҳарфи “**а**” барои ифодаи “**о**”, ҳарфи “**ӓ**” барои “**а**”-и дароз истифода мешавад.

Дар охири калимаҳои тоҷикии бо ҳамсадо анҷомёфта низ мисли забони русӣ “**ъ**”-и русӣ гузошта шудааст: **ӓвамъ** (авом, 686), **тарсидәнъ** (774).

Овози “**ғ**”-и тоҷикӣ дар луғат бо се тарз навишта шудааст. Дар сабит як гурӯҳ калимаҳо мисли **ғавваъзъ** (гавазн, 703), **ғавбан** (говбон, 703), **ғавҳаръ** (703), **гандумъ** (703), **гаввасъ** (гаввос, 703), **гавга** (ғавго, 703), **гавсъ** (гафс, 703) ва ғ. ҳарфи “**г**” ҳамвазифаи “**ғ**” шудааст.

Калимаи **қаҳрабо** низ бо ҳарфи “г” **гаҳрабэ** (703) сабт гаштааст. Вожаи **гафс** дар поёнтари саҳифа дар шакли **гаусь** бо айнаи ҳамон маънову тарҷума низ ҷой дода шудааст.

Як қатор калимаҳои дигар аз ҷумлаи **ғоиб**, **ғалаба**, **ғорат**, **ғасб**, **ғафлат**, **ғунудан**, **ғамнок** ва **ғ**. бо ҳарфҳои “Гh” ишора шудаанд: **Ғһаибъ**, **Ғһалат**, **Ғһалаба**, **Ғһарат** (704), **Ғһасб**, **Ғһафлат**, **Ғһунудан** (705) ва **ғ**.

Ҳарфи “г” гоҳо бар ивази “к” низ омадааст: **Гедамъ** (кадом, 705).

Албатта, ин ҳама аз лиҳози фарҳангшиносии имрӯза норасоӣ маҳсуб меёбанд, вале сабаб дар ягона талаффуз кардани ин овозҳо ва фарқ нагузоштани истифодабарандагони луғат мебошад.

Аз сабаби дар алифбои забони русӣ мавҷуд набудани овозу ҳарфи “к” ҳам калимаҳои дар таркибашон “к”- дошта ва ҳам ҳарфи “к”- дошта ҳар ду бо ҳарфи “к” ишора гардида, дар омехтагӣ ва пешу қафо омадаанд, яъне дар ин маврид ҳарфи “к” сервазифа гардида, ба вазифаи маъмулии худ “К” ва бар ивази ҳарфҳои “Қ”, “Ғ”, “Х” омада, вижагии фонетикии ин овозу ҳарфҳоро вобаста ба тарзи талаффузи русии вожаҳо ифода кардааст: **Кюшя** (кӯша)-дворъ, бастион; **Кяһир кердәнъ**-покорить, победить (727), **Каһрь кердәнъ**-гневаться, злобствовать (727). Ҳатто калимаи гурда **Курдя** сабт шудааст, зеро дар талаффуз онҳо ба ҳам хеле наздиканд. Бархе аз ин гуна калимаҳо дар ду шакл оварда шудаанд (гург-гюрк, 708), вале гурда танҳо дар шакли нишондодаамон ҷой дода шудааст.

Мусанниф ҳарфҳоро иваз карда, калимаҳое, ки имрӯз бо «г» ва «д» талаффузу навишта мешаванд, бо «к» ва «т» сабт кардааст: **Кюша** (гӯша)-уголь (738), **рякъ** (раг)-жила, жилы (761); **рэкъ** (рег)-песок; **сатъ** (сад-100)-сто (767)

Ибораҳои изофӣ низ кам нестанд: **Аби-гюшт** (оби гӯшт, шӯрбо (685), **Аби-хайяъ** (оби ҳаёт, 685).

Ибораҳои феълӣ мавҷуданд: **Абъ-бози керданъ** (оббзӣ кардан, 686); **Абъ-дори керданъ** (686)

Ҳамчунин, ба ҳодисаҳои савтӣ дучор омадани п-б, м-б, м-н ба назар мерасад: Гәһрәбэ (қахрабо)-янтарь (703), каспъ (касб) кардан- учить, учиться (731), имшәбъ (ин шаб)- в эту ночь (725) ва ғ.

Талаффузи забони русӣ ва таъсири онҳо ба табдили овозҳои тоҷикӣ ба инобат гирифта шудааст. Дар натиҷа овозҳои «а»- дароз ва «ё» бо ҳарфи «я», овози «ғ» бо ҳарфи «г», овози «у»-и кӯтоҳ бо «ы» сабт гардидаанд: алямъ-парчам (знамя; 473), як- тараф (сторона; 562), шэгинъ-барканор шудан (отстраняться 456); тугуръ- чой (место; 428), сылкымъ-офарин (молодец; 415).

Доир ба истифодаи ҳарфҳои хоси тоҷикӣ мураттиб дар очерки грамматикӣ маълумот (сах. 61-64) додааст. Вале он муқаррарот на ҳамеша риоя мешавад. Аз ҷумла, барои ифодаи овозҳои хоси тоҷикӣ ҳарфҳои “h”, “i”, “y” дар мавридҳои гуногун ба тарзи мухталиф кор фармуда шудаанд.

Мураттиб овози [ä] = [æ] -ро ҳамчун [’ a], «а»-и дароз ва нарм [a] муқаррар кардааст: Кәбутәръ (кабӯтар)-голубъ (727), сәбзъ (сабз)-зелный (763). Рочъ ба усули талаффузи “ä” мураттиб таъкид дорад, ки хангоми талаффузи [ä] нӯги забонро ба дандонҳои поён расонидан лозим аст. Он ба талаффузи русии [’я] дар калимаҳои **сядь, глянь, ряд** наздик аст: Тельпак (Телпак)-шайка (778), Тәэхиръ кerdән-отлагать, отстранить, остановить (775).

Дар фарҳанг ҳарфи “ю” хеле серистеъмол ва сервазифа аст. Он маъмулан ба вазифаи “y”, “ȳ” омадааст, вале дар мавридҳои алоҳида бар ивази ҳарфҳои “e”, ҳатто “и” ҳам ба кор рафтааст. Мутаассифона, мавриди муайяни корбасти ин ҳарф муқаррар карда нашудааст: гюджа (кучо?), гюзаранидәнъ (гузаронидан), гюль (гул, 707), гюрибәнъ (гиребон, 708), гюръ (гӯр), гюсалә (гӯсола, 708; дар сах. 706 гусалә. Ҳар ду теленок тарҷума шудааст), гюшвәръ (гӯшвор, 708), зюмрюдъ (зумрад/зумруд, 724, бар ивази ҳарфи “a”), зюнджирчэ (занҷирча, 724, ба ҷои ҳарфи “a”), кюнджюшкъ (гунҷишк, 736). Он дар мобайни калима низ

харфи «у»-ро ифода кардааст: **һювэйда шюдәнъ**- быть очевиднымъ, ясным, открытымъ (712), **лутфъ**- милость (740), **фюзюданъ**-увеличиваться, обогащать (784). Аммо харфи «У» дар аввали калима ояд, бетағйир навишта шудааст: **уштюръ** - верблюдь (782). Харфи «У» дар мобайн ва охири калима ба вазифаи «ӯ» омадааст: Руз (рӯз)-день (762), Хурданъ- кушәть (790), хюшру (791).

Харфи «э» ба вазифаи «а», «у» омадааст: эльм (илм)- наука, эмель (амал) кердәнъ (801), чэнд (чанд)-сколько (795), тэфъ (туф) карданъ (779). Ба вазифаи «у» омадани «Ю» бештар аст: Бюрданъ - нести, уносить, унести, вынести; бюриданъ-резать, разрезать (702). Дар сах. 700 ин калима дар шакли **Бриданъ** низ омадааст.

Овози “х”-и тоҷикӣ бо харфи “һ” (һукмъ, һунар, 710) ва ҳам бо «ю» (һюкюматъ, һюкюмдари, 712) ифода шудааст.

Бо овози “Е” ҳамагӣ 8 калима чой дода шудааст ва ҳамаи онҳо имрӯз бо овози “я” ифода мегарданд, вале дар китоб бо харфи “е” ифода гардидаанд ва нишонаи он буда метавонад, дар он айём ин овоз мисли забони форсии муосир байни “я” ва “е” талаффуз мешудааст: **Екдәсти** (якдастӣ), **Екчәшмэ** (якчашма), **Екшәнбэ** (якшанбе), **Ектә Ектә** (якта-якта), **елка** (ялко-асп), **етгъ** (ят-саг), **екъ** (як), **еракъ** (ярок, 720). Ба фикри мо, дар ин чо калимаи ифодакунандаи **саг** (етгъ) сахван омадааст, зеро он бояд **ит-саг** бошад, ки аслан туркӣ буда, дар забони тоҷикӣ мустаъмал нест, шояд дар шеваи Бухорои ҳамон давра дар истеъмол бошад. Калимаи **ялко** дар забони тоҷикӣ ва туркии муосир аз истифода баромадааст.

Калимаи **Ек бо харфи “Я”** низ омадааст: **Якъ** (як, 803).

Бо харфи “Ж” танҳо як калимаи **жалә** (жола, 720) дода шудаасту бас.

Калимаҳое, ки бо овозҳои хоси тоҷикӣ оғоз меёбанд, бо харфҳои русии ба онҳо наздик сабт шудаанд, бинобар он бисёре аз онҳо тибқи талаффузи русиашон сабт гардидаанд: **Каһъ** (каҳ)-сѣно, солома (728); **Кадах** (қадах) - стаканъ (728) ва ғ.

Таҳлили таркиби луғавии фарҳанг аз лиҳози пайдоиш, доираву дараҷаи истеъмол, мансубияти онҳо ба категорияҳои луғавӣ ва вижагиҳои маъноиву луғавӣ метавонад доир ба рушди забони тоҷикӣ дар асрҳои XVIII-XIX маълумоти ҷолибу зарурие диҳад.

Таркиби луғавии луғатро аз лиҳози доираи истеъмол ба гурӯҳҳои зерин ҷудо намудан мумкин аст: 1. калимаҳои адабии забони тоҷикӣ, ки он дар ҳуҷҷатнигориву давлатдорӣ ва илму сиёсат мустаъмал будааст: **Вәкиль** (вакил)-намӯстникъ, **Вакфъ** (вақф)-имушество, каторое по завѣщанию обявано платитъ часть дохода кому - либо учрежденію, но не лицу (701-702); 2. Калимаҳои умумистеъмоли, ки дар байни мардум ва ҷомеа истифода мегарадид: **ғәзабъ** (ғазаб); хамроҳъ. 3. Калимаҳои шевагии хоси Бухоро ва атрофи он, ки мустаъмал буда, барои бисёр намояндаҳои маҳаллоти дигар ошно нестанд: **гәшт** аверданъ (гаштъ авэрдан; 704), **гирэтъ** (гирет)-усерднѣй, горячѣй; **гумухтъ** (гӯмухт, 706)-сауръ изъ ослиной шкуры, 706; 4. Истилоҳот ва калимаҳои касбу соҳаҳои мавҷудаи замони таҳияи луғат: **һакик** (ақик)-сердолюк, 709; **Дәләу** (далав, 712); **Дарһа** (дарҳа) - ёрдамчиі амлокдор – гирдоварандаи андоз. Вазифаи дарҳа аз муҳр кардани ғарами гандуми чамъоварӣ шуда (712).

Калимаҳои омонимию сермаъно низ дар фарҳанг кам нестанд: **Даръ** (дор, 713)-**Дәръ** агуштъ кашидан (Дар оғӯш кашидан-фирефтан, 713), **Дәръ** гюзэштәнъ (падруд гуфтан, 713), **Дәръ** кердәнъ (фаҳмидан, 713), **Дәръ** кешидәнъ (овехта, даровехтан, 713), **Дәръ** хаки чи (Дар бораи чӣ, оид ба чӣ 713); **кошъ** (кӯш-майдони замин, ки аз 12 ботмани 8-пудӣ иборат буда, тақрибан 48 танобро дар бар мегирад, 734), **кошъ** (кӯш, ҷуфти гов, 734), **кошъ** (бинои муваққатӣ дар ҷои холи ё дар сари роҳ; ҳуҷраи алоҳида, якчанд ҳуҷраи якҷоя ва урдуи яклухт; қароргоҳ, бошишгоҳ кошъ, 734), **кошъ** дафтаръ (кӯшдафтар, дафтари қайд, миқдори ҷуфтҳои дар шудгор истифодашуда ба қайд гирифта мешавад, 734), **кошъ-пуль** (кӯшпул- андози ҷуфтҳои дар заминҳо истифодашударо муайян мекунад, 734) ва ғ.

Дар ин мисолҳо калимаи **дор** ва пешоянди **дар**, вожаҳои сермаънои **қӯш** (бино ва чуфт) дар талаффузи русӣ хусусияти омофонӣ пайдо кардаанд.

Дар фарҳанг калимаҳои тағйири маънокарда ё аз истифода монда хеле зиёданд: **кирнаги** (гуруснагӣ, 737), **кюсистанъ** (гусастан, 737), **кюнджюшкъ** (гунчишк, 736) **Пиале зидан** (пиёла задан) - май нӯшидан-пить вино (757); **Нахош шудан** (нохуш шудан)- **ниши-най** (неши най)-решаҳои наврустаи хӯрданибоби най (қамиш-752); **нуйсандеҳ** (шакли вайроншудаи вожаи нависанда)-**кабинет-секретариатъ** (тайный писецъ-753); **нэсэк кардан**-қазнить, именно резить нос, уши руки ноги (754); **офтоббарой**- т. н. поля, имѣющія склонъ на югъ и не низкія, не мокрыя, не отѣненныя деревьями, и выбираемыя для плантацій хлопчатника (минтақаи замини пахтакориест, ки тарафи ҷанубиаш моил буда, бесабзозору рустанист ва барои пахтакорӣ чудо мекунад, 755).

Калимаҳои фарҳангро ба асливу иқтибосӣ, умумистеъмол, калимаҳои махсус, таърихан маҳдудшуда, архаистӣ тақсим намудан мумкин аст. Он аз лиҳози мансубияти соҳавӣ низ хеле фарогир аст.

Табиист, ки асоси таркиби луғавии фарҳангро калимаҳои аслан тоҷикӣ фаро гирифта, аксари онҳо ифодагари номи узвҳои инсону муҳити атроф, машғулият, касбу кор, мафҳумҳои ҳаётиву маънавӣ буда, аз лиҳози сохтору ифодаи маъноӣ гуногунанд: **Абдан (обдон)-озеро (684); багъ (боғ)-огородъ, садъ (894); вора-десна (702); газъ (ғоз)-гусъ (703); Һирфэ-варъ (хирфавар)- художник (710); Һэмзадъ (хамзод) - сверстникъ (710); дава-ханэ (давохона)- аптека (711) ва ғ.**

Калимаҳои иқтибосӣ асосан арабӣ буда, аслан шакл ва маъноҳои гуногун доштаанд, дар талаффузи русӣ ва ба маъноҳои дошташон вориди фарҳанг гашта, тарҷума гардидаанд: **Аамаль - действия, деяния, поступок (684); Дюа (дуо)-молитва (720); Истыкбалъ (истикбол)-полнолуние; встрѣча (727); лавх (лавх) - доска (738).**

Масалан: **Тэшруфъ** (ташруф) – наградение, награда, воздаяние (780);

Хальфа (халифа)–учитель по ремеслу или по религии; привилегированный; святой человекъ, т. е. ему позволено поучать людей (786).

Калимаҳои иқтибосии арабӣ ягон тобиши маъноиву хусусияти этнолингвистӣ гирифта бошад, ба ҷуз тарҷума тафсир низ дода шудааст, ё бидуни тарҷума танҳо ба забони русӣ тафсири он калима омадааст: **Моҳаррам (муҳаррам)** – месяц, съ котораго начинается новый годъ (635); **Хоббульмаликъ (хоббулмалик)** – ядовитыя зерна, раздражающія желудокъ и дѣлающія поносъ; лекарство отъ сартской болезни (669).

Калимаҳои туркию ўзбекии маъмулу ғайримаъмулие, ки дар фарҳанг ҷой доранд, асосан ифодагари номи яроку аслиҳа, расму анъана, мансабу вазифа, мафҳумҳои чорводорӣ, номи хӯроку нӯшоқиҳои гирду атрофи шаҳри Бухоро буда, аксаран шарҳу эзоҳ дода шудаанд: **Кучъ** (Кӯч)-баран (735); **Куш** (куш)-птица (735); **Он-баши** (Ўнбошӣ)-чин 3-го разряда (754).

Истилоҳот ва махсусан, номи бемориву гиёҳҳо бо номи илмиву аврупоиашон ва бо ҳарфҳои лотинӣ низ тарҷумаву тифсир шудаанд: **Ришта, риштă** (ришта)–волосатикъ или бухарская болезнь – безъ сомнѣнiя та самая, которая у врачей известна подъ именемъ: *draeunculus persicus* или *Vena medinensis*. Червь, называемый *волосатикомъ (Gorqiu a quaticus, s. medi-nensis Sin)* роется (761-762); **Салаба** (салоба)–растение: кокушкины глазкы (*Orchis s. satirium*). Уваръ этого растенiя употребляется обоими полами, какъ у насъ кофе. Корень этого растенiя сперва поджариваютъ, потомъ толкутъ мелко и варятъ въ водѣ, которую пьютъ съ сахаромъ (765). Бо тарҷума, тафсир ва транслитреатсия: **Сумбюль** (сумбул // сунбул)-гиацитъ; растенiе близкое къ *ferula* и *reussdanum* (769).

Маъниву маълумоти иловагии моддаи луғатӣ ё тафсири иловагии он дар қавсайн дода шудааст: **Тиръ эндахтанъ** (тир андохтан)-пустить стрѣлу, стрѣлять (огнестрѣльное оружiе-776); **Хамъ** (хом)-сырой (786).

Калимаҳои махсусан муҳимро бо курсив чудо кардааст: **Сафидь-бари** (сафедбарӣ) - соб. *белая получка жалованья, сборъ съ яровыхъ посѣвовъ, лѣтомъ или въ буквальному переводе белые (музди кор, пардохт ва маошест, ки баъди кишти тирамоҳӣ, тобистонӣ ё ба маънои аслиаш дар зимистони барфнӯи пардохта мешавад, 767).*

Баъзе калимаҳо бо ду ё ҳатто се гуна сабт гардидаанд. Дар ин маврид гоҳо ҳар ду гунаро алоҳида ҷой додааст, гоҳе усули ҳаволаро кор фармудааст: **Кабудх**, **кабутъ** (кабуд)-синий (727); **гозь** (ғоз)-гусь (6); **Казъ** (қоз)-гусь, **Джэванъ** (Ҷевон)- т. ж. ч. **Джуанъ** (Чувон//чуван) (715); **зибакъ**- т.ж. ч. **беҳтарин** навъи алоҷаи коғазӣ (722) ва ғ.

Моддаи луғавӣ таркибӣ ё иборавӣ бошад, ба хоҳири сарфаи ҷой зимни тарҷумаву тафсир ҷузъи аввали калима ихтисор шудааст: **Фюру керданъ** (фуруъ кардан) - проглотить, промотать. - **Ф. амидән** - сходить, опускаться. **Ф. мандәнъ** - отставать, оставаться по зади, бить усталимъ, устать, сдѣлаться несчастнымъ. **Ф. нѣнадәнъ** - паместить вазу, оставить. **Ф. рафтанъ** - сходить внизъ, быть поглощенными (784).

Калимаҳои таркибие, ки бо феълҳои ёридиҳандаи гуногун истифода мешаванд, гунаҳои ёридиҳандашон низ бо тарҷумашон оварда шудаанд. Чунин феълҳои таркибӣ одатан маҳз ба туфайли тағйир ёфтани ҷузъи ёридиҳандашон маънӣ дигар мекунанд: Агаҳи додан (**огоҳӣ додан**), агаҳи кардан (**огоҳӣ кардан**) -увѣдомлять, объявлять (687).

Ҷузъҳои калимаҳои мураккаб бо тире аз ҳам чудо карда ҷоп шудаанд: даҳ-лизъ (**дахлез**)-галлерей (711); **Хукка-базъ** (**хукқабоз**) - **фокусникъ** (790); **Чӯб-тарошъ** (**хукқабоз**)-плотник, столяръ (794).

Ихтисораҳои ҳуруфӣ ва ҳичоӣ кам ва ба нудрат истифода шудаанд: см-смотри (нигар-756); т.ч.-тоже что (759); **Рыш** т.ч. **Риш**-борода (762); т.е.- то ест (762); б.- бит (778).

Бояд қайд кард, ки тамоми фарҳангҳо як андоза хусусияти қолабӣ доранд ва ин умумияти онҳост, вале бо вучуди ин ҳар як фарҳанг дорои як қатор вижагиҳову ҷузъҳои хос, ки барои дастрасиву иттилооти мавҷуда,

барои хонанда ва сабуку осон кардани истифодааш равона карда мешавад.

Нахустин хусусияти фарҳангнома луғатномаи он аст. Луғатномаи фарҳанги мукамал кулли таркиби луғавӣ ё воҳидҳои луғавии онро фаро мегирад. Вобаста аз хусусияташ вай метавонад аз морфемаҳо (барои фарҳангҳои морфемавӣ ва грамматикӣ), лексемаҳо (масалан, барои фарҳангҳои тафсирий), шаклҳои калима (барои фарҳангҳои грамматикӣ) ва ибораҳо (масалан, барои фарҳанги иборайи рехта, фарҳанги фразеологӣ) таркиб ёбад. Ҳар як нахуствоҳиди луғатнома як моддаи фарҳанг, яъне воҳиди луғатӣ як унсури фарҳанг маҳсуб меёбад. Маҷмуи мақола ё моддаҳои фарҳанг матни асосии луғатро ташкил медиҳад. Барои пурраву мукамал намудани маънои моддаҳои луғатӣ нишондиҳандаҳои гуногун ва мухталиф истифода мешаванд. Мутаассифона, мо наметавонем луғатномаи фарҳанги мавриди назарро муайян созем, зеро он ё набудааст, ё маҳфуз намондааст. Ба ҳар ҳол дар сарчашмаҳои фарогири ҳаёт ва фаъолияти мураттиб дар ин хусус чизе гуфта нашудааст [107;108; 159-161]. Дар луғати муқаррарии тафсирий нишондиҳандаҳои умумӣ камтар ба кор мераванд. Азбаски фарҳанги мазкури А. В. Старчевский ба ҷумлаи фарҳангҳои лингвистӣ шомил аст, дар он нишондиҳандаҳои техникӣ такмили камтар истифода шудаанд.

Моддаҳои луғатӣ одатан бо ҳуруфи ғафс ва сиёҳи баланд нишон дода мешавад ва аз ин рӯ онро ба забони русӣ «жирный» ва ба забони тоҷикӣ «сиёҳи баланд» мегӯянд, ки дар ин фарҳанг низ унвони мақолаҳои луғатӣ бо ҳарфҳои сиёҳи баланди хурд ва бо андозаи шрифти ҳамгуни матни асосӣ, аз сари хат, бо ҳарфи калон сабт шуда, бо тире аз моддаи тарҷумавӣ ҷудо карда шудааст: **Сишаха (сешоха) - вилка (768); Тибить (тибит) - пух козий (776).**

Дар фарҳанг пас аз қисми маълумоти грамматикӣ ва ба истилоҳ «минтақаи аломатҳои услубӣ» оғоз мегардад, ки мураттиб аз онҳо хеле моҳирона истифода карда, моддаҳоро вобаста ба аҳаммияти илмиву

амалиашон ба таври гуногун бо истифодаи воситаҳои мухталиф тавзеҳу тафсир додааст ва тарҷума кардааст.

Ҳамчун маълумоти грамматикӣ дар бораи калима дар фарҳангҳои тафсири мансубияти калимаҳо ба ҳиссаҳои нутқ, шаклҳои грамматикӣ хос нишон дода шудаанд (масалан, барои исмҳо - шакли родительный падежи шумораи танҳо ва мансубияти чинсӣ - чинсияти грамматикӣ). **Маълумоти грамматикӣ** бо кегли майда ва курсив нишон дода шудааст:

Маҷмуи аломатҳои услубӣ дар бораи маҳдудиятҳои истифодаи калима маълумот медиҳанд: мансубияташон ба забони адабӣ, лаҳҷавӣ, истилоҳ, касбӣ-соҳавӣ. Мураттиб вожаҳои хусусияти этнографӣ ё маъмуриву ҳарбӣ, тарихию динидоштаро ташреҳ додааст: Тюря—въ Бухаре—титულъ ханскихъ сыновей, въ особенности наследника престола и ставиться после имени собственнаго; офицеръ (780).

Ишораҳои услубӣ, яъне калимаю ифодаҳои камистеъмол, номафҳум, доираи истеъмолашон маҳдуд, шевагию лаҳҷагӣ, касбиву соҳавӣ, суннатӣ бо ҷаҳор усул нишон дода шудаанд: бо кегли майдаву курсив ва ҳарфҳои дастнавис навишта мешаванд:

А) алоҳида тафсир дода шудаанд: **Нанъ** (нон)–хлѣбъ: печется отъ пшеничный, а для слугъ изъ бухарскаго пшена. Онъ состоитъ изъ прѣсныхъ лепешекъ, который вѣшаютъ на находящіеся въ печахъ гвозди, либо пекутъ его или крѣпко подсушиваютъ, на угольяхъ въ печи (нон: аз орди гандум, барои хизматгорон аз сӯк мепазанд. Он аз навъи нонест, ки дар сикҳои даруни танӯр овехта, ё болои кӯри ангишти танӯр гузошта мепазанд, **751**).

Ҳамин калима дар фарҳангҳои дигари китоб низ ба тарзу услуби дигар дида мешавад. Масалан, дар “Фарҳанги туркии ҷағатой ё ўзбекӣ” ин воҳиди луғавӣ бидуни тавзеҳ бо ду калимаи муродифи русӣ тарҷума шуда бошад (**Нанъ**- хлѣбъ, лепешки; 146), дар “Фарҳанги қирғизӣ (казокӣ)” танҳо чун **хлѣбъ** (394), дар “Фарҳанги сартӣ” бидуни тарҷума шарҳу тавзеҳи мухтасари он оварда шудааст (**Нанъ**-сартскій хлѣбъ - въ

видъ пресной лепешки; 641). Дар забони русии адабии имрӯза **нони** маҳаллӣ чун лепёшка фаҳмида мешавад.

Калимаи **лепёшка**, ки муродифи **нон** аст, дар РТС ба маънои аслӣ (нон, кулча), истилоҳӣ (ҳаб; **мятные** ~ и ҳаби пудинагӣ, тундак) ва маҷозӣ (*перен.* чизи таппакмонанд; ~ и гъзӣ лои таппакмонанд; 442) тарҷума шудааст. Дар навбати худ маънои маҷозии он боз ба се ҷудо карда шудааст [156, 442].

Дар ФТР **нонро** чун хлеб, 1. лепёшка; пицца; 2. пицца; пропитание; средства существования ва 9 тобишҳои маънои маҷозиву киноявии он тарҷума ва тавзеҳ кардаанд [171, 431].

Мураттибони ФТЗТ тафсир додаанд, ки **нонро** – «хӯроки асосии инсон, ки аз орд ҳамир карда мепазанд» [170, 934].

Ҳамчунин, ба 16 маънои маҷозиву ғайриаслӣ шарҳу маънидод кардаанд.

Мисолҳои боло аён месозанд, ки дар фарҳангҳои минбаъда **нон** чун калимаи сермаъно тарҷумаи тафсир шудааст, вале маънои аслӣ ҳамоноест, ки дар фарҳанги мавриди таҳқиқ мебинем. Аз ин ҷост, ки А. В. Старчевский ба ҷанбаи амалии фарҳанги хеш аҳаммияти махсус додааст:

Пяръ-пашә (парпоша) – женская материя – полушелковая или шелковая; идетъ на женскіе халаты (газвори занона-нимабрешимӣ ё абрешимӣ барои хилъати бонувон, 756). Вожаи мазкурро дар луғатҳои тафсирии муосир ва шеваҳо дарёфт накардем [168, 169; 127; 144].

Б) маълумоти иловагӣ дар қавсайн омадаанд: **Рэстэи-чилигерань** (Растаи челонгарон) – ряды слесарей (гдѣ дѣлаются конные принадлежности // растаи челонгарон (ки дар он ҷо афзор барои асп месозанд, 764). Мисоли мазкур аз лиҳози сохтори лингвистӣ ибораи изофии исмиест, вале бинобар як мафҳумро ифода карданаш ба фарҳанг ворид карда шуда, байни ҷузъҳои ибора аломати китобати нимтире гузошта шудааст. **Раста** дар Осиёи Миёна «1. дӯконҳои дар як қатор сохташуда, қатори дӯконҳо дар бозор. 2. роҳи зери тоқҳои бо хавоза бардошта [3, 153] фаҳмида мешавад. Дар фарҳанги мавриди таҳлил **раста**

бо калимаҳои атторӣ, заргарӣ, кандалот, саррофон, сӯзангарон, чойфурушӣ, читфурушӣ ҳамтаркиб шуда, мафҳумҳои гуногуни косибиву тичоратиро ифода намудааст. Вожаи **раста** овоз ва ҳарфи «а» ду маротиба истифода шудааст, вале дар фарҳанг бо ҳарфи «э»-и кириллӣ сабт шудааст (**растэ**), ки ин бо мақсади ба талаффузи русӣ наздиктар нишон додани калима сураат гирифтааст.

В) дар қавсайн бо ҳуруфоти лотинӣ номи байналмилалии онҳо сабт ва тафсир шудаанд: **Наибъ (ноиб)–ханскій намѣстникъ, помощникъ главнаго судьи вѣ бекстѣ. Н. снабжается ярлыкомъ отъ казы- каляна (главнаго казія-750); Рэнджвэръ керданъ** – страдать, быть не совсемъ здоровымъ, чувствовать рѣзь (азоб додан, на он қадар солим мондан, худро лоғар ҳис кардан, *colique* - 764).

Г) бо кегли махсусу курсив ва дастнавис нишон дода шудаанд: **Гѣмнѣкъ-шоданъ** (ғамнок шудан) (*будәнъ, гердидәнъ, гештәнъ*)-пребыть (или сдѣлаться, стать) печальнымъ, грустным!, угрюмымъ (705); **Зиранъ** (зиранг//заранг) – родъ дерева, изъ котораго дѣлають *кудунгъ* (навъи дарахтест, ки аз он кундоқ месозанд, 723).

Калимаи **ғурмнок** бо феълҳои ёридиҳандаи **будан ё шудан** метавонад ҳамтаркиб гашта, мафҳуми даркориро ифода намояд, ки мураттиб яке аз муодилҳои серистеъмолтарро бо калимаи асосӣ оварда, дигар воҳидҳои ёварро ба забонҳои тоҷикиву русӣ дар қавсайн овардааст, ки ин аз ҷумлаи усули сарфаи чой ва ҳачми фарҳанг мебошад.

Истилоҳоти махсуси барои хонандаи рус бегона бо ҳарфҳои лотинӣ сабт гашта, тафсир дода шудаанд: **Малага (малага)-прусь (Coloptennis italicus); Ухуанъ (Ухвон)-Laurus cassia (782)**. Калимаи малага ва тарҷумаи русии он дар фарҳангҳои муосир ёфт нашуд.

Калимаи моддаи воридотӣ дар дохили мақола такрор гардад, ихтисор карда, танҳо сарҳарфи он навишта мешавад: **Алача** (алоча)-полосатая бумажная матерія. – А. ифэклькь (А.-и ипаклик) шелковая матерія (матои шоҳӣ). А. абрэшимът (абрешимӣ)–гоже – А. фарэнги

(фарангӣ) – ткань изъ привозной пряжи (матой аз берун овардашуда, 688); **Дэсть** (даст)-рука – Д. растъ-правая рука (дасти рост) – Д. чабъ-лѣвая рука (дасти чап, 719).

Аломати мусовӣ хангоми нишон додани ченакҳо ба кор рафтааст: **Зăкятъ**-религиознӣй сборъ съ магометанъ 1/49 доля съ имущества (Закот-андози динӣ аз мухаммадиён, 721); **Нимча** (нимча)-вѣсь =107 мискалямъ маленькимъ=20 мискалямъ большимъ (вазн баробари 107 мисқоли майда ва 20 мисқоли калон, 752);

Шумораҳои моддаҳои воридотӣ дар забони тоҷикӣ бо ҳуруф ва русӣ бо адад нишон дода шудаанд: **Бистъ** (бист) – 20. – **Висту якъ** – 21. – Б. ду–22, –Б . сз–23. –Б. чоръ–24. Б. панъчъ–25 (670).

Воҳидҳои фразеологӣ бо ҳарфҳои сиёҳ чудо карда маъниҳояшон тафсир шудааст: **Нăмадъ гизаштăнъ** (намад гузоштан)–положить подъ войлокъ, т. ч. у насъ положить подъ сукно–т. е. отложить въ долгій ящикъ (ба зери намад гузоштан, ҳамоне ки дар мо (русҳо-А. М.) зери мохут гузоштан гӯянд, яъне кореро ба таъхир гузоштан, 750). **Нăмăктăнъ, шикэстăнъ** (намакдон шикастан) – сдѣлаться не благодарнымъ, не быть признательнымъ (миннатдорӣ накардан, миннатдор набудан, 750).

Дар фарҳанг ба калимаҳои сермаъно аҳаммияти махсус дода шудааст. А. В. Старчевский як калимаи тоҷикиро то ба 11 муодили русиаш овардааст: **Рăсиданъ** (расидан) – достигнуть, прибыть, дойти, получить, созреть, сверять, проверять, заниматься, делать, приходиться, достать (расидан, ҳозир шудан, расида омадан, гирифтан, пухтан, муқоиса кардан, тафтиш кардан, машғул шудан, иҷро кардан, омадан, дастрас кардан, 764); **Тахтанъ** (тохтан) скакать на лошади, галопировать, грабить, похищать, погнать въ скачь, бросать, стрѣлять, поспѣшно вступать (аспсаворӣ кардан, ғорат кардан, дуздидан, саворатозӣ кардан, партофтан, парронидан, саросема рафтан, 775). Дар ФТР ин калима ба 7 маъно тарҷума шудааст: **Тохтан** 1. бегать, бежать; побежать; 2. нападать; совершать набег, налёт; 3.скакать; **аспро** ~ скакать на коне [171, 630].

Маъникушой аз унсурҳои асосӣ ва муҳиму зурурист, зеро дар фарҳанг калимаҳои якмаъно, сермаъно ва вожаҳои ба маънои ғайриаслиномада зиёданд. Аз ин ҷост, ки дар фарҳангшиносии муосир калимаҳои бо ду ё зиёда маъно омадаро бо рақамҳои арабӣ ҷудо карда, тафсиру тарҷума мекунанд, ки ин муносибати маъмулист, яъне рақами тартибӣ хусусияти маъноҷудокунии гирифтааст. Вале дар асари мазкур чунин нест, маъноҳо паси ҳам ҷой дода шудаанд ва кам нестанд мавридҳои, ки тафсир аз тарҷума бештар асту ба таври ғайримаъмулист: **Тарихъ** (таърих)–Бухарское летосчисление, которое двумя годами отстаетъ отъ располагаемая по Гиджрамъ. Сверхъ того Бихарцы раздѣляютъ годы одинаково съ Монголами и Калмыками, по примѣру Олимпиадъ, на додекады и всякому году, на подобіе нашихъ 12 небесныхъ знаковъ, даютъ названіе по какому-нибудь животному. Такъ годы, наименованные по животнымъ, следующее: годъ мыши–*чатекамъ билли*, коровы –*баресь*; зайца–*таушканъ*, ящерицы–*лу*; змеи–*джиланъ*; лошади–*елка*; овцы–*кой*, обезьяны–*пильшинъ*; петуха–*таукъ*; собаки–*еть* и свиньи–*донгусъ*. Эти названія употребляютъ они обыкновенно, когда говорятъ и пишутъ о событіяхъ своего времени (солшумории бухорӣ, аз солшумории ҳичрӣ ду сол дертар аст. Зиёда аз ин бухорӣён солро чун муғулҳо ва қалмиқҳо тақсим карда, мисли Олимпиада ба даҳа ҷудо намуда, ба ҳар қадоме ба гунаи аломатҳои 12-гонаи мо (русҳо - А. М.) номи ҳайвоноро медиҳанд. Ҳамин тавр, солҳо номи чунин ҳайвонҳоро гирифтаанд: соли **муш** –читқом; **гов** – бақар; **харгӯш** – тавушқон; **калтакалос**-лу (наҳанг ва моҳӣ низ гӯянд); **мор** – илон; **асп** – елка; **гусфанд** – қўй; **маймун** – пилишин; хурӯс- товук; **саг**- ит ва **хук** – тонгус), 774). Аз номи солшуморӣ маълум мегардад, ки дар Бухорои асри XIX дар солшумории мурчал номи ўзбекии ҳайвонот истифода мешудааст.

Мураттиб баробари тарҷумаи тафсир ба хонанда маълум намудааст, ки зеро истилоҳи таърихӣ ӯ солшумории расмии замонро дар назар дорад ва он тафсиру маълумоти манзуршуда ба фарҳанг ҷанбаи этнографӣ ва энциклопедӣ бахшидааст.

Бисёр маълумоти фарҳанг дар сарчашмаҳои дигар нестанд. Масалан, зимни тарҷумаи калимаи маълуму маъмули **таърих** барои хонанда маълумоти хуб додааст. Ин маънӣ бо маъниҳои 3-4-уми ФТР наздик аст: **Таърих** 1. история (*наука*); **сабақҳои** ~ уроки истории; 2. история, ход развития (*чего-л.*), летопись, хроника; ~ **и беморӣ** история болезни; 3. дата составления *какого-л.* труда, дата написания, хронограмма; **мод-даи** ~ хронограмма; 4. дата, число; ~**и саб** т дата регистрации; ~ **гузоштан** ставить дату, датировать [171, 619]. Мураттибони ФТЗТ ин моддаи таърихро ба чаҳор маънӣ тафсир додаанд, вале дар бораи мучалро ифода кардани он чизе нагуфтаанд: 1. илм дар бораи инкишофи ҷамъият ва табиат; шарҳу баёни силсилаи воқеа ва ҳодисаҳо бо тартиби санаи вуқуи онҳо. 2. китобе, ки дар он воқеаҳо бо тартиби вуқуъ зикр ёфтаанд; **Таърихи Бухоро, Таърихи Табарӣ**. 3. санаи вуқуи ҳодисае; таърихи фармон, таърихи навишта шудани асар. 4. маҷ. Саргузашт [170, ҷ.2, 344].

Барои тавсифи пурратари калима, дар баъзе мавридҳо, маълумоти этимологӣ ё таърихӣ дода мешавад; **Хна** (хино)-гвоздика, каторою бухарки красятъ себъ ногти въ желтый цвѣтъ, что дѣлають и прочіе (789); **Чуки** (чуки)-китайскія палочки, употребляются при кушаньи (784).

Дар фарҳангҳои муосир феълҳо асосан дар шакли масдарӣ дода мешаванд, дар фарҳанги мазкур бошад, дар шакли тасрифиаш низ ҷой дода шудаанд, ки ин қорбасти калимаро аз тарафи хонанда осон менамояд, зеро шахс калимаи дарқориашро дар шакли тайёр истифода мебарад:

Агар сохтори фарҳанги мазкури А. В. Старчевскийро аз нигоҳи муқаррароти боло назар кунем, бисёр вижагиҳои умумию соҳавии ҷолиб ба назар мерасанд.

«Фарҳанги тоҷикӣ–русӣ»-и А. В. Старчевский яке аз 5 фарҳанги китоби «Ҳамсафари намояндаи рус дар Осиёи Миёна» буда, бо вучуди умумияти зиёдаш бо як қатор вижагиҳои маъноиву сохторӣ ва фарҳангшиносии худ фарқ мекунад.

Пеш аз ҳама он 4386 калимаи забони тоҷикиро дар бар гирифта, хонандаро бо ҳамин қадар муодили русии онҳо ошно мекунад.

Дуюм, 4 фарҳанги аввали китоб мансуби забонҳои туркианд ва танҳо забони тоҷикӣ шомили гурӯҳи забонҳои эронист.

Сеюм, дар бисёр луғатҳои тарҷумавӣ очерки грамматикӣ дар охири асар ҷой дода мешавад, дар ин китоб ва фарҳанг хонанда аввал бо очерки грамматикӣ ошно гашта, баъд луғатро варақ мезанад, ки аз лиҳози шиносӣ хуб аст.

Чаҳорум, фарҳанги мавриди таҳлил яке аз аввалин фарҳангҳои тоҷикӣ ва русӣ махсуб ёфта, дар сарғаҳи лексикографияи забонҳои тоҷикиву русӣ қарор дошта, барои рушд гирифтани фарҳангшиносии тарҷумавии минбаъда саҳмгузор гардидааст.

Панҷум, фарҳанг аз ҷумлаи фароғиртарин луғатҳои тарҷумавии асри XIX- русӣ ва забонҳои мардуми Осиёи Миёна махсуб меёбад.

Шашум, дар замони таҳияи фарҳанг дар забонҳои воридӣ ва интиқолии он алифбоҳои гуногун роиҷ буда, ин забонҳо мансуби оилаи забонҳои мухталиф буданд. Муаллиф бо дарназардошти забони хонанда калимаҳои тоҷикиро ба ҳуруфи русӣ ва алифбои кириллӣ, дар асоси талаффузи русӣ сабт кардааст, ки бархе таҳлил низ шуданд.

Ҳафтум, фарҳанг тибқи талаботи фарҳангшиносии асри XIX-и Аврупо ва Россия таҳия гашта, саҳмгузори ғаномадии забони русӣ шудааст.

Ҳаштум, фарҳанги мавриди таҳқиқ тибқи талаботи фарҳангшиносии тарҷумавии давр таҳия шуда, яке аз намунаҳои хуби фарҳангшиносии замони худ эътироф шудааст ва ин тақозо медорад, ки он ҳаматарафа омӯхта шавад.

II.2. «Фарҳанги тоҷикӣ-русӣ»-и А. В. Старчевский ва моддаҳои луғавии он аз лиҳози сохтори сарфӣ

Яке аз муҳимтарин дастовардҳои забоншиносии садаи XX ин чун низоми пайваставу фароғири таркиби луғавии забон ба риштаи таҳқиқ

кашидани калима буд, ки омили асосии рушд гирифтани пажухиши комплекси сохтори он гардид. Маҳз ҳамин раванд боиси ба низом даровардани таҳқиқоти парокандаи забоншиносии қадим ва асрҳои миёна маҳсуб меёбад [55; 68; 69].

Низоми мукаммали грамматикӣ бидуни сохтори калима ва таҳқиқи фарогири он тасаввурнопазир аст. Аз ин ҷост, ки пайваста сохтори калима дар забон ва сарчашмаҳои луғавии он мавриди пажухиш қарор мегирад, зеро калима аз воҳидҳои асосиву муҳимтарини забон маҳсуб меёбад. Он нисбат ба воҳидҳои дигари забон бо мустақилияти бештари худ фарқ карда, дар қолабҳои овозии устуворнизом маъноҳои гуногунро ифода мекунад. Калима вобаста аз ифодаҳои маъноиаш бо мафҳумҳо ва ашёҳои ҳаёти воқеӣ, маданияти моддӣ, таърихи гузашта, ҷаҳонбинӣ ва олами маънавии одамон алоқаманд мегардад. Калимаҳо инъикосгари таҷрибаю дониши инсонанд, зеро маҳз тавассути корбасташон метавонанд, ба шахс барои баёни фикре мусоидат намоянд, ки бо калимаҳои сода, ки асоси таркиби луғавиро ташкил медиҳанд, имконнопазир мегардад.

Раванди ташаккули калимаҳои сохта мисли қолабҳои дигари забон аз падидаҳои дуру дароз ва мураккаби таърихи инсоният мебошад.

Калима пеш аз ҳама, аз бобати сохтору қолаби овозӣ, системаи маъноҳо ва вазифаҳои дар забон дошташон мавриди баррасӣ қарор мегирад. Ҳарчанд ки воҳиди забон ҳамчун падидаи яклухту мустақили забон тавассути маънои худ ба ҳаёти воқеӣ алоқаманд мегардад, калимаҳои сохта бо соҳиб шудан ба вижагиҳои маъноиашон фарқ мекунанд, вале дорои хусусиятҳои гуногуни маъноӣ гардидани ин қолаби калима аз сохтори он низ вобастагӣ дорад.

Калимаҳо гоҳо дар гуфтор ва навиштор бо шаклҳои гуногуни грамматикӣ зухур намуда, маъноҳои даркориро соҳиб мегардад, ки дар он мақоми вандҳо муҳим аст. Масалан, калимаи гул дар фарҳанг бо 11 шакли морфологӣ оварда шудааст ва ҳар шакле як маъноеро ифода кардааст. Агар вожаи гул асоси тамоми калимаҳои бо ин воҳиди луғавӣ

сохташударо ташкил дода, аз лиҳози сохтор сода бошад, калимаи **гулфом** сохта, вожаҳои **гулафшон**, **гулбарг**, **гулбин**, **гулбӯй**, **гулранг**, **гульсурх**, **гулчехра**, **гулоб** мураккаб ва **гулкашгар** (**гули Қошғар-қошғарӣ**), **гульхайрӣ** (**гули хайрӣ**, 706) ибора мебошад, ки мураттиб, байни калима ва ибора фарқ нагузошта, он ҳамаро бо тарчумаашон ҷой додааст.

Вожаи гул дар фарҳанг ба маънои асли тарчума шуда, **гулафшон** - сипаюшие розы, **гулбарг ва гулбин**-розовый листок; **гулбӯй**-сорт зеленого чая; **гулкашгар**-астра (цветок); **гулранг**-розовый; **гульсьюрх**-шиповник; **гульфом**-розоцветны, подобный розе; **гульхайрӣ**-садовое растение, *dalva arborea*, окрашивающе в черный цвете, **гулчехра**-краснощекий, **гулоб**-розовая вода баргардон шудаанд.

Калимаҳои **гулбин**, **гулбӯй** бидуни тарчума тафсир шудаанд. Номи **гулихайрӣ** баробари тафсир бо унвони лотинӣ (*dalva arborea*) низ манзур гаштааст.

Истилоҳи **dalva arborea** аз забони лотинӣ айнан ба маънои **шохи дарахт** тарчума мешавад, вале он маъно дигар карда, чун номи як навъи гул мустаъмал мешудаасту мешавад.

Аз лиҳози сохтор калимаҳои **гулафшон**, **гулбарг**, **гулбин**, **гулбӯй**, **гулранг**, **гулсурх**, **гулоб** мураккаб, вале мансуби анвои гуногуни сохторианд. Калимаҳои **гулафшон**, **гулбин** аз ибораҳои изофии феълӣ ба калимаи мураккаби тобеъ табдил ёфта бошанд, вожаи гулбарг аз ибораи изофии исмӣ, **гулиқошғар** ва **гулхайрӣ** аз ибораи изофии сифатии монандӣ ташаккул ёфтаанд, ки дар натиҷаи таҳлили сохторӣ метавон муайян кард. Аз ин ҷост, ки мо лозим донистем, воҳидҳои таркиби луғавии фарҳангро аз лиҳози сохтори грамматикӣ баррасӣ намоем, зеро яке аз муҳимтарин нишондиҳандаҳои ғаномандии забон фарҳангномаҳо мебошанд, ки «Фарҳанги тоҷикӣ-русӣ»-и А. В. Старчевский аз он ҷумла маҳсуб меёбад. Таҳлили морфологӣ собит намуд, ки калимаҳои он аз лиҳози сохтор дорои як қатор вижагиҳост ва мухтасаран баррасӣ намудани онҳо ба манфиати кор хоҳад шуд.

Калимаҳои фарҳангро аз нигоҳи сохтори сарфӣ ба сода, сохта мураккаб ва таркибӣ тасниф кардан мумкин аст.

II.2. 1. Калимаҳои сода ва қорбасти онҳо дар фарҳанг

Калимаҳои сода унсурест, ки ба ҷузъҳои маънодор - морфемаҳо ҷудо намешавад: об, рӯй, даҳр, хуб, дур, ду, чор, мо, зуд, тез. Ин гуна калимаҳо дар шаклҳои дигар низ дучор мешаванд: хона, хонаҳо, хонагӣ, хонабон, хонавода, хонавор, яъне ба калимаҳои сода морфемаҳои калимасозу (хонагӣ) шаклсоз (хонача) васл мешаванд.

Мусаллам аст, ки масъалаҳои калимасозӣ дар забони тоҷикӣ аз даврони қадим дар маркази диққати соҳибон ва қоршиносони забони тоҷикӣ қарор дорад [39; 100]. Дар замони муосир баробари пеш омадани зарурати таълифи китобу дастурҳои таълимии забони тоҷикӣ ин масъала диққати олимониро ба худ кашидааст ва муаллифон андешаашонро ибраз доштаанд [1; 7, ҷ.1; 12;]. Забоншиноси тоҷик Ш. Рустамов дар рисолаи илмӣ худ «Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик» бори аввал дар забоншиносии тоҷик роҷеъ ба таърихи калимасозӣ ва роҳу усулҳои он маълумоти мукамал додааст [37]. Минбаъд С. Ғанизода, А. Зоҳидов, М. Олимҷонов М. Ҷумъаев ва диг. андешаҳои ӯро қонибдорӣ карда, инкишоф додаанд [8; 9; 15; 31; 32; 35; 49; 52; 54; 81; 110 ва ғ.]. Дар аксари рисолаҳои илмӣ ба таҳқиқи забон ва услуб бахшидашудаи олимони тоҷик ин масъала мавриди назар гаштааст. Калимаҳои фарҳанги мазкурро низ ба навъҳои калимасозӣ: морфологӣ; морфологӣ-синтаксисӣ; лексикӣ-синтаксисӣ; лексикӣ-маъноӣ [12, 107; 45, 30] тасниф кардан мумкин аст. Дар фарҳанги мазкур бо роҳи ихтисора сохтани калима қорбаст нагардидааст, зеро замони таълифи асар чунин усул мустаъмал набуд.

Маълум аст, ки ҳар як калимаи сохта дар асоси қолабу модели бунёд гашта, ҳар як қолаб воситаҳои фонетикӣ, луғавӣ ва услубии худро дорад. Мақсади калимасозӣ сохтани лексемаи нав (воҳиди луғавӣ) мебошад. Аз ин ҷост, дар ташхису тасниф ва таҳлили калима, пеш аз ҳама, маъно,

тобишҳои маъноӣ ва баъдан оҳанги талаффуз, таъкид ва хусусиятҳои услубии он аҳаммият пайдо мекунад. Ҳар як мафҳум ва ҳар маъно дар мағзи сари инсон бо таъсири ҳаёт пайдо шуда, ба воситаи забон ифода меёбад. Усули морфологии калимасозӣ тақозо менамояд, ки калимаҳои нав тавассути иловаи вандҳои калимасоз ва асоси калима ё дар натиҷаи ба ҳам омадани калимаҳои мустақилмаъно ташаккул ёбад ва ин яке аз маъмултарин роҳи калимасозӣ маҳсуб ёфта, дар фарҳанг низ фаровон ба назар мерасад.

Барои ташаккули калимасозӣ калимаҳои сода мақоми бунёди доранд, зеро маҳз онҳо асоси калимаҳои сохтаву мураккабро ташкил медиҳанд. Тамоми калимасозӣ тавассути калимаҳои сода ва имконоти онҳо бо воситаҳои ёвар сурат мегирад.

Дар фарҳанг низ шумораи калимаҳои сода зиёданд, ки онҳоро тасниф бояд кард. Калимаҳои содаи фарҳанг мансуби тамоми ҳиссаҳои нутқ буда, дар истифодаи мурағиб дорои тобишу ҷилоҳои мухталиф гирифтаанд. Масалан, вожаҳои содаи абр (686), азабъ (687), бара (696), ғафс (703), ҳашт (710), даръ (дор-виселица, 713), джавъ (ҷав, 713), ядъ (803), зәрды (зард, 722), истъ (исто, 726), идъ (ид, 727), каҳ (ках, коҳ, 728), ляй (лой, 740), мағзъ (мағз, сердцевина, головной мозг, 739), намъ (нам, 751), пазъ (паз- аз пухтан, 755), пандъ (панд-увъщание (уговаривание, 755), рекъ (рег, 763), сирбъ (сурб, 768), симъ (768), табъ (тоба, 774), халъ (хол, 786), чимъ (чим, 793), ширъ (шир,), шӣрӣ (шеър, 797), яво (яво, 803) ва ғ. дар фарҳанг бо риояи талаботи фарҳангшиносии замони ҷой дода шудаанд.

Калимаҳои содаи фарҳанг аз ҷиҳати ифодаи маъноӣ асосан ифодагари номи ашёву асбоб ва афзор (корд, коса, табақ, теғ, таноб, мино, даво, ҷоруб), сифату хусусиятҳои ашёҳо (гарм, тафсон, сард, хунук, тунд, кунд, тез, шӯр, нав, кӯҳна, бузург, хурд, майда, нарм, пок, тоза, тар, хушк, соф, суст, сурх, хом, тунук, танг, васеъ ва ғ.), касбу машғулият (ҷузгун-қосиб, кишоварз, мисгар), макону манзил (ҷой, дар,

хона), узвҳои инсон (абрӯ, бинӣ, гулӯ, гӯш, даст, даҳон, забон, лаб, майна, мӯй, сар, чашм ва ғ.), предметҳои ҷондору бечони муҳити атрофи зисти инсон (боз, лаклак, букка, мурғ, шер), мафҳумҳои мустаъмали ҳамарӯзаи одамон ба мисли шумора (аз як то даҳ ва даҳиҳо (даҳ, бист, сӣ, чил, шаст), садӣ (сад), вақт ва замон (бом, субх, рӯз, аср, шаб, гоҳ//гаҳ, шом, моҳ//маҳ, сол, аср), ҳаракату ҳолат (шин, хез, дид, тоз, шод ва ғ.) мебошад.

Хулоса. Калимаҳои содаи фарҳанг якранг набуда, асосан адабианд, вале бархе унсурҳои шевагӣ, касбию пешаварӣ, махсус, архаистиву таърихан маҳдудшуда низ дида мешавад, ки омӯзиши онҳо мувофиқи мақсад хоҳад буд.

II. 2.2. Калимаҳои сохта ва зухури онҳо дар фарҳанг

Калимаҳои сохта дар забони тоҷикӣ яке аз воҳидҳои муҳим ва маъмули морфологӣ маҳсуб меёбад. Он бештар бо пешванду пасвандҳо аз калимаҳои содаю асосҳои феълӣ сохта мешавад [130, 161]. Шумораи зиёди калимаҳои фарҳанги мавриди назар сохта буда, бархе бо пешванд, гурӯҳе бо пасванд, сеюмин бо миёнванд ва чорумин бо пешванду пасванд сохта шудаанд. Калимаҳои сохтаи фарҳангро ба пешвандӣ ва пасвандӣ ҷудо кардан мумкин аст [5, 11].

II. 2.2.1. Калимаҳои сохтаи пешвандӣ ва зухури онҳо дар фарҳанг

Калимаҳои сохтаи пешвандӣ яке аз роҳҳои маъмули ташаккули вожаҳои забони тоҷикӣ буда, дар ғаномандии он саҳми босазо доранд [5, 11; 31; 35; 37; 52; 98].

Дар фарҳанг калимаҳои сохтаи пешвандӣ нисбат ба пасвандӣ бамаротиб кам ба назар мерасад. Пешвандҳои **ба-**, **бе-**, **би-**, **бар-**, **боз-**, **ҳам-**, **на-**, **не-**, **но-** истифода шудаанд.

Пешванди **ба-** дар забони тоҷикӣ калимае месозад, ки соҳиби сифату аломату хусусияту хосият ва нишонае будани предметро ифода менамояд [7, ҷ.1, 140; 12, ҷ.1, 152-153; 184-191; 52, 15-68]. Дар фарҳанг бо пешванди **ба-** калимаҳои **бадәвлэть** (ба+давлат-благоденствующий, т.е. эмир, 693); **бәзабть** (ба+забт//бо+забт–безпокойство, 694) дучор гардиданд, ки ҳар

ду ба маънои архаистӣ, аввалӣ чун соҳибдавлатӣ, дуюмӣ ҳамчун безобитагӣ омадаанд. Дар ФТЗТ **бадавлат** ба маъниҳои давлатманд ва доро [170, қ.1, 110] тафсир шуда, дар ФТР 1. богатый, зажиточный, имущий; **пири** ~ **шавед!** желяем счастливой старости!; 2. счастливый; 3. богач; 4. богато, зажиточно; 5. счастливо» [171, 32] тарҷума шудааст, вале ба маънои **амир** маънидод нагардидааст. Вожаҳои **базабт** дар фарҳангҳои тарҷумавии баъдӣ дида нашуд.

Бо пешванди **бо** – дар фарҳанг калимае ба назар нарасид.

Яке аз пешвандҳои сермахсулу серистеъмоли фарҳанг пешванди «бар» аст: **бәрзадәнъ** (бар+задан-поднять, унести, 696), **бәрнишәстәнъ** (бар+нишастан-взлѣсть на, сѣсть на площадь, всходить, 697). Калимаи **барзадан** ба маънои аввал дар ҳама фарҳангҳои тафсири ҷой дода шудааст, вале ба маънои **бардошта бурдан** ба назар нарасид. Дар ФТР бо ҷаҳор маъниву ҳашт тобиши маъноӣ тарҷума шудааст, вале ба маънои мазкур наомадааст: **Барзадан** 1. засучивать; погибать; завёртывать; закатывать; подгибать; **доман** ~ подоткнуть подол одежды; **остин** ~ а) засучить рукава; подвернуть рукава; б) приготовиться делать что-л.; 2. пер. сталкивать; подстрекать; 3. кн. одевать; надевать; 4. восходить; всходить; ~и **моҳ** восход луны; **сар** ~ а) появляться; показываться; б) прорасти; давать всходы; в) кн. отрубить голову; убивать [171, 41].

Калимаи дигари бо ин пешванд сохташуда **баркандан** мебошад. А. В. Старчевский дар фарҳанг онро чун ду моддаи алоҳидаи луғавӣ ҷой додааст: **бәркәндәнъ** (баркандан-вырвать съ корнемъ, искоренить, 697), **бәркәндәнъ** (бар+кандан-выбирать, избирать, 697). Ин калима дар забони адабии муосири тоҷикӣ бо маънои **решакан кардан, чизеро бо решааш кандан** маъмул буда, дар ФТЗТ низ ба маъниҳои «1. кандан, гусастан; решакан кардан. 2. аз байн бурдан, нобуд кардан. 3. буридан, катъ кардан. 4. баровардан: либос баркандан. 5. бардоштан ва берун кардан» [170, қ.1, 139] тафсир шудааст, вале ба маънои сонӣ мустаъмал нест ва дар ФТР ҳам аз ин маънӣ ори аст: «**Баркандан** 1. вырывать;

выдёргивать; выкопать; 2. сдирать; срывать; отдирать; обрывать; **пӯст** ~ сдирать шкуру; 3. *кн., пер.* брать; отнимать; брать; 4. искоренить; уничтожать; истребить; извести; 5. набирать; гравировать (*рисунок*); чеканить; вычеканивать; **нақш** ~ гравировать узор; чеканить орнамент» [171, 43]. Маълум мешавад, ки мураттиби фарҳанг ба ҷуз маъниҳои маъмулии моддаҳои луғавӣ ба маъниҳои маҳаллӣ ва махсуси онҳо низ аҳаммияти хоса додааст, ки мисоли боло исботи ин гуфтаҳо. Дар фарҳангшиносии муосир дар ҷунин маврид калимаҳои бо рақамҳои римӣ ҷудо мекунам, мисли **Бар I., Бар II., Бар III., Бар IV., Бар V** [170, ҷ.1, 132-133].

Шаклҳои масдариҳои феъл, ки бо пасванди «-ан» сохта мешаванд, пешванд низ гирифта, калимаи нав сохтааст, ба мисли **бар+гирифт+ан, бар+гузашт+ан** ва ғ.

Дар ҷанд вожаи дигар, ки пешванди «**бар**» омили дигар шудани маънои калима гардидааст, он ҷун ҷузъи алоҳидаи калима оварда шудааст: **бәр авәрдән** (бар+овардан-похитить, увести; воспитать, создать, поднять, возвысить, 697); **бәр овихтән** (бар+овехтан, повесить, парить вверху, 697); **бәр амәдән** (бар+омадан-нечаянно приходиться, случиться, преодолеть, превосходить, возвышаться, успевать, вывернуть; выходить, обнаруживаться, восходить, 697); **бәр андаһтән** (бар+андохтан; калимаи андохтан бо «**h**» сабт шудааст); **бәр гәрданидән** (бар+гардонидан- приказать, велеть, прийти, прибыть, вводить, 697); **бәр гезәштә** (бар+гузашта–прошлый раз, 697); **бәр гердидән** (баргардонидан–возвратить, 697); **бәр гаштан** (**бар+гаштан, 697**) –возвратиться, возвращаться по собственным стопам; **бәр гюзидән** (бар+гузидан–избрать, выбрать, 697); **бәр һәмзадән** (**бар+хам задан**–разрушить, разбить, умертвить, 697).

Пешванди «**бар**» дар фарҳанг сервазифаю серистеъмол ва сермахсул аст: **бәр даштән** (бар+доштан–уносить, отнимать, убрать, снять, поднимать, 697); **бәр дурст кердән** (бар+дуруст кардан–укладывать

грузь, обвертывать, 697); **бәрь карарь кердәнъ** (бар+карор кардан–
утверждать, подтверждать, 697); **бәрь карарь нәмюданъ** (бар+карор
намудан–основать, заводить, 697); **бәрь па кердәнъ** (бар+по кардан–
основать, заводить, учредить; броситься къ ногамъ, 697); **бәрь хастәнъ**
(бар+хостан–вставать, показываться, убраться, 697); **бәрь чидәнъ**
(бар+чидан–жать, пожинать, собирать въ кучу, 697); **бәрь шюдәнъ**
(бар+шудан–возвышаться, подыматься, восходить, 697); **бәрь шэкстәнъ,**
варшакстанъ (бар+шикастан, варшикастан–крутиться, 698); **бәрь яфтанъ**
(бар+ёфтан–уносить, похищать, 699).

Пешванди **бар-** дар калимаҳои **бар+кандан, бар+нишастан** шаклсоз
буда, дар вожаҳои **бар+гардонидан, бар+гузашта, бар+гардидан,**
бар+гашта, бар+гузидан, бар+доштан, бар+задан, бар+хостан,
бар+чидан, бар+шикастан, бар+шудан, бар+ёфтан хусусияти калимасозӣ
пайдо кардааст. Бархе аз онҳо архаистӣ шудаанд ё дар фарҳанг ба
маънои дигару ғайримаъмулӣ тарҷума гаштаанд. Масалан, **барзадан,**
баршудан, барёфтан имрӯз ба он маъноҳо мустаъмал нестанд. Вожаи
бозёфт низ имрӯз бо он маънии дар фарҳанг омада архаистӣ шудааст.

Префикси **боз-** маънои феълро қувват медиҳад ва тобиши нави
маъноӣ пайдо месозад.

Вожаи **бозёфт** аз асоси замони гузаштаи феълӣ ва пешванди **боз-**
сохта шуда, дар замони амири як намуд закоти иловагиро ифода
мекардааст, ки ҳоло бақатори архаизмҳо гузаштааст ва ба ин маънои
таърихӣ истифода намешавад. Мусанниф калимаро айнан тарҷумаи
тахтуллафзӣ карда, баъд ба маънои ифода мекардагиаш
баргардонидааст: **Баз яфть** (боз+ёфт-«опять нашель»-добавочный зякеть
(700).

Дар фарҳанг як калимаи **боз+доштан** дарҷ шудааст, ки аз асоси
замони гузаштаи **дошт** бо илова кардани пешванди **боз-** ва пасванди
масдарсози **-ан** таркиб ёфтааст: **боздаштәнъ** (боз+дошт+ан) -
остановить, задержать, определить, поставить кого надъ кемъ,

водворить (694). Он калимаи пешвандиву пасвандӣ аст.

Мураттиб бо дарназардошти талаффузи русии калима пешвандро дар шакли «би» дарҷ кардааст. Бо пешванди «бе» калимаи **би димаг** (бедимоғ-не весель, 699) сохта шуда, исмро ба сифат табдил додааст. Ин пешванд мисли пешванди ба– сермахсул ва серистеъмол аст, аммо баръакси он аз хислату аломат маҳрум будан ё доро набудани предметро мефаҳмонад [7, ҷ.1, 144, 279; 12, қ.1, 367; 52, 61-64]. Ҷумъаев М. менависад, ки пешванди бе– зидмаъно ё антоними пешавндҳои ба–, бо– ва пасвандҳои –манд, –нок мебошад [52, 61]. Дар фарҳанг он дар шакли би– омадааст: **би һāl кардāн** (беҳол кардан-ослабить, 399). Бинобар дар забони русӣ мавҷуд набудани ҳарфи «х» мураттиб ин ҳарфро бо ҳарфи ҳамгуни лотинӣ сабт кардааст. Пешванди **бе–** дар калимаи **биҳишт** бо вожаи решагӣ якҷоя, вале калимаи **беҳол** ҷудо навишта шудааст, ки хилофи имлои кунунӣ мебошад, зеро агар ин калима ҷудо навишта шавад, он ба пешоянд табдил гардида, вазифаи дигарро адо менамояд. Яъне, ин ду унсури калимасоз ба ҳам монанд буда, вазифаҳои гуногунро иҷро менамоянд. Калимаи **беҳол** дар таркиби ибораи изофӣ (беҳол кардан) омадааст.

Пешванди «бе» дар фарҳанг дар 7 калимаи дигар чун пешванди калимасоз иштирок кардааст: **биһушь** кардāнь (бе+хуш кардан-оглушить, изумить), **бикāрь** (бе+кор-безполезный, тщетный, празный, 699), **бимāрь** (бемор-болезнь, больной, 699), **бидинь** (бе+дин–безъ веры, 699); **бипāрь-у балъ** (бе+парубол-безпомощный, 699), **Биранкъ** (беранг–безцветный, 699); **битэклифъ** (бе+таклиф//бе+такаллуф- безцеремонный, 699), **бихаб** (беҳоб–безсонный, 699), **бихая** (беҳаё–безстыдный, 699), **бихудъ** (бе+худ–безчувственный, въ обморокъ, 699), **бичāра** (бе+чора–голышь, беднякъ, 699).

Забоншинос Н. Маъсумӣ дар ЗАҲТ навиштааст, ки «префикси би- (бу–) низ шаклсоз буда, маънии аслии феълро тағйир дода наметавонад» [12, қ.1, 247].

Пешвандҳои «**би**» дар калимаҳои **би бурдәнъ** (уносивъ, 699) ва **би буридәнъ** (бибуридан–рубивъ, 699), **би зәнидъ** (би+занед– бейте, 699), би рāу (би+рав– иди, ступай, 699) чун унсури шаклсоз истифода шуда, ба нутқи гӯянда нармӣ бахшидааст.

Пешванди **би**– як маротиба дар шакли бэ– низ истифода шудааст: бэшистāн (бишистан, садивъся, сестъ, 776).

Пешванди дигар **хам**– буда, исм месозад [7, ҷ.1, 119; 25, 1, 152-153; 52, 66] ва дар фарҳанг дар таркиби 4 калима омадааст: **хамдамъ** (хамдам– душа въ душу; друг, товарищъ, 710); **хамзадъ** (хамзод–сверстник, 710), **хамрахъ** (хамроҳ–сопутникъ, попутникъ 710), **ҳемханэ** (хамхона– соживитель, супруг, 711). Тарҷумаҳо бо як ду калимаи мушаххас сурат гирифта, бо маъниҳои умумистеъмом баргардон шудааст. Дар ФТР мо ин калимаҳоро бо чанд маънии дигар мехонем, ки фарогиртаранд, вале он танҳо чун пайвандак муаррифӣ шудааст: «**Хамдам** 1. искренний, душевный друг, наперсник, приятель; 2. Собеседник [171, 704]. **Хамзод** 1. близнец; 2. ровесник, сверстник; одногодок, одноклассник; 3. товарищ, приятель [171, 704]. **Хамроҳ** 1. спутник, попутчик; 2. вместе, совместно; ~и *касе, чизе* вместе с кем-л., чем-л., совместно с кем-л., чем-л.; ~ **кардан** присоеди-нить; ~ **шудан** присоединяться [171, 706]. **Хамхона** 1. совместно живущий (*о членах семьи*); 2. пер. муж, супруг; жена, супруга; 3. сосед по комнате; ~ **шудан** перейти жить к кому-л.» [171, 707]. Вожаи **хамрах** ба **хамроҳ** ҳавола шуда, **хамроҳ** тарҷумаву тафсир шудааст [171, 706].

Дар китоби «Забони адабии ҳозираи тоҷик» омадааст, ки «Префикси **на-** ва **ма-** ба феъл хамроҳ шуда, шакли инкор (манфӣ) месозад ва нашудани қору ҳолоро мефаҳмонад [12, ҷ.1, 244]. Он гунаи меъёрии ифодаи инкор мебошад. Вай бештар бо шаклҳои тасрифии феълҳои содаи фармоиш, аорист, гузаштаи наздик, гузаштаи ҳикоягӣ, шакли нақлӣ чун нишонаи инкорӣ пеш аз чузъи феълӣ ҷой мегирад. Аз лиҳози вазифа он бо пешванди **бе-** наздик аст, вале на ҳамеша вайро иваз қада метавонад, зеро чанбаҳои услубиашон гуногун аст.

Сатарчевский А. В. дар китобаш бо пешванди **на-** чунин вожаҳоро овардааст: **нэданистәнъ** (надонистан-незнатъ, 753); **нэдидаънъ** (надидан-ненавидѣтъ, 753); **нэчиндәнъ** (начиндан-не чистить, 754); Дар фарҳанг ин пешванд дар шакли **нэ-** сабт шудааст, ки аз дароз талаффуз гардидани ин овоз шаҳодат медиҳад.

Пешванди **но-** калимаҳои **наданъ** (нодон- незнающій, невѣжда, 749); **надидэ** (нодида-невидимый, 749); **ногуфтәнъ** (ногуфтан-скрывать, прятать, 754) сохта шудааст. Ин пешванд дар ду вожаи аввал ба гунаи **на-** (**но-** хонда мешавад, *шиораи мо - А. М.*) дар калимаи охир дар нюомадааст, ки ба талаффузи он вобаста мебошад. Яъне, дар ин калима овози «о» дарозтар талаффуз мешавад.

Бояд қайд кард, ки гоҳо гунаҳои нодуруст ва тарҷумаи ғалат ба назар мерасанд: **Бадӓранкъ** – тиква баргардон шудааст, ки бояд **бодаринг** бошад.

Баъзе калимаҳо ғалат чоп шудааст: **Бодбизан**–вѣрь. Бояд бодбизак//бодбезак бошад.

Тавре ки аз мисолҳои боло маълум гардид, моддаҳои луғавии фарҳанги мавриди назар аз лиҳози сохтору таркиб қолиб буда, дар бунёди онҳо пешвандҳои ба-, бе-, ба-, на-, но-, ҳам- иштирок намуда, дар ғаномандии забони тоҷикии асри XIX саҳмгузори кардаанд, зеро бештар 30 калимаеро пайдо намудем, ки ё имрӯз аз истифода баромадаанд, ё маъно дигар кардаанд, ё худ дар шаклу гунаи дигар мустаъмаланд. Аз ин нигоҳ, баррасии фарҳанги мазкур арзиши хосаи илмӣ дорад.

II.2.2.2. Калимаҳои сохтани пасвандӣ дар фарҳанг

Бо иловаи пасвандҳо сохтани калимаи нав яке аз сермахсултарин [12, қ.1, 4, 112] ва куҳантарину [37, 31] маъмултарин [32, 183; [81; 32] роҳҳои калимасозии забони тоҷикист. Забоншиносони тоҷик хусусият ва вазифаҳои мухталифи ин пасвандро дар забони тоҷикӣ мавриди баррасӣ қарор дода, дар ташаккули калимасозӣ саҳми махсус доштани онро таъкид кардаанд.

Яке аз серистеъмолтарин пасвандҳои забони тоҷикӣ пасванди «а» мебошад. Забоншинос М. Чумъев бо ҷонибдорӣ ақидаи пажӯҳишгарони пешин «калимасоз, сермаъноӣ серистеъмол, муштарақвазифа ва сермахсул, синоморфема ва оморфема» будани ин пасванди «а»-ро қайд кардааст [52, 18]. Дар ин фарҳанги А. В. Старчевский бархе аз вижаҳои калимасозии пасвандӣ ба назар расид.

Пасвандҳо нисбат ба пешвандҳо сермахсултаранд. Масалан, дар фарҳанг бо пасванди «-а» ва гунаи «-э» 23 ва бо гунаи «-а» 17 калимаи сохта ҷой дода шудааст. Пасванди ифодакунандаи машғулияту касбу ҳунар «-гар» дар 22 калима «-гор» дар 5 калимаи фарҳанг ба назар расид.

Бо пасванди хурдию навозиши «-ак» 21, бо «-вор» 19 калима омадааст.

«-Гох» ва гунаи он «-гах» аз ҷумлаи камистеъмолтарин пасванд аст. Мураттиб ҳатто вайро маротибае бо гунаи ғайримаъмулиаш уҳ зоҳир кардааст, навиштааст. Бояд қайд кард, ки 5 маротибаи дигар низ бар ивази «-гах» гунаи «-ках» **гюзарках** (гузарках-бродь, мелкое место) истифода шудааст. Аз ин метавон тахмин кард, ки шояд дар он давра ханӯз гунаи «-ках» низ дар истеъмол буда бошад.

Пасванди –а яке аз сермахсултарин воситаҳои калимасозист. Он омили аз исм, сифат, шумора, асосҳои замони феъл ва калимаҳои тақлидию овозӣ ба вучуд омадани калимаҳои нав шуда метавонад [12, 112; 7, ҷ.1, 135; 37, 40; 45, 34-35; 52, 18]. Масалан, дар китоб калимаи **даҳэ** (дах+а) мавҷуд мебошад, ки аз шумораи **дах** ва пасванди –а сохта шуда, тақсимоли маъмурии замони таълифи фарҳангро ифода менамояд. Мусанниф ин вожаро чун **волость** тарҷума карда, бо мақсади ба хонандаи рус возеҳ намудани маънои он калимаро бо забони русӣ тафсир низ додааст (волость, часть тюменя (округа), десятокъ. Она состоитъ изъ несколькихъ кишлаковъ, 713).

Калимаи **нафта** низ дар ҳамин қолаб аст (ҳафт+а-недѣлья, 709). Ҷамҷунин ду калимаи **дара** ба назар расид, ки яке водӣ (**дәрэ-долина, 713**), дигаре доираи мунаввари назди ё атрофи офтоб (**дәрэ–светлый**

кругъ около солнца, 713) тарчума шудааст. Маънии калимаи дуумро дар фархангҳои тафсири ва тарчумави надидем. Ба андешаи мо дууми бояд давра ё доира бошад.

Умуман, пасванди –а дар сохтани бештар аз 450 калимаи содасохти фарханг истифода шудааст. Он аз исми сода исмҳои маъни ва номи ашёву чизҳо сохтааст: авазэ (овоз+а-голос, 686); зăбăнă (забон+а-пламя, 719), гушэ (гӯш+а-уголок, 706), дарвозэ (дарвоз+а-городскія ворота, 712). Аз шумора исми ифодагари мафхумҳои гуногун: даҳа (713), пянджа (панҷ+а-белая широкая ткань, 760), ҳафта (haftэ-недѣлья, 709), чила (Чилля-главный сортъ шолку; вертикальный инструментъ толковой машины, 794). Ин пасванд аз асоси замони феъл исмҳои маъниву модди сохтааст, ки номи афзор, воситаи меҳнатро далолат кардааст: мола (малла-желтое верблюжье сукно, 740), лăрзэ (ларз+а-дрожь, 738). Аз асоси феъл исми маъние сохтааст, ки ифодагари амал мебошад: налă (нол+а-вопить, 750), хандэ (ханд+а-смех, 787).

Пасванди дигар –ан мебошад, ки он ҳам сермахсулу серистеъмол буда, дар вожасозӣ мақоми махсуси худро дорад [7; 12; 27; 98]. Як хусусияти фарқкунандаи ин пасванд дар он зоҳир мегардад, ки вай шаклҳои гуногуни феъли месозад. Бо ин воситаи морфологӣ дар фарханг бештар аз 370 калима ба ҳисоб гирифта шуда, пасванд дар гунаи –ăнъ сабт шудааст, ки намунаш инҳоанд: **Бăстăнъ** (баст+ан-связывать, вязать, привязывать, заключить, заткнуть, зажать, 697), **Бафтăнъ** (бофт+ан-ткать, вязать, 698); **Бахт+ăнъ** (бохтан-играть, собст-терять, проигрывать;-сеѣять, просевать, 698). **Гаштăнъ** (гашт+ан-стать, делаться, обращать, обратить, ворочать, вертеть, изменяться, блуждать, 704); **Гиристăнъ** (гирист+ан-плакать, 705); **Гирихтăнъ** (гурехт+ан-уходить, уйти, убѣжать, бѣжать, 705); **хабидăнъ** (хобидан–спать; ложиться спать, 785), **хандидăнъ** (смѣяться, насмѣхаться, шутить, издѣваться, 787), **Шайстăнъ** (шойист+ан-согласиться, условиться, приличествовать, приходиться, 795), **Шикестăнъ** (шикаст+ан-ломать, 797), **Шикафтăнъ**

(шикофт+ан-колоть, расколоть, разсѣкать, 796) ва ғ.

Феълхое, ки дар таркибашон «у»-и дароз бошад, бо ҳарфи «ю» чоп шудаанд: **Бюрдәнъ** (бурд+ан-нести, уносить, увести, вывести, 702); **Гюдахтәнъ** (гудохт+ан-распускать, расплавлять, распускаться, расплавляться, растопляться, 706-707); **Шюдәнъ** (шудан-быть, бывать, делаться, происходить, стать, становиться, 799); **Шюкюфтанъ**-цвести, разсѣвѣтать, распускаться; отворяться, 799); **Шюмурдәнъ** (шумурдан-считать; **Шюнидәнъ** (шунид+ан-слышать, слушать, внимать, 800); **Шюстәнъ** (шустен)-см. **Шустәнъ** (Шустан, 800).

Феълҳои ёридиҳанда дар шакли масдарӣ бо чузъҳои номии гуногун чандин маротиба такрор шуда омадаанд: **кэрдәнъ**-456 маротиба; **шудәнъ**-6 маротиба; **шюданъ**-62 маротиба ва ғ. **Баянъ сахтәнъ** (баён сохт+ан-изъяснять, объяснять; **гюзардәнъ**-поставить, положить; **гюзаридәнъ**-*т. ч. Гюзардәнъ*.

Гоҳо калимасозӣ раванди седараҷагири ба худ мегирад ва исму сифат бо пешванди **-он** аввал асоси замони ҳозираи феъл калима сохта, баъд пасванди **-ид** (ё **-д**) гирифта, асоси замони гузашта месозад ва бо пасванди **-ан** шакли масдарӣ сурат мегирад: **Бариданъ** (бор+ид+ан-идти дождю или снегу, 696); **Бусидәнъ** (бӯс+ид+ан-целовать и целоваться, 701); **Вәрзидәнъ** (варз+ид+ан-делать гимнастику, пахать, исполнять; складывать въ кучу, накапливать, 70); **Гюзаранидәнъ** (гузар+он+ид+ан-велеть, заставить, миновать, обогнать, проходить; отдать, возвратить, 707); **хабанидәнъ** (хоб+он+ид+ан, 785);

Мураттиб барои тарҷума асосан як-ду муродифро истифода бурдааст ва он на ҳамеша бо баргардони фарҳангҳои дигар мувофиқ меояд. Баъзе калимаҳо дар фарҳангҳои минбаъда бо маъноҳои бештаре тафсиру тарҷума шудаанд, бархеи дигар табдили маъно кардаанд. Масалан, калимаи **гузаронидан** дар ФТР низ бо 7 маъно тафсир шуда бошад ҳам, бо тарҷумаи фарҳанги А. В. Старчевский мувофиқат надорад: **Гузарон(и) дан** 1. пропускать *что-л.* сквозь *что-л.*; продеть;

ресмонро ба сӯзан ~ вдець нитку **в иголку**; **2. перемещать; переводить;** провозжать; ба хонаи дигар ~ переводить (проводить) в другую комнату; **3. проводить;** вақт ~ проводить время; **4. переписать; переносить** написанное; аз як саҳифа ба саҳифаи дигар ~ переписать с одной страницы на другую; **5. организовать; проводить; собирать;** маҷлис ~ проводить **собрание**; **6. перемещать, переводить** (*на другое место, должность и т.п.*); ба вазифаи дигар ~ переводить на другую должность; **7. в слово-сочет.:** аз дарё ~ переправить через реку; аз дами шамшер ~ порубить мечом; аз дил ~ подумать про себя; аз мӯҳлат ~ просрочить; аз назар ~ просмотреть; посмотреть; аз сар ~ переживать; переносить; аз ҳад ~ выходить за рамки; не знать меры; пулро ба бонк ~ пере-вести деньги в банк; зиндагӣ (рӯз) ~ жить, проживать; тугмаҳоро ~ застёгивать пуговицы [171, 165].

Дар забони тоҷикӣ гоҳо пасвандҳо низ ҳамвазифаю ҳаммаъно мешаванд, **-ан** ва **-ор** чунинанд. Масалан, **гуфт+ан** ва **гуфт+ор** ҳар ду як равандро ифода менамоянд, зеро асоси калима як аст, ҳарчанд ки вижагиҳои услубиашон фарқ мекунад. Пасванди **-ор** дар 3 калима дида шуд: **Гофтаръ** (гуфт+ор-разговоръ, 707); **Дэстаръ** (даст+ор-головная повязка, 719); **Рэфтаръ** (рафт+ор-походка, 764). Агар калимаҳои **гуфт** ва **рафт** асоси замони гузаштаи феъл бошанд, **даст** исми моддӣ ва номи узви бадан аст. Мураттиби фарҳанг калимаи **рафторро** бо паходка баргардон карда, дар ибораи **рэфтаръ керданъ** (рафт+ор кардан-действовать хорошо или дурно, 764) маъниҳои дигари онро афзудааст.

Дар забони тоҷикӣ калимасозии пасвандӣ хеле рушд гирифтааст. Пасвандҳо яке аз асоситарин омили ғановати забон гаштаанд. Сермаҳсултарин воҳиди калимасоз пасванди - ӣ мебошад. Бо ин пасванд ва гунаҳои он (-гӣ, -вӣ) дар фарҳанг калимаҳои ифодагари номи машғулияти одамон, касбу ҳунар, ҳолат, вазъият, хусусияту хислат ва исми аломат омадааст. Ба мисли: асмани (осмон+ӣ, 691); ашрафи (ашраф+ӣ-червонец, 692); баҳари (баҳор+ӣ- земля, орошаемая дождевою

водою, 693); бази (боз+й-игра, 694); бәләнди (баланд+й-высота, 695); бахши (бахш+й-гадальщица, при бубной пляски, 698); бурузгери (барзгар+й//бурузгар+й- земледѣлие, 701); сабзи (сабз+й-, 763); кәаби (куб+й-кубическій, 727); кәһәлы-(кохил+й-лѣнность, лень, 726), мутәвали (мутавалл+й- распоряжающийся вакуфнымъ имуществамъ; управляющий, 774); муфти (муфт+й-свящ. санъ-родъ епископа или архіері; пропсывающийся статьи изъ законовъ для судей, юристь, родъ адвоката, законникъ, консультантъ, межевщикъ, 774) ва ғ.

Бо гунаи **-гй** низ калимаҳо ҷой доранд, вале хеле кам: бәндәги (банд+а+гй-рабство, 696); зиндәги (зинда+гй-живой; мебоист жизнь, шавад- А. М., 722); фарэнги (фаран+гй–европейский, 688).

Гунаи дигари пешванд **-вор** бинобар хоси забони адабӣ буданаш, дар фарҳанг ба назар нарасид.

Пасванди **-бон** бо 25 калима омадааст, ки чанде аз онҳо имрӯз аз истифода баромадаанд ё доираи қорбасташон маҳдуд гардидааст: **Асиа-банъ** (осиё+бон-мельникъ, 692); **багбанъ** (боғ+бон-садовникъ, 693); **бадбанъ** (бод+бон-парусъ, 697), **базбанъ** (боз+бон-сокольныйчій, 694); **дәрбанъ** (дар+бон –привратникъ, 718); **Келебанъ** (гала+бон-табунщикъ, лошадиный, 732); **Шютурбанъ** (шутур+бон–верблюдовожатый, 800).

Старчевский А. В. калимаи **бозбонро** соколный тарҷума кардааст, таҳиягарони РТС онро **миршикор** номидаанд [156, 1041]. Муодили русии калимаи **дарбонро** дар фарҳанги Старчевский А. В. **привратник** мехонем, мураттибони РТС чун «1. дарбон, дарвозабон, побон; 2. анат. пайвастигоҳи меъдаю рӯда» баргардон кардаанд [156, 842].

Пасванди **-истон** бо 5 калима омадааст, ки 2-тоаш исми макон (Гуристәнь-кладбище, 709; Рәгистәнь- рынокъ, 763), 2-тоаш номи фасли сол (зимистәнь, 721; табистәнь, 773) ва яктоаш номи қитъаи олам Фирэнгистанъ (Фарангистон-Европа, 783) аст.

Дар фарҳанг калимаҳои **зананэ** (зан+она–по-женски, 721), **мәрданэ** (мәрд+она–по-мужски, храбро, 747) ва **шаханэ** (шоҳ+она-по царски, 796)

ба назар расиданд, ки аз исм ва пасванди **-она** сохта шуда, мансубияти хислату хусусиятро ифода кардаанд. Ҳамин пасванд бо калимаи **пеш** омада, ифодагари узви бадан низ шудааст: **пишанэ** (пеш+она-лоб). Бо асоси замони ҳозираи феъл ҳамтаркиб гардида, исми амал сохтааст: **рэванэ шюдәнъ** (равона шуданъ–уходить, уезжать, 762).

Бо пасванди **-нок** калимаи **ғамнок** истифода шудааст, ки аз исми маъниву абстракти **ғам** (**ғһэмъ**) ва пасванди **-нок** таркиб ёфтааст: **ғам+нок**. Ин вожа ва феълҳои ёридиҳандаи **кардан** ва **шудан** ду ибора сохтааст: **ғһэмнакъ-кердан** (ғамнок кардан-досаждать, огорчать, опечалить, 705); **ғһэмнакъ шюдәнъ** (*гердидәнъ*, *гештәнъ*-пребывать (или сделаться, стать)-печальным, грустным, угрюмым, 705). Ба ҳамин маъни калимаи **ғамгин** низ омадааст. Бояд қайд кард, ки ҳар ду калима ҳам дар мавридҳои гуногун ба тарзи мухталиф чоп шудааст. Калимаи **ғамгин** тибқи талаффузи русиаш **гамкинъ** дарҷ гардидааст, ки ба навишти тоҷикӣ наздик аст.

Калимаи **ғамнок** хангоми бо феъли ёридиҳандаи **шудан** омаданаҳ бо гунаи дигар сабт шуда, овози «ғ» бо ҳарфҳои «г»-и русӣ ва «h»-и лотинӣ чоп шудааст. Мураттиб гунаҳои дигари ҷузъи ёридиҳандаро низ дар қавсайн нишон додааст, ки ин дар дигар мавридҳо такрор нашудааст: **Ғһэмнәкъ** - шюданъ (*будәнъ*, *гердидәнъ*, *гештәнъ*)- пребывать (или сделаться, стать) печальным, грустным, угрюмым (705). Масалан, дар гунаи дигари ҳамин калима **ғамгин** ҳарфи «ғ» бо «г» ва «г» бо «к» иваз шудааст: **Гемкинъ**-печальный (печальный, 703), **Гемнакъ**–печальный (705).

Даҳ калимаи фарҳанг бо пасванди **-ак** сохта шудааст: **Бунакъ** (бунак-задатокъ, который требует от нанимателя работника, 701); **Зәнэкъ** (занак-бабенка, маленькая женщина, 722); **Кубанакъ** (кӯбонак-булава); **Сюзанакъ** (сузанак-коромысло; **Тартәнәкъ** (тортанак-паукъ, 774). Маълум аст, ки пасвандҳо бо калимаҳои мураккаб низ меоянд, ки тортанак аз ҳамон ҷумла аст, яъне ин калима аз ибори **тор танидан ё тор тананда** ва иловаи **-ак** сохта шудааст.

Пасванди **-нок** бо калимаи **карам** вожаи нави дигар низ сохтааст, ки он ҷузъи муайянкунандаи **шӯрбо** гардидааст: **шурбаи-кәрәмнәкъ** (шӯрбои карамнок-ши, 799).

Бо пасванди **-мандь** танҳо як калимаи **шермандь** (шер+манд, 800) ба назар расид.

Ҳамин тавр, бо пасванди **-кор** 17 калимаи сохта **хадмикаръ** (хадмикор- вольнонаемный, слуга, 785); **халвакаръ** (ҳавокор-кондитеръ, 787); **-чӣ** 4 калима (**базарчи**-посѣтитель базара, 694); **бәхурчи**-парфюмеръ; **ваазчи** (ваъзчӣ-проповедь, 701); **самоварчи** (самоворчӣ-продавец готового чая, 766); бо **-тар** 2 калима (**битаръ**-беҳтар, -лучше, 700); **арзантаръ**-(арзонтар-дешевле, 690), истифода шудааст. Тарҷумаю тафсири моддаҳои луғавии мазкур дар дигар сарчашмаҳо ба ин маъниву шакл дида нашуд [156; 170; 171;176].

Як гурӯҳ калимаҳои сохтаи асарро ба пешвандиву пасвандӣ тасниф кардан мумкин аст, вале шумораи онҳо аз калимаҳои сохтаи пасвандӣ хеле камтар аст. Дар ташаккули ин қолаби калимасозӣ пешвандҳои **бар-, во-, дар-, на-** ва пасванди **-ан** иштирок кардаанд: **бәрзадәнъ** (бар+зад+ан–поднять, унести, 696); **бәркардәнъ** (бар+кард+ан-выбирать, избирать, 697); **вадаштәнъ** (во+дошт+ан-тоже что–боядоштанъ-отдать, возвращать, 701); **дәргюзәштәнъ** (дар+гузашт+ан-проехать, обогнать, миновать, 712); **дәркешидәнъ** (дар+кашид+ан-привлеч, привлечь, 718); **дәрмандәнъ** (дар+монд+ан-быть беспорнымъ, остатъ без вечной поддержки, опоры; быть лишеннымъ вех средств, 718); **дәрхастән** (дар+хост+ан-просить, желать, требовать, 718); **нәчиндәнъ** (на+чинд+ан-не чистить, 754). Ҳамаи калимаҳои боло аз пешванд+калимаи решагӣ дар шакли асоси замони гузаштаи феъл+пасванд иборатанд.

II. 2. 3. Калимаҳои мураккаб ва усули корбасти онҳо дар фарҳанг

Таркиби луғавии забони тоҷикӣ аз калимаҳои мураккаб хеле бой буда, аз замони қадим бо роҳи усули мухталиф сохта мешаванд ва сермахсул ҳам ҳастанд. Дар фарҳанг моддаҳои луғавии аз ду ва зиёда

калимаи мустақилмаъно сохташуда кам нестанд: **Абджушъ** (обчӯш-сортъ винограда, изъ котораго добываютъ сахарный изюмъ превосходной доброты, 684); **кюһпюштъ** (кухпушт-горбатый, 736).

Як катор калимаҳои фарҳанг аз рӯи маънои дохилиашон ба як калима пайваст гардида, калимаи мураккаб пайдо кардаанд. Чунин калимаҳо бо роҳҳои гуногун бо ҳам алоқаманд гардидаанд. Аксаран аз ду калимаи содаи мансуби ҳиссаҳои мустақилмаънои нутқ сохта шудаанд. Қолаби исму исм бештар ба назар расид. Сермаҳсултарин калима дар сохтани калимаҳои мураккаб вожаи **сар** аст, ки бо он 50 калимаи нав сохта шудааст: **Сэрчэшмэ** (сарчашма, 771); **Сэркеръ** (саркор, 770) ва ғ. Калимаи **хона** дар сохтани бештар аз 15 калима иштирок кардааст: **Асия+ханэ** (осиёхона, 691); **ашханэ** (ошхона, 692); **гавхана** (говхона, 703); **Дэрвазэ ханэ** (дарвозахзна, 718); **Дарсханэ** (дарсхона, 713); **Кутюб-ханэ** (китобхона, 737); **Кутувал-ханэ** (кутувалхона, 735); **Мийманъ-ханэ** (меҳмонхона, 742) ва ғ. Дар бунёди калимаи мураккаб исм фаровон ба кор рафтааст. Масалан, исму исм: **Асия-сангъ** (осиёсанг, 691); **Асполь** (аспсол, 691); **Курганъ тюбе** (қўрғонтеппа, 735); ва ғ.

Калимаҳои мураккаби фарҳангро аз лиҳози воситаи алоқаашон ба калимаҳои мураккаби пайваст, тобеъ ва омехта чудо кардан мумкин аст.

Як катор калимаҳои мураккаби пайвасти фарҳанг аз ду ва бештар калимаи мустақилмаъно таркиб ёфтааст ва бояд қайд кард. Маъмулан ҳар ду ҷузъи калимаҳои мураккаби пайваст аз як категорияи нутқ иборат гашта, аз ҷиҳати маъно як ҷузъ ҷузъи дигареро пурра сохта, боиси ташаккули воҳиди луғавии нав гаштааст. Калимаҳои мураккаби пайвасти асар бо роҳҳои зерин сохта шудаанд: Аз такрори вожаҳо: **гала+гала** (гала+гала-толпою, кучами; шайками, 796); **гап+гап** (гап-гап, -разговоръ, сплетня, 708).

Шумораҳо низ такрор омада, калимаи мураккаби пайваст сохтаанд: **чāһар- чāһар** (чаҳор-чаҳор—по четыре, 791); **Ъкъ – Ыкъ** (як-як-по одному, 800).

Баъзе калимаҳои мураккаби пайваст дар натиҷаи такрор шуда омадани калимаҳои тақлидӣ-овозӣ ба вучуд омадаанд: **тӱк-тӱк** кӱрдӱн- (тӱк-тӱк кардан–стучать въ двери, 776).

Калимаҳои мураккаби пайвасте, ки бо ёрии садонокҳои «о», «у» ё пайвандаки «то» аз такрори калима сохта шудаанд: **лӱбалӱб** (лаб+о+лаб-край к краю, 738); **дӱстӱ-бӱ-дӱстӱ** (дастбадаст, 719); **сӱр-а-па** (саропо, 771); **сӱртӱпа** (сар+то+по, 771); **гуфтигу** (гуфтугӯ-разговоръ, беседа, 708).

Миқдори калимаҳои мураккаби пайваст зиёд нест.

Калимаҳои мураккаби тобеъ. Дар забони адабии тоҷик тарзи калимасозии исмҳои мураккаби типи тобеъ яке аз роҳҳои серистеъмоли калимасозӣ маҳсуб меёбад. Мақоми калимаҳои мураккаби тобеъ дар бой кардан ва гуногунбаён сохтани забони тоҷикӣ маҳсус аст. Аз ин ҷост, ки муҳаққиқон ба омӯзиши вижагиҳои он таваччуҳи хосса доранд [1; 31; 39; 45]. Роҳи ташаккули калимаҳои мураккаби тобеъ нисбат ба пайваст бештар буда, вижагии асосии он дар тобеъ шудани ҷузъе ба ҷузъи дигар мебошад. Дар фарҳанг низ ин қолаб фаровон ба назар мерасад: **арбакеш** (ароба+каш-извѣстная, 597); **арбакеш-уста** (ароба+каш+усто-делающий арбы, 597). **Аробакаш** худ калимаи мураккаби тобеъ буда, аз иборати кашанда ё кашолақунандаи ароба бо факки изофа ба калима табдил ёфтааст. Он дар навбати худ калимаи дигари мураккаби тобеъ сохта (аробакашусто), сечузъа шудааст, вале ин қолаб камистеъмол аст.

Дар қолаби дучузъа калимаҳои **базюбӱндъ** (бозу+банд-брослеть)-ро мехонем, ки бо вучуди ягонагии қолаб бинобар тағйир ёфтани маънӣ ин вожа на амал, балки номи ороишери ифода мекунад. Дар мисолҳои боло ҷузъи аввали калима ҳамчун хусусияти вобастагӣ (атрибути) пайдо карда, аз лиҳози маъно ба ҷузъи дуюм тобеъ шудааст. Ҷузъҳои муайянқунанда аз маънои асли дур рафтааст.

Ҷузъҳои калимаи мураккаб аз лиҳози мансубияташон ба ҳиссаҳои нутқ низ гуногунанд.

Исму асоси замони ҳозираи феъл бештар аст: Аһӱнъ-рӱба (оҳанрабо-

магнить, 687); **аташзань** (оташзан, 691); **аташковь** (оташков, 691); **афтабпарасть** (офтобпараст, 692); **ашпазь** (ошпаз, 692).

Аз исму асоси замони ҳозираи феъл: **газальгуй** (ғазалгӯй, 703); **дилибэрь**, (дилбар, 716); **дильдарь** (дилдор, 716); **диляверь** (диловар, 716); **даст-гирь** (дастгир, 719); **дэсть капь** (дасткап, 719); **дудкашъ** (дудкаш, 717), **камарь-бандъ** (камарбанд, 729); **кафшь-дузь** (кафшдӯз, 731); **мозадузъ** (мӯзадӯз, 743); **намдарь** (номдор, 750); **нанпэзь** (нонпаз, 751); **пайпушь** (пойпӯш, 755); **муштъ занъ** (муштзан, 745); **саатсазь** (соатсоз, 763); **сарбазъ** (сарбоз, 766); **сарпушь** (сарпӯш, 766); **сартарашъ** (сартарош, 766) ва ғ.

Исму сифат: **мадэрь калянъ** (моддаркалон, 740); **мардакаръ** (мардикор, 741); **сархамъ** (сархам, 766); **шабнамъ** (шабнам, 795).

Исму сифати феълӣ: **сэрбуридэ** (сарбурида, 770); **сэркердэ** (саркарда, 770); **джахангашта** (чаҳонгашта, 715).

Сифату исм: **банд-джамэ** (бандчома, 696); **гармсель** (гармсел, 704); **балаханэ** (болохона, 695); **давлатманъ** (давлатманд, 711); **Даһа** – **аксакаль** (даҳаоқсақол, 711); **Кампиръ** (кампир, 729); **Камъ-багаль** (камбағал, 729); **Миръ бача** (мирбача, 719); **Миръ обь** (мироб, 742); **Миръ шабъ** (миршаб, 742); **Пэрируй** (парирӯй, 759); **Санг-пуштъ** (сангпушт, 766).

Сифату асоси замони ҳозираи феъл: **Дуруггу** (дурӯғгӯ, 717); **дурбинъ** (дурбин, 717); **дурь-андазь** (дурандоз, 717).

Шумораву шумора ё хиссаҳои дигари нутқ: **дусатъ** (дусад, 717); **пэнджшэмбе** (панҷшанбе, 759); **Душанбэ** (Душанбе, 713); **сишахэ** (сешоха, 768); **душахэ** (душоха, 717); **екдәстэ** (якдаста, 719); **екчәшмэ** (якчашма, 719).

Калимаҳои мураккабро мусанниф бо дарназардошти имлои алифбои форсӣ бо се тарз-якҷоя, чудо ва бо нимтире навиштааст, вале принсипи устуворе надорад ва мисолҳоро дар боло дидем.

Калимаҳои мураккаби омехта яке аз муҳимтарин ва серистеъмолтарин усулҳои калимасозӣ маҳсуб ёфта, бинобар имкони бештари васлгарӣ доштаниш, ки метавонад бо воситаи алоқаҳои

пайвасту тобеъ ва вандхо калимаҳоро аз лиҳози маъно алоқаманд гардонад, фарқ мекунад, вале дар фарҳанги мавриди таҳлили мо хеле ба нудрат дида шуд. **Арбакаши** (аробакашӣ-важаки при арбах, 690); **Дастшуйӣ** (дастшӯйӣ-тазь, 713); **дильдари** кардан (дилдорӣ–утешать, 716); **дилявэри** (диловарӣ-смелость, 716). Дар аксари маврид бар ивази калимаҳои мураккаби омехта калимаҳои таркибиро истифода бурдааст. Масалан, ба ҷои ҳувайдошавӣ **ҳувайдо шудан** (712) корбаст шудааст.

Калимаҳои таркибӣ ниҳоят зиёданд: бо феъли ёридиҳандаи **кардән** (кердәнъ // керданъ) 450 калимаи таркибӣ: **Ғасбъ кердәнъ** (ғасб кардан–принять на себя, незаконнымъ образомъ, имущество, принадлежащее другому, 705); **Захымдаръ кердәнъ** (захимдор кардан-ранить, ушибить, 722). Овози «ғ»-и тоҷикӣ бо ҳарфҳои «Г»-и кириллӣ ва «h»-и лотинӣ «Гh» баргардон шудааст.

Феъли ёридиҳандаи **додан** (дадәнъ) дар ташаккули 53 калимаи таркибӣ иштирок кардааст: **бәръ бадъ дадәнъ** (барбод додан-разсеять, держать, разрушить, 998); **вахмъ дадәнъ** (вахм додан- одолжать, давать в долг, 794); **Вюсъать дадәнъ** (вусъат додан–увеличить, возвеличить, распространить,704).

16 калимаи таркибии фарҳанг бо ёридиҳандаи **кашидән** (**дәрдь кешидәнъ**-терпеть, сносить, страдать, 712); **Зэһмэть кешидәнъ**-дать себъ трудъ, взять трудъ) ташаккул ёфтааст. Бинобар кутоҳ талаффуз гардидани овози «а» ҳиҷои аввали калимаи **кашидан** бо ҳарфи «е»-и кириллӣ (кешиданъ) сабт шудааст. Калима низ тағйири маъно кардааст. Вожаи **заҳмат** ва таркиби **заҳмат кашидан** дар ФТР чунин баргардон шудааст: «**Заҳмат I** 1. затруднение, трудность; тя-гость; **аҳли** ~ трудящиеся; 2. беспокойство; ~ **додан** утруждать, обременять; доставлять беспокойство; ~ **кашидан (дидан)** а) испытывать затруднения; переносить трудности; б) беспокоиться, утруждать себя» [171, 242].

Дар фарҳанг 6 калима бо феъли ёвари **сохтан** (сахтәнъ) ҳамтаркиб шудааст: **Баянъ сахтанъ** (баён сохтан-изъяснять, объяснять, 697);

Пиракэндэ сахтәнъ (пароканда сохтан- разевать, разогнать, 757).

Ўзъҳои калимаҳои таркибро низ бо ду тарз, аз ҳам ҷудо **даста бастән** (даста бастан-снопъ, 713); **истинбат нэмудәнъ** (истинбод намудан- заключать, понимать, 725) ва бо нимтире **калями- сянгинъ** (қалами сангин- грифель, 729; **сали-ашратъ** (соли ашрат–плодоносный, изобильный годъ, т. е. урожайный, 765) навиштааст, як принципи муайян риоя нашудааст.

Хулосаи боби II. Хамин тавр, «Фарҳанги тоҷикӣ-русӣ»-и А. В. Старчевский дар сарғаҳи фарҳангшиносии тоҷикиву русӣ қарор гирифта, дорои як қатор хусусиятҳои таҳиявию танзимӣ мебошад, ки сохтори онро муайян менамояд.

Таркиби луғавии «Фарҳанги тоҷикӣ-русӣ»-и А. В. Старчевский аз нигоҳи сохтори сарфӣ ҳамаҷиҳата ҷолиб буда, ошкор намудани вижагиҳои он ба манфиати кор хоҳад буд. Калимаю истилоҳоти маъмуливу хизматӣ бештар аз унсурҳои этнолингвистию шевагӣ ба мушоҳида расид, ки аз лиҳози сохтору маъно арзиши зиёди илмӣ доранд, зеро зиёда аз 400 адади моддаҳои луғавӣ маҳз хоси хамин асар буда, дар сарчашмаҳои дигар пайдо нашуданд. Онҳо аз лиҳози ҷойгиршавӣ, сохтор, тарҷумаю маънидод ва тафсиру муаррифӣ чун маводи оригиналӣ баррасӣ шуданд.

Аз 4360 моддаи луғавии асар 2372 калима сода, 1125 калима сохта, 431 калима мураккаби пайваст, 1324 калима мураккаби тобеъ, 21 вожаи омехта, 847 калимаи таркибӣ ва 54 ҷумла ташкил додаанд.

БОБИ Ш

«ФАРҲАНГИ ТОҶИКӢ-РУСӢ»-И А. В. СТАРЧЕВСКИЙ ВА ВИЖАГИҲОИ МАӢНОИИ ОН

Ш. 1. Вожаҳои ифодагари мафҳумҳои умумӣ ва иҷтимоӣ дар фарҳанг

Дар тамоми даври замон калимаҳои ифодагари маъноҳои умумӣ ва иҷтимоӣ аз ҷумлаи асоситарин, серистеъмолтарин маҳсуб меёбанд ва дар сарчашмаҳои гуногун мавриди истифода қарор мегиранд. Дар «Луғати тоҷикӣ» низ ин гуна калима фаровон ва дар мавридҳои мухталиф ба қор гирифта шудаанд. Онҳо ҳатто қисми асосии фарҳангро ташкил медиҳанд (об, обгина, авом, аввал, авқот, баҳона, бозӣ, баҳор, базор, воқеа, одам, олам, гирифтани, хавли, достон, хуб, дарс, мардум, ҳаёт, зиндагӣ ва ғ.), ки мурағиб тибқи талаботи қабулшудаи фарҳангшиносии замонаш бо хусусиятҳои китоби мазкур ҷой додааст: **Ааб** (об, 685), **абь** (об, 686), **обь** (754), **абадо-даһр** (абадуддахр, 685), **абгинэ** (обгина, 685), **авамь** (авом, 686), **авваль** (аввал, 686), **авқать** (авқот 688), **баһана** (баҳона, 693), **базӣ** (бозӣ, 694), **баһарь** (баҳор, 693), **базарь** (бозор, 694), **вакыа** (воқеа, 702), **грифтани** (гирифтани, 706), **һавли** (хавли, 708), **һалка** (ҳалқа, 709), **достон** (713), **дәриё/дәря** (дарё, 713), **дәрсь** (дарс, 713), **куштани** (куштан, 736), **ленгидани** (лангидан, 739), **мавчь** (мавч, 736), **мәмлякэть** (мамлакат, 741), **мәнзиль** (манзил, 741), **маил** (моил, 741) **мардумь** (мардум, 741) ва ғ. Масалан, вожаи об яке аз муҳимтарин вожаи ҳар як забон, аз ҷумла, тоҷикӣ буда, аз замонҳои қадим мавриди истифода қарор дорад. Меъри адабии он “об” буда, аз **āp**-и ориёӣ, **áp**; **ǎp** -и ҳиндии миёна, **āp**-и авастой ва форсии миёна сарчашма гирифта, баъдтар гунаи **āb**-ро гирифта, дар забони портӣ бо гунаи **āb** (об) интишор ёфта, дертар гоҳо дар шакли **āw** низ мустаъмал будааст ва имрӯзҳо ҳам дар баъзе шеваҳо чун **āw** ва **āp** дар истеъмол аст [151, ҷ.1. 311-312]. Дар забони русии қадим низ дар шакли **ape** дучор шудааст [151, ҷ.1, 312].

Дар фарҳанги мавриди назари мо он бо гунаҳои **Ааб** (685), **Абь** ва **Обь** (754) ба маънои об (вода) баргардон шудааст, ки албатта, яке аз

инҳо интиҳоб шавад, беҳтар буд. Ба ҳарфи «О» хеле кам, ҳамагӣ 19 калима ҷой дода шудааст, чунки овози «о» асосан бо ҳарфи «а» ишора гардидааст. Об яке аз чаҳор унсури зарурии ҳаёт буда, аз ҷумлаи серистеъмолтарину сермаънотарин калимаҳои забон дар ҳар даври замон аст. Дар фарҳанги мазкур бо чанд гуна ва маънои асосиаш-манбаи ҳаёт тарҷумаву баргардон гардидааст.

Бояд қайд кард, ки масъалаи гуна ва гунанокӣ дар забони тоҷикӣ ва забоншиносии он қайҳо ин ҷониб диққати коршиносро ҷалб менамояд, зеро он ҳодисаи тасодуфӣ набуда, яке аз хусусиятҳои лингвистӣ маҳсуб меёбад. Ба ин масъала аз мақолаҳои алоҳида то ба рисолаҳои илмии махсус ба таъб расидааст (С. Абдуқодиров, Е. К. Молчанова, Е. К. Собиров, А. Хромов, А. Бухоризода, Р. Ғаффоров, В. А. Капранов, Н. М. Шанский, Р. Л. Неменова, Ғ. Ҷӯраев, В. И. Абаев, В. С. Расторгуева, Ҷ. Эделман, Э. Баҳромӣ, Д. Саймуддинов, Б. Сиёев, Ғ. Неъматов, П. Ш. Абдулҳамидова, Ж. Лазар, М. Т. Баҳор, М. Қосимӣ, А. Тафаззулӣ, А. Мирбобоев, С. Мирзозода, А. Содиқӣ ва ғ.). Қазияи мазкур дар фарҳанги мавриди назари мо низ ҷолиб зуҳур намудааст. Масалан, калимаи **абадуддахр** дар фарҳанг ба гунаи абадо-дахр (абадуддахр, 685) омадааст. Маълум гардид, ки дар калимаи мавриди таҳлили мо артикли арабии **ал-** дар шакли “**О**” омадааст, ки он гунаи руситалаффузи калимаи мазкур аст, зеро аксаран бо ҷои «у» ва «ӯ» талаффуз ва навишта шудааст. Ин калимаи арабӣ ба маънои ҷовидон, доимӣ, ҳамеша, абадулобод, абадан, абадӣ истифода гардидааст. Дар фарҳангҳои баъдина дар шакли **Абадуддахр** (ا ب د ا ل د ه ر) [170, ҷ.1, 29] омадааст. Хусусиятҳои фонетикӣ, луғавӣ, морфологию синтаксисии калимаҳои мураккаб дар забоншиносии тоҷикӣ хуб омӯхта шуда, аксари он қорҳо дар рисолаи М. Олимҷонов оварда шудаанд [32], вале дар онҳо баррасии ин вижагии фонетикии калимаҳои қолаби мазкур дида намешавад.

Вожаи дигаре, ки аз дер гоҳ дар забони тоҷикӣ ва шеваю лаҳҷаҳои он мустаъмал буда, ҷанбаи умумихалқӣ гирифтааст ва дар фарҳанги

Старчевский А. В. ҳам чой дорад, абгинэ (**обгина**) мебошад. Ин калимаи мураккаб дар Бухоро ва гирду акнофи он низ дар ҳамин шакл дар истифода будааст ва аз калимаҳои об+ гин+а сохта шудааст.

Дар фарҳангҳо ба маъниҳои гуногун шарҳ дода шудааст: **Обгина** чизест мушобеҳ ба санги шаффоф, ки онро ба ҳиндӣ қач гӯянд ва ба маънии шишае, ки дар он май ва гулоб ва мисли он ниҳанд. Маълум нест, ки аз ин ҳар ду маънӣ кадом маҷоз аст (аз «Бурҳон» ва Шуруҳ) ва дар «Баҳори Аҷам» навишта, ки обгина ба маънии шиша ва булӯр ва ойина ва маҷозан ба маънии шароб [152, ҷ.1, 19].

Муҳаммад Фиёсиддини Ромпурӣ калимаи **зучочро** низ ҳаммаънои **обгина** донистааст [152, ҷ. 1,451].

Мураттибони ФТЗТ **обгинаро** ба 4 маънои мушаххас тафсир додаанд, вале **зучочро** надидем: 1. **шиша; булӯр; 2. Суроҳӣ ва пиёлаи булӯрин; 3. оина; 4. маҷ. шароб, май, бода.** Дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ ҳам ба қор рафтааст: **обгина шикастан** - оби дида рехтан [170, ҷ.2, 8].

Старчевский А. В. ин вожаро ба маъноҳои **оина** ва **қадах** (зеркало, рюмка) баргардон кардааст, ки дуҷумла дар фарҳанг ба назар нарасид, вале суроҳӣ ба он наздикмаъност. Дар ҳамин фарҳанг тафсири чанд калима низ чой дода шудааст, ки аз сермаҳсул будани вожаи **обгина** шаҳодат медиҳад: **обгинагар-шишагар**, устои шишарез; **обгинагуҳар**-аз шиша сохташуда, булӯрин; **маҷ.** шахси дорои асолати хонаводагӣ ва наҷодӣ; **обгинаранг-шишамонанд; фалаки обгинаранг-осмони кабуд; обгинахона-хонаи шишагӣ ё булӯрӣ: (ин) обгинахонаи гардун-осмон; обгинаҳисор**-қалъаи шишагӣ; **маҷ.** паноҳгоҳи ноустувор ва зуд вайроншаванда [170, ҷ.2, 8]. Дар забони адабии муосири тоҷик ин калима камистеъмол аст.

Калимаи **авамъ** (авом, 686) низ мисли забони адабии ҳозираи тоҷик дар замони таҳияи луғат серистеъмол ва умумихалқӣ будааст, ки дар китоб ба маъноҳои **халқ** ва **омма** чой дода шуда, ба русӣ **народ, простолюдье** тарҷума гардидааст. Дар ФТЗТ нигошта шудааст, ки **авом**

шакли чамъи **омма** буда, чун омӣ, бесавод ва нодон фаҳмида мешавад [170, ҷ.1, 34]. Омма - мардум, тӯдаи мардум, умумимардумӣ; оммаи аҳоли, умуми мардум, аксарияти аҳоли. 2. *мач.* мардуми бесавод [170, ҷ. 2, 29]. Калимаи **омма** дар луғати мавриди таҳлил ба назар нарасид.

Дар ҳаёти ҳаррӯза лозим меояд, ки калимаву мафҳумоти зиёду гуногуни аз ҷиҳати маъно мусбату манфӣ кор фармуда шавад ва яке аз чунин мафҳумҳои манфӣ **бахона** мебошад, ки дар фарҳанг чун **негодный, развратный** тарҷума шудааст. **Bāhanā** дар луғат бо истифодаи транскрипсия сабт шудааст, зеро дар он овозҳои «ä», «o» ва «h» бинобар мухассасоти тоҷикӣ доштаниш мураттиб аз онҳо истифода кардааст. Вале барои мо тарҷума ва ифодаи маъноии он муҳим аст, зеро баргардони русии вожаҳои мазкур баҳснок аст. Ҳоло вожаи **бахона** чун «предлог, повод, отговорка; увёртка, уловка» фаҳмида ва истифода мегардад. Калимаи **негодный** дар РТС, ки зери назари А. Дехотӣ ва Н. Ершов соли 1949 мунташир шудааст, дар 2 банд: «1. нобакор, нодаркор, кор намеомадагӣ, бекора; 2. *разг. (безсовестный)* нобакор, сафил, паст» [155, 361] тарҷума шуда, дар нашри дуюми он, ки соли 1985 таҳти назари академик М. Осимӣ чоп шудааст, калимаи **ношоям** илова гадидааст. Мураттибони ФТЗТ **бахонаро** «сабаби беасосу сохта, далели сохта, дастак; тақал (барои накардани коре); бесабаб, беасос» [170, ҷ.1, 156] маънидод кардаанд.

Калимаи **развратный** дар фарҳангҳои номбурда «бадмаош, бадроҳ, вайрон, бадахлоқ, вақеҳаҳӯй, олудадоман, фосиқ, фочир, шахватпараст» [155, 630; 156, 924] мустаъмаланд. Аз таҳлилу муқоисаи тарҷумаҳои боло метавон натиҷа гирифт, ки тарҷумаи Старчевский А. В. аз амиқӣ дур аст ва бархе нишон дода шудаанд. Аз ҷумла, моро ба ин ақида он далел низ мутаваҷҷеҳ кард, ки **бахона** аз лиҳози мансубияташ ба ҳиссаҳои нутқ исм аст, муодилҳои русиаш сифатанд, бинобар он бояд ин ҷиҳати масъала низ ба эътибор гирифта мешуд.

Калимаҳои дигари умумиистеъмоли ва ифодагари мафҳумоти иҷтимоӣ, ки дар ҳаёти ҳамарӯза истифода мегарданд, аз лиҳози шумора

зиёд ва аз ҷиҳати аҳаммияти этнолингвистӣ мубрам буда, бархе аз рушду пешрафти забон, таркиби луғавии он, тағйирпазирию ғанигардии вай шаҳодат дода, мусоидат ба он менамоянд, ки чунин унсурҳои муҳимми луғавӣ ҳаматарафа омӯхта шуда, барои муайян намудани дараҷаи фарогирии забон, воситаҳои он ва мухтассоти замони таркиби луғавии ҳар як давр баррасӣ гардад.

«Фарҳанги забони тоҷикӣ-русӣ»-и А. В. Старчевский чун ҷузъи китоби «Ҳамсафари намояндаи рус дар Осиёи Миёна» барои дар муқоиса омӯхтани забонҳои гуногуннизом дар давраи муайяни таърихӣ хеле маводи мушаххаси зиёд медиҳад ва мисолҳои боло барои муқаррар кардани манзалати ин забон дар ҷомеа, давлат, сиёсат ва илму фарҳанги асри XIX кумак хоҳад кард.

III. 2. Вожаҳои ифодагари номи касбу қор ва масолеҳи онҳо дар фарҳанг

Таркиби луғавии забон доимо дар тағйироту таҳаввулот буда, дар ҳар даври замон вобаста ба пешрафти ҷомеа ташаккул меёбад. Мусаллам аст, ки яке аз гурӯҳи калонтарини таркиби луғавии забони тоҷикиро калимаҳои ифодакунандаи касбу машғулият ташкил медиҳад. Дар фарҳанги мазкур низ як зумра вожаҳои ифодагари касбу ҳунар ва машғулият оварда шудаанд ва бархе аз онҳоро мавриди таҳлил қарор хоҳем дод: Асия-бодъ (осиёбод, 691), Асия-сәнғъ (осиёсанг, 691), Асия ханэ (осиёхона, 691), Асияи қаҳва (осиёи қаҳва, 691), Аттаръ (аттор, 692), Аттаръ (аттор- мелочник, 692), Афсәнәгуй (афсонагӯй, 692), Ахтәрғу-тоже что Мнәджимъ (ахтаргӯ, 692), Банъ (бон, қаровул, 696), Бәрәкъ (Барақ, 696), Бәхурчи (бахурчи, 698), Башә (башо, 698), Буйра (буйро, 700), бурзқаръ (барзқор, 701), бурматъ (бу(а)рмат, 701), Бурсъ (бурс, 701), Бут тарашъ (буттарош, 701), гаввасъ (ғаввос, 702), газалгуй (ғазалгӯй, певец, песельник, 703), Ҳэриръ (харир, 7011), Ҳырфэ-варъ (хирфавар, 710), дәваханэ (давохона, 711), джария (ҷария, 714), диба (дебо, атлас, 716), дудкәшъ (дудкаш, трубочистъ, 717), дэрьябеги (дарябегӣ, 718), дэстарханчи (дастархонҷӣ, 718), дэст-гиръ (дастгир, 719), зәниашпәзъ (занопаз, 721),

карткяръ (кордгар, 730), кәсиб (косиб-бофанда, 731), кемячи (кемачӣ, 732), накшидәнъ (накшидан, 750), одайчи (у(о)дайчӣ, 753), пишъаһоикъ (пешоҳанг, 757), рәвикар (равикор, 759), сәръ һәнкъ (сарҳанг-авангард, 767), хәлвәкаръ (халвокор, 790), хумкәръ (хумкор-бочаръ, 790), чарбокъ-бонъ (чорбоғбон, дворник, 793) ва ғ.

Умуман, оид ба калимаҳои ифодагари касбу машғулият бештар 150 моддаи луғатӣ интиҳоб карда, муҳимтарину мунҳасиртаринашонро сабт намудем.

Зимни шиносӣ бо маводи пажӯҳишӣ ва таснифи онҳо яқин гашт, ки шумораи зиёди фарҳангро вожаҳои мансуби пешаварӣ ташкил медиҳанд. Онҳо чи аз лиҳози фонетикӣ, чи аз ҷиҳати луғавию маъноӣ ва чи аз ҷанбаи морфологӣ вижагиҳои зиёд доранд ва муҳимтар аз ҳама, ба назари мо, бо сабабҳои гуногуни айниву зеҳнӣ то имрӯз ба қатори калимаҳои архаистӣ гузаштаанд, мутассифона, дар шумораи хеле камии сарчашмаҳои махсус ба назар мерасанду бас. Бинобар он бо мақсади то андозае равшанӣ андохтан ба қисмати моддаҳои луғатӣ баъзеи онҳоро таҳлил менамоем.

Яке аз кухнатарин касбҳои мардуми қадим **оҳангарист**, ки дар ҳама шаҳру маҳал мавҷуд буда, ба зарурати халқ хизмат мекунад. Дар китоб калимаи соҳиби касб бо **аһингеръ** сабт гардидааст, ки он ба шакли маъмулии имрӯзааш мувофиқат надорад. Аммо таҳлили мисолҳо собит намуданд, ки тадвингари луғат бо ҳарфи «и» овози «и»-и дароз ё кушод, яъне «э»-ро ифода кардааст. Инро ҳам бояд гуфт, ки ҳодисаи бо ҳамдигар наздик шудани ин ду овоз дар забони тоҷикӣ кам нест. Имом-Эмом, Эрон-Ирон, имкон-эмкон ва ғ. Аз ин ҷиҳат дар чунин гуна забт кардани вожаи мазкур таҷҷубовар нест. Аммо он тарҷумаи нисбат ба луғатҳои дигари сонӣ хеле мушаххастар аст, зеро мураттиб **оҳангарро** «делающий грубые железные вещи» (шахсе, ки афзори дурушти оҳанӣ тайёр мекунад) тарҷума кардааст, дар сурате ки мураттибони баъдина онро танҳо кузнец баргардон кардаанд. Касби дигаре, ки дар Осиёи Марказӣ хеле маълум аст, **осиёбонӣ** мебошад. А. В. Старчевский дар

луғат калимаҳои **Асия, Асия-банъ, Асия-бодъ, Асия-сӑнгъ, Асия ханӑ, Асияи кӑһвӑ**-ро чой дода, баръакси фарҳангнигорони дигар зери мафҳуми осие-танҳо осиеи обиро (водяная мельница) дар назар дошта, осиеи бодӣ, осиесанг (осиеи сангӣ)-ро алоҳида овардааст. Вале **осиебод** сахҳ сабт нашудааст, зеро он калима бо овоз ва ҳарфи “**й**” анҷом меёфтун меёбад. Дар «Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро» ягонтои калимаҳои мазкур мавҷуд нест, танҳо **осийочӣ** [25, 176] ба маънои осиебон тафсир шудааст. Ин моро ба хулосае расонд, ки дар асри XIX таъсири забони туркӣ ба тоҷикӣ ва лаҳҷаҳои Бухоро ҳанӯз камтар будааст. Ибораи **Асияи- кӑһвӑ**-«мельница для кафе» (691) дар ягон сарчашмаи дигар ба ин қолабу ин маънӣ дида нашуд.

Калимаи **Ахтӑргу** (692) низ дар фарҳангу асарҳои муосир ба назар нарасид. Мураттиб баробари навиштани ин калима ҳаммаънои **муначчим** буданаширо низ нишон дода, **астролог** тарҷума кардааст. **Астролог** дар фарҳангҳои русӣ-тоҷикии замони шӯравӣ ва баъдина «астролог, муначчим, ситорашинос (аз рӯйи ситораҳо фол мебинад)» [155, 25; 153, 40] тарҷума шудааст. Аз таҳлили маводи луғат огаҳ гаштем, ки дар давраи таҳияи китоб **посбон, қаровул** (сторож)-ро дар Бухоро **бон//бонӣ** (бӑнъ-сторожъ, 696) мегуфтаанд. Намуди матоӣ, ки барои дӯхтани чакман истифода мешудааст, **барак** (бӑрӑкъ, 696) меномидаанд.

Устод С. Айнӣ дар луғати нимтафсилияш **бахурро** «хушбӯист, ки аз сӯхтани чизе ҳосил мешавад», - гуфтаанд [127, 47].

Старчевский А. В. дар луғаташ вожаи **бӑхурчи** (бахурчӣ, 698)-ро овардааст, ки муодили он **атторӣ** буда, аз калимаи **бахур** бо иловаи пасванди **-чӣ** сохта шудааст ва онро бо калимаи **порфюмерия** ифода кардааст.

Бухур вожаи арабие буда, ифодагари «моддаҳои самғии дудашон хушбӯӣ (аз қабилӣ уд, мушк, анбар, лодан ва ғ.)» будааст [169, ҷ. 1, 250]. Бо ин калима вожаи **бухурдон** сохта шудааст, ки он ифодагари зарфи филизӣ барои дуд кардани хушбӯиҳо дар ибодатхонаҳои насронӣ

будааст, ки мичмар низ номанд [169, ҷ.1, 250]. Дар ин фарҳанг ва фарҳангҳои дигар калимаи **бухурҷӣ** ба назар нарасид, ки А. В. Старчевский онро парфюмер тарҷума кардааст. **Парфюмер** дар РТС «1. атрсоз, коркуни истеҳсолоти атриёт. 2. *уст.* аттор, атрфурӯш тарҷума шудааст» [155, 687]. Калимаи **барзгар** дар шакли **бурзкарь**-земледелец (барзкор, 701) ва **бурузгери**-земледелец (барзгарӣ, 701) омадааст. Дар ФТЗТ ин вожа ба гунаҳои барзгар, барзигар, барзкор [170, ҷ.1, 138-139] ба маънои деҳқон, зироатгар, зироаткор омадааст. Ҷамчунин ба маънои як навъ фӯта, камарбанд, миёнбанд, яккабанде, ки ба русӣ **кушак** меноманд, бо истилоҳи **бурмэть** (бу(а)рмат, 701) ҷой дода шуда, «матои коғазие, ки барои миёнбандӣ истифода мебаранд», тафсир ёфтааст.

Шахсе, ки ғазал гӯяду хонад, ғазалхон, яъне хонандаи ғазал аст, вале дар луғат он маънои фарохтаре ба худ гирифта, чун хофизу мутриб ва сарояндаи ғазал гӯянд.

Мураттиби луғати тоҷикӣ-русӣ бо он маъноҳои дигар афзуда, **газальгуйро** (ғазалгӯй) певец, песельник (703) баргардон кардааст.

хирфэ-варь (хирфавар, 710) низ аз ҷумлаи вожаҳои ифодагари касбу хунар аст. Хирфа калимаи камистеъмолест, ки дар забони адабии ҳозираи тоҷик дубора ё чандбора роиҷ гардида истодааст. Аз он, ки ин вожа калима сохтааст, метавон гуфт, ки дар он замон он серистеъмол ва душакла будааст, яъне дар шаклҳои хирфа ва хирфат ба кор мерафтааст. Дар фарҳангҳои тафсирий **Хирфа** (т) чун муродифи касб, хунар, пеша маънидод шудааст [170, ҷ.2, 529; 170, ҷ.2, 747; 127, 539]. Ин калима бо пасванди **-вар** вожаи нав сохтааст ва дар луғат ба маънои **санъаткор** (художник) тарҷума шудааст. Он дар сарчашмаҳои мавриди истифодаи мо ба ин маънӣ ба назар нарасид.

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик ва гуфтори мардум ҳоло калимаи дорухона хеле серистеъмол аст. Вале дар луғат ба ин маънӣ калимаи **дава-ханэ** (давохона, 711) омадааст, ки имрӯз архаизм шудааст. Ҳоло ҳуди калимаи **даво** ба маънои он чи беморро бо он муолиҷа мекунанд, дору, дармон; даво кардан табобат кардан, муолиҷа намудан. 2. *мач.*

чора, илоч [169, ч.1, 396], хатто дар таркиби бисёр воҳидҳои фразеологӣ, зарбулмасалу мақолҳо меояд: **ба дарде даво шудан** - хочати касеро баровардан, сабаби бартароф шудани мушкил ё камбуди касе гардидан; **давои қурут оби ҷӯш**. Вале чун муодили доруҳона мустаъмал нест.

Маъноҳое, ки мураттиби луғати мавриди пажӯҳиш барои тарҷумаву тафсири онҳо истифода кардааст, бори дигар далели он гардидаанд, ки барои калимаҳои таркиби луғавии забон бо мурури замон табдили маъно намудан, сермаънову каммаъно шудан, омоним пайдо кардан, аз истифода мондан руҳдоди воқеист: **дудкӑшь (дудкаш, трубочисть, 717), дэрьябеги (дарябегӣ, 718), дэстарханчи (дастархончӣ, 718), дэст-гирь (дастгир, 719), зӑниашпӑзь (зани ошпаз, 721), карткярь (кордгар, 730), кӑсиб (косиб-бофанда, 731), кемячи (кемачӣ, 732), накшидӑнь (накшидан, 750), одайчи (у(о)дайчӣ, 753), пишьяһоикь (пешоҳанг, 757), рӑвикар (равикор, 759), сӑрь һӑнкь (сарҳанг-авангард, 767), хӑлвӑкарь (ҳалвокор, 790), хумкӑрь (хумкор-бочарь, 790), чарбокь-бонь (чорбоғбон, дворник, 793) ва ғ.**

Дар муоширати мардум ва тасвири адибон ба маънои дудбаро ва мӯрӣ ба кор рафтани калимаи дудкаш маъмул аст, аммо чун муодили тозақунандаи мӯрӣ ё дудбаро истифода гардидани он маълум нест. Старчевский А. В. бар он будааст, ки мардуми тоҷик хосатан бухориён ин калимаро бо ин маъно низ ба кор мегирифтаанд, зеро вожаи дудкашро на ба маънои маъмулӣ, балки чун иҷборӣ кор фармуда, ба русӣ онро трубочисть тарҷума кардааст, ки ба ин маъно дар сарчашмаҳои дастрас дида нашуд. Устод С. Айнӣ ин вожаро ба **дудбаро** ҳавола дода, **дудбароро** «чое, ки аз он дуд мебарояд, дудкаш» гуфтааст [127, 107], аммо бо **мӯрӣ** ҳаммаъно буданаширо ишора накардаанд, ҳарчанд ки зимни шарҳи вожаи **мӯрӣ** маҳз бо калимаи дудкаш шарҳ додааст [127, 246].

Мураттибони ЛТР ва ФТР низ дудкашро ба дудбаро ҳавола дода, дуюмиро «дымоход, дымовая труба» [143, 138; 171, 211] тарҷума кардаанд.

Калимаи **трубочисть** дар фарҳанги С. И Ожегов «Рабочий, занимающийся чисткой дымоходов, печных труб. Как т. кто-н. (черен, грязен)» [149, 1078] тафсир ёфтааст. Дар РТС мехонем: «**трубочисть** тозакунандаи мӯрихо, одами дудкашҳоро тозакунанда» [155, 768]. Мураттибони нашри баъдинаи РТС (1985) танҳо «**мӯрирӯб**»-ро муодили **трубочисть** донистаанду халос [156, 1121].

Дар «Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро» **дудкаш** ба **дудбуро** ҳавола шуда, он «дудкаш, мӯрӣ, равзан ё шикофи махсус барои берун рафтани дуд» [145, 94] маънидод гардидааст. Мӯрӣ низ дудбаро ва дудкаш тафсир ёфтааст [145, 158]. Дар ин фарҳанг ҳам вожаи **дудкаш** нест ва ба маънои мазкур калимае ба назар нарасид.

Аксари мисолҳои боло низ бо маънии дигари ғайримаъмулӣ тарҷума шуда, ҳоло аз истеъмол баромадаанд, доираи маънояшон маҳдуд гардидааст ё маънои нав ба худ гирифтаанд, ки **дэрьябеги** (**дарябегӣ, 718**), **дэстарханчи** (**дастархончӣ, 718**), **накшидәнъ** (**накшидан, 750**), **одайчи** (**у(о)дайчӣ, 753**), **пишьаһоикъ** (**пешоҳанг, 757**), **рәвикар** (**равикор, 759**), **сәръ һәнкъ** (**сарҳанг-авангард, 767**), **хумкәръ** (**хумкор-бочаръ, 790**), **чарбокъ-бонъ** (**чорбоғбон, дворник, 793**) ва ғ. аз он ҷумлаанд.

Ш.3. Вожаҳои ифодагари номҳои ченаки ҳаҷму вазн, андоза ва шумора

Дар масири таърих инсониятро лозим омадааст, ки бо тақозои зарурат ҳар гуна чизу ашё, масоҳату масофа, ҷазову замон, ҳаҷму миқдор ва вазну андозаро чен карда, муайян намояд, ки онро метрология меноманд.

Истилоҳи **метрология** аз калимаҳои юнонии *metron* - ченак ва *logos* - таълимот гирифта шуда, аз замонҳои қадим маълум будааст, вале дар асри XIX ҷун соҳаи илми махсус эътироф гардида, дар асри XX бо

ташаббуси Д. И. Менделеев ба рушди аълои худ расида, аз улуми тасвирӣ ба қатори илмҳои техникӣ табдил ёфта, дорои низоми махсусе гардид. Барои ин системаи томи ченакҳои зарурии гуногуни ҳисоби ҳаҷм, вазн, дарозӣ, вақт ва ғайраро ба вуҷуд овардан лозим буд. Нақши чунин ченакҳо дар рушди тамаддун ниҳоят бузург буда, маълумотҳои онҳо баҳри аз худ намудани хусусияту хислатҳои олами атроф ёрӣ мерасонанд.

Кайҳост, ки ягон соҳаи хоҷагии халқ бе истифодаи системаи ченкунии худ дурусту пурмаҳсул кор карда наметавонад. Маҳз ба туфайли чунин ченакҳо равандҳои гуногуни технологӣ ташкил ва идора карда мешаванд, сифати маҳсулот низ зери назорат қарор мегиранд.

Ҳанӯз ҳазорсолаҳо пеш аз замони таҳияи фарҳангномаи мазкур чунин ченакҳо барои эҳтиёҷоти гуногуни инкишофи рушди илмию техникӣ, захираҳои моддӣ ва банақшаگیرӣ, эҳтиёҷоти савдои дохилӣ ва берунӣ, тафтиши сифати маҳсулот, баланд бардоштани сатҳи он зарур буданд ва беш аз пеш дар ҳаёти ҷомеа мавқеи устувор пайдо менамуданд ва мурағиб бодарназардошти аҳаммияти онҳо вожаҳои ифодагари ченакҳои гуногунро вориди луғат кардааст.

Дар Ғарб илме, ки чунин воҳидҳои ченакро ба низом дароварда, меомӯзад, бо истилоҳи метрология ном мебаранд. Одатан, метрология мафҳуми ченакҳо, воситаҳо ва усулҳои мавҷудаеро дар назар дорад, ки барои риояи принсипи ягонагии онҳо, инчунин ҷӣ гуна ба дурустии зарурӣ ноил шуданашон кумак мерасонанд. Он меъёр дорад, ки ҳар гоҳ дар тағйир аст. Масалан, дар асри XX солҳои 1960 ва 1982 меъёр (стандарт)-и ҷаҳонӣ тағйир ёфта буд [73, 4]. Албатта, ченакҳои асри XIX низ вижагиҳои худро дошта, аз стандартҳои кунунӣ фарқи бештар доштааст ва бинобар он дар фарҳангномаи Старчевский А. В. низ таҳти унвони метрология вожаҳои зиёде бо гунаҳои русиву тоҷикиашон манзур гаштаанд. Метрологияи фарҳангномаи А. В. Старчевскийро ба гурӯҳҳои ҳаҷму масоҳа, вазну андоза, замону миқдор ҷудо кардан

мумкин аст. Яке аз машхуртарин ченакҳои он давра **аршин** ё худ **оршин** буда, дар луғат гунаи русиаш **арчин** ва тоҷикиаш дар шакли **аршин** (691) ҷой дода шудааст. Ин вожа дар ФЗТ ба назар расид, вале зимни тафсири маъноӣ дуҷумлаи вожаи **Араш** чун андозаи паймоиш аз оринҷ то сари ангуштон; аршин ва олчин [169, ҷ.1, 80] истифода шудааст.

Бояд қайд кард, ки дар фарҳангномаи мазкур ченакҳои оварда шудаанд, ки то имрӯз дар ягон сарчашмаи дастрас мавҷуд набуданд. Масалан, ченаки **чор** баробари 2 килограмм буда, мураттиби китоб зимни тафсири ченакҳои вазн ҳангоми муқоисаи вазнҳо онро истифода бурдааст. Ченаки дигар бо вожаи **ош**, дар шакли **ашъ-чарик** ифода гардида, вазнеро мефаҳмонад, ки баробари 2 кг аст. Мураттиб қайд кардааст, ки **ҳашчорик** (шояд шакли вайроншудаи чоряк бошад) баробари як пуд мешавад: Ашъ- чарикъ-весь 8 чар=1 пуду (693); Мискалэ-чарякъ (мисқоли чорик//чоряк, 742); Шашъ чарикъ-30 (въс= 6 чарикъ, 797). Дар Бухоро ва атрофи он калимаи чоряк дар шакли чорик мустаъмал будааст.

Дар фарҳанг калимаи **бадр** ба маънои аслиаш моҳи пурра (полная луна, полнолуние (694) истифода шудааст. Шумораҳо аз як то 20, даҳҳо, садиҳо ва ҳазорҳо бо гунаи халқашон ҷой дода шудаанд: **Пандж, см. Пэндж; Пендж-5 (759), ҳашъ-восемь (710), Яздәһ (803), Сэзда (770), Панзда-15 (755), Шонздәһ (797), Бистъ-20, бисту якъ-21; Бисту ду-22; Бисту сз-23; Бисту чоръ-24; Бисту панъчъ-25 (699), Сіе-30 (768), Сі-уси-33 (по три, 768), Сэйюм (третый, 770), Чиль-40 (793), Пэнджа-50 (759), Пенджшэмбэ (759), Чаһарда-14 (791), Чардэ-14 (793), Шастъ (796), ҳаштодъ-80 (709), Нәвәдъ (749), Сатъ-100 (767), Дусатъ (717), сій сатъ-300 (768), Панджъ садъ (пят сотъ, 755), Шашъ сатъ-600 (796), ҳаштсатъ-800** ва ғ.

Бо вожаи **вақф** истилоҳоти **вақфи оила** (701) ва **вақфи даҳяк** (701) сохта шудааст: **вақфи ауля** (вақфи оила, 701), **Вақфи даҳъякъ** 1/10-десятина (701).

Яке аз ченакҳои андоза, ки миёни мардуми Осиёи Миёна то қорӣ гардидани ченаки байналмилалии метр мустаъмал буд, **газ** мебошад. Вожаи **газ** дар ФТЗТ чунин тафсир шудааст: «**Газ** олати чубӣ ва ё оҳанин, ченкунии масофа, матоъ ва ғ., ки дарозиаш 91,5 см мебошад» [169, ҷ. 1, 250].

Дар ФТЗТ калимаи **газ** сермаъно буда, гунаи омонимӣ низ дорад. Масалан, зери моддаи **ГАЗ I** маънидод шудааст, ки 1. воҳиди андозагирии дарозӣ, ки дар давлатҳои Осиёи Миёна пеш аз гузаштан ба системаи метрӣ барои масофа ба 106,68 см ва барои матоъ ба 61 см баробар буд. 2. олати чубӣ ё филизӣ барои паймоиш, ки ба дарозии як газ буд; **газ кардан** чен кардан, андоза гирифтан; **гази чизеро кӯтоҳ кардан** а) ба чизе хотима додан, чизеро зуд анҷом додан; б) чизеро қатъ кардан; пеши чизеро гирифтан; дами чизеро гардонида сустан кардан [170, ҷ.1, 292]. А. В. Старчевский ченаки мазкурро дар қиёс бо **аршин** муайян када, **навиштааст**: “Гезъ мъра неточная въ $1^{1/10}$ аршина (705). Ҳамчунин, ченакҳои Дунимсырь (дунимсер, 717), Мәнъ (т. ч. Батманъ= 8 пуд, 741), Мискаль (20 кап., золотникъ, 742), Нимсырь (752), Нимча (752), Сари (въс в 8 фунтовъ, 766), Закятъ (религиозный забор, 721) қой дода шудааст.

Номи моҳу ҳафтаҳо на аврупоӣ, балки дар гунаи маҳаллӣ ва арабӣ оварда шуда, бо кадом моҳи русӣ баробар буданаш нишон дода шудааст: **Джадди (714), Кавсъ (ноябр, 727), Каждомъ (октябр, 728), Сунбулэ (769) ва ғ.**

Ченакҳои масоҳату андоза ва ҳаҷм Арчинъ-аршин (691), Ашъ-чарикъ- весь 8 чар=1 пуду(693), Бадр-полная луна, полнолуние (694), Батманъ- въсь=64 чар=8пудам (694), Вактъ- время (701), Даха (волость, 714), Двездэ (714), Джума (715), Джуфт (715), Дунимсырь (717), Душанбэ (7017), Карапуль (медная мелькая монета= 13 коп., 730), Коканъ (монета, 783); Тэньга (779), Ниспирузъ (полдня, 752), Нисфи-шабъ (752), Панджшанбэ, Пэссабахъ (760), Пэс фэрда (760), Суря (769), Сэшамбэ (771), Чаштэга (793), Шабанрузъ (795), Шабъ (795), Шамбэ (796) ва ғ.

Барои ифодаи мафҳумҳои мухталиф миёни мардум бо тарзи гуногун ба қор мераванд ва мураттиб онҳоро ҳатталимқон наздик ба талаффузашон овардааст, то қорбадастони рус душворӣ накашанд.

Ш.4. Калимаҳои ифодагари номҳои маъмуриву ҳуқуқӣ ва ҳарбӣ

Калимаву таркибҳои ифодагари мафҳумоти маъмуриву идорӣ ва ҳарбиву низомӣ низ дар асар зиёд ба назар мерасанд, зеро онҳо бо ҳаёту мамоти ҳар даври замон робитаи мазбут дошта, дар роҳи танзими он саҳми бориз доранд. Аз ин қост, ки доир ба чунин воҳидҳои луғавӣ луғат, асару мақола ва рисолаҳои номзадиву докторӣ ба таъб расидаанд [109; 112; 94; 99; 102; 125; 129-133; 172; 174; 175; 177; 179-181].

Старчевский А. В., ки луғати худро бо мақсади расонидани қумак ба пешбурди фаъолияти қормандони рус дар маҳалҳо таҳия қардааст, ба тарҷума ва маънидоди ному унвонҳои идориву ҳуқуматии маҳаллӣ, вазираву мартаба ва табақаву табақо, мафҳумҳои гуногун эътибори маҳсус дода, бо вучуди тарҷумавӣ будани қитоб бо дарназардошти вижагии хизмативу маҳаллии воҳидҳои луғавӣ мураттиб гоҳо бар ивази тарҷумаи қалима бо тафсиру маънидоди он машғул шудааст, қуноне ки дар қисоли қалимаҳои **закот (закятъ)** ва **қифсан (қифсенъ, қипсен)** мебинем: **Закятъ**–религиозный сборъ съ магометанъ ^{1/49} доля съ имущества (721); **Кифсенъ**–охабқа, пригоршня. При сборѣ же податей, К. или Кипсенемъ называется все количество зерна, полученное людьми амлақдара (783).

Тарҷумаву маънидоди қалимаҳои луғати ин баҳшро ба се гурӯҳ тақсим намудан мумқин аст. Пеш аз ҳама, қалимаҳое, ки ба маъниҳои асли, маъмулиашон қой дода шудаанд, ки имрӯз низ бо ҳамон маъни роиқанд: **Ага**–қосқинъ, **Агезъ-қердәнъ**–начать, **приступить**, **Аҳданамэра-тастыкъ-қердәнъ**–ратифиқовать договоръ (687), **Азаръ-нэ**, **мудәнъ** – мучить, терзать, беспокоить, оскорблять, **Ақсақаль**–старшина, **начальникъ деревни (688)**, **һаккъ даштанъ**–иметь право. (707), **һалакъ шюданъ**–гибнуть, **умирать (709)**, **Шәһидъ** – мученикъ. – **Шаһидъ (796)**,

Шэбь-хунь- ночная атака (798), Эһатэ кердәнъ (799), Экрарь кердәнъ (801), Элемь, Элтэфать фэрмюдәнъ, Эмрь кердәнъ, Эмрь фармудәнъ, Энгихтәнъ (801), Эфвь кердәнъ, Эфзайидәнъ, Эфзанидәнъ, Эфзудәнъ–т. ч. Эфзанидәнъ- хавола, Эфкзндәнъ–бросать, кидать, опрокидывать (802), яра-рана. Ярадорь-ранень (803). Аксари чунин калимаҳо ба тағйироти шакливу намудӣ ва махсусан, фонетикӣ дучор гаштаанд, вале ба маънои хамонвактаашон имрӯз низ дидан мумкин аст.

Дуюм, калимаҳои маъмуле мебошанд, ки дар луғат бо маъно ё маъноҳои иловагӣ чой дода шудаанд, ки имрӯз аз истифода баромада, ба қатори архаизмҳо ё калимаҳои мунҳасир гузаштаанд: **Агаһи-дадәнъ, агаһи-кердәнъ-увъдомлять, объявлять, Азимэть-кердәнъ, -решиться (687), Азрь-кердәнъ - представлять, выражать, подвернуть, покорить (688), Аккъ-шудәнъ возмутиться, ослушиваться, неповиноваться (688), Аминь-начальники несколькихъ кишплавовъ, депутатъ, экспертъ (689), Бй-губернаторъ (700), Гюмаридйнь-определить, назначить, назвать, утвердить, Гюмаштйнь-поручить кому что, препоручить, посылать; отпустить, составлять, прилагать, приспособлять, прикладывать (707), Ҳакимь-указатель, нальникъ (711), Дильдорь-храбрый (716), ин калима имрӯз ба маънои ошиқ дилдода, Дилдор 1. маъшуқа, маҳбуба; ёр. 2. далер, бочуръат, диловар [170, ч.1, 449], Дэмъ эзъ тугһианъ зеданъ-поднять знамя мятежа (718), Ҳарфи Э барои ифодаи овозҳои э, и, а, е истифода шудааст. Дар ин мисол ифодагари овози а мебошад. Чумла ба маънои ғайриаслӣ ва маҷозӣ омадааст, дар истемол нест (718), Дэстарханчи-буфетчикъ (въ Бухаре придворный чинь-экономъ, 718), Дэст-гирь-защитникъ (719), Дэфтэрдарь-носящй портфель начальникъ архива (720), Мубаризь-предводитель войска, полководедь (843), Мэбаракъ намэ-грамота о радост-номъ событии, помилованіе (745), Тюмань-имя числительное, означ. 10,000; административное деление страны: уездъ, округъ, волость (780), Фәрмудәнъ (782, гоҳо қоидаи чопи харфҳо риоя нашуда, ба чои а ӱ чоп шудааст, масалан, вожаи фармудан бояд бо ду**

«а»-и одӣ бошад, вале транскрипсия шудааст), **Фэраһэмь амидань-**соединяться, собратся (783). **Фэраһэмь авард ӓ нь-**собрать, присоединить, соединить. **Фэраһэмь кердань-**братъ, созвать (784), **Фэрмайэшъ кердань,** **Фермань бэрдаръ шюдань,** **Фэрмань бэрдаръ,** **Фэрмань дадань,** **Фэрмань рави кердань** (784), **Хабанидань,** **Шагирдь-**пишэ, **Шадянэ** (въ военной музыке) (785), **Эһанэть кердань,** **Эда кердань** (799), **Эрамадань** (801), **Эфрахань** (802). Масалан, **Эфрахань-**поднять, **воспламенять,** **прославлять.** Калимаи **афрохтан** имрӯз асосан ба маънои **бардоштан,** **баланд кардан** мустаъмал аст. Вале дар луғат маъниҳои **воспламенять,** **прославлять** низ ҷой дода шудаанд, ки дар фарҳангҳои дигари тафсириву тарҷумавӣ ин воҳиди луғавии Старчевский А. В. чун ду калимаи алоҳида бо маъниҳои гуногун оварда шудаанд. Масалан, дар **ФТЗТ афрохтан-**баланд, боло шудан ё кардан ва калимаи **афроштан** дар **ФТЗТ** ва **ФТР** ба **афрӯхтан** ҳавола гашта, **афрӯхтан** дар фарҳанги дуҷумъ ба таври зайл тарҷума шудааст: **Афрухтан** 1. **зажигать,** **разжигать,** **воспламенять;** 2. **озарять,** **освещать;** **оташ** ~ **зажигать** (**разжигать**) **огонь;** **роҳи касеро** ~ **освещать,** **озарять** **путь кому-л.;** 3. **загораться,** **разгораться,** **воспламеняться;** 4. *пер.* **возбуждать,** **волновать;** **оташи ишқ** ~ **зажигать** **огонь** **любви** [171, 54], ки танҳо вожаи **воспламеняться** дар ҳар ду фарҳанг ба назар расиду халос.

Ба маънои **прославлять** дар ягон сарчашмаи дигаре дучор нашуд. Дар ҳукумати замон ин калима бо ҳар се маъно мустаъмал будааст, ки мурағиб онҳоро ҷой додааст.

Старчевский А. В. афрӯхтанро дар шакли **эфрухтань** ба маъноҳои «засветить, блестять, жечь, освещать, выносить, возноситься» (802) тарҷума кардааст.

Бояд ба эътибор гирифт, ки **афрохтан** ва **афроштан** ба калимаи **фарох** вобастагӣ дорад, яъне **фарох** кардан, **кушодан,** **партавафшон** кардан, **васеъ** кардан буда, ҳар ду ро як ҳисобидан дуруст нест. Калимаи дигаре, ки имрӯз ба маънои **маҳдуди худ** мустаъмал аст, **ихроҷ** мебошад.

Дар фархангҳои мавҷудаи муосири тоҷик вожаи мазкур, ба таври умумӣ чунин тавзеҳ дорад: «**Ихроч** а. хорич кардан, баровардан; ихроч кардан а) хорич кардан, берун кардан аз ҷое; б) дур кардан аз вазифае, аз кор хорич кардан; ихрочи балад *кит.* бадарға кардан аз шаҳр» [170, ҷ.1, 567].

Дар луғат ба шакли **эхарджъ** (ихроч) бадаръ керданъ-изгнать изъ отечества, выслать, послать въ ссылку (802) ва ба маънои мушаххасу маҳдудтар омадааст.

Сеюм, калимаҳои мебошанд, ки имрӯз пурра архаистӣ шудаанд:

Абами (обомӣ)-(за Дарьей Абы)-право земледельца пользоваться водою изъ общаго арыка въ продолжение сутокъ (685), **амбаль** (амбал)-амбанъ, военный чиновники китайский, въ чине, соответствующими нашему генералу (689), **амирь** (амир)-владетельное лицо въ Бухаре, Кабуле и некоторыхъ другихъ ханствахъ; начальникъ, предводитель, **амлякдаръ** (амлокдор, имеющие мильки)-сборщики податей; они составляютъ административную власть въ тюменѣ и имѣетъ нѣсколькихъ помощниковъ-дарга (дарга), **амлякъ** (амлок)-т. н.земли, вносящія эмиру **извѣстную** ежегодную часть дохода, **амлякъ**-можетъ быть обращенъ въ милькъ, а изъ милька въ вакфъ (689), **Байт-иль-маль** (байт-ул-мол)-казначейство (695), **Бикарь керданъ** (бекор кардан)-уволить, отставить (отъ должности, 699), **Вакфи даһьякъ** (вақфи даҳяк)-«десятина. Такой вакфъ, доходъ съ котораго идетъ на духовные учения корпорации» (701), **Вакфъ**, **Вакфи ауля** (вақфи авул) (заветъ семьи, 701), **Dähä** (даҳо)-аксакаль волостной старшина (711), **Дәдхалъ**-военный чинъ въ ранге бригадирскаго или генеральскаго. Имрӯз ин калима дар шакли додхоҳ мустаъмал аст, вале мураттиб онро бо ҳарфи ä овардааст, ки дадхоҳ талаффуз мешавад, агар чунин ишора дуруст бошад, пас мардуми маҳаллӣ вожаи мазкурро дадхоҳ талаффуз мекардаанд, ё мусанниф онро нодуруст нишон додааст ва ё худ талаффузи русии ин калима дар ҳамон вақт шояд чунин бошад, зеро ҳоло низ баъзе калимаҳои дар таркибашон овози «о» дошта, бо «ä» талаффуз мешаванд: **ahänkär**-(охангар), **дукән**

(дукон) ва ғ. **Д’арһа**-помощникъ амлякдара-сборщика податей. Обязанность **д’арһи** состоит, въ опечатаніи собранной кучи хлѣба, по сборе его на гумно (712), **Дарьябеги**- смотритель парома, **Дэфтэри-накта** (дафтари нукта)-танапныя записи, **Дэфтэри танабане** (Дафтари танобона, 720), **Закатэ саваимъ** (закоти савоим)-сборъ со скота, **Зақятчи** (закотчй)- таможенный сборщикъ, **Зибиданъ** (Зибидан)-приличествовать, пригодиться, годить, согласиться, условиться, **Зира** (кольчуга, 722), **Зэджръ керданъ** (зачр кардан)-мучить, оскорблять, притеѣснять; дѣлать математическое исчисленіе, **Зэджрэ керданъ** (зичр кардан)-наказывать (724).

Чой додани калимаю истилоҳоти низомию маъмурии зерин низ аз чониби мураттиб лозим дониста шудааст, зеро онҳо дар замони таҳияи китоб мустаъмал будаанд. Аммо бархе ҳоло ё аз истеъмом монда мунҳасир гаштаанд, ё шаклу маъно дигар кардаанд ва дар дигар маъхазҳои фарҳангии умумииилмӣ ба назар наменамоянд, ки ин бори дигар аҳаммияти илмию амалӣ ва таърихию этнолингвистии луғати мавриди назарро меафзояд. Масалан, **Инакъ**-мансабдор аморати Бухоро, **Ирадръ карданъ**-эроду эътироз кардан (725), **Казы-аскэръ**-суди ҳарбӣ (728) ва ғ.

Дар фарҳанг се калимаи **Кошъ** алоҳида, бо маъниҳои гуногун, вале аз лиҳози маъно алоқаманд чой дода шудааст, ки навишти якхела дораду бо маъниҳои мухталиф тарҷума шудаанд ва шояд аз калимаи қӯш пайдо шуда бошад: **Кошъ (Қӯш)**-қитъаи замини қорамест барои кишти 12 батман (8 пуд. ҳар кадоме=96пуд=1536 кг ғалла), ки тақрибан ба 48 таноб замин баробар аст; **Кошъ (Қӯш)**-чуфти гов; **Кошъ**-истиқоматгоҳи муваққатиест дар чойи холӣ ё сари роҳ ; кулбаи алоҳида, якчанд бинои ба ҳам пайваст ё урдуи пурра, қароргоҳ, истгоҳ.

Сермаъно будани ин вожаро тафсири фарҳангҳои дигар низ тасдиқ карданд. Масалан, дар ФТЗТ чун ду моддаи омонимӣ чой дода шудааст: **Қӯш I** т. 1. як чуфт барзагови ба омоч басташуда барои заминронӣ; қӯш рондан, замин шудгор кардан. 2. *кҳн.* андозаи замини зироатӣ, ки дар

мавсими деҳқонӣ бо як чуфти гов кор карда мешуд ва дар хонигариҳои Осиёи Миёна як қӯш замин 40- 50 таноб (ё 10-12 га)-ро ташкил медод; қӯш гирифтани ба андозаи қӯш замин гирифтани. 3. *лахҷ.* гурӯҳ, тӯда (одатан ҳамчинсҳо): онҳо ба қӯши мо ҳамроҳ шуданд; қӯш кардан гуфт. ҳамроҳ кардан, бастан (барзаговро ба омоч, аспро ба ароба ва ғ.); васл кардан, пайвастан; қӯш шудан; а) ҳамроҳ шудан, якҷоя шудан; б) аралаш шудан ба коре [170, ҷ.1, 731-732]. Ин маъниҳо дар Луғати Айнӣ ва «Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро» дида нашуд.

Қӯш II қӯшхона, манзили муваққат, бошишгоҳ (дар сафар); **қӯш партофтани** ҷои нишаст дуруст кардан барои гурӯҳи одамон [170, ҷ.1, 732]. Тафсири мазкур бо маънии сеюми фарҳанги Старчевский А. В. шарҳи «Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро» [145, 263] мувофиқ меояд.

Старчевский А. В. дар тафсираш калимаҳои **батман**, **пуд**, **танобро** истифода бурдааст, ки ифодагари ченакҳои классицианд. Истилоҳи батман дар фарҳангҳои мавриди корбасти мо ба назар нарасид. Мураттибони ФТЗТ **пудро** чун се воҳиди омонимӣ тафсир додаанд: **Пуд I** *кхн.* нахҳое, ки дар бофтани матоъ ба паҳноии он ба кор бурда мешаванд; муқоб. тор; аз тору пуди чизе задан аз сари моле (чизе) дуздидан. **Пуд II** р. ченаки вазн, ки ба 16 кг баробар буд. **Пуд III** *кит.* пешдаргирон, параҳои хушке, ки барои даргиронидани оташ ба кор мебаранд [170, ҷ.2, 118]. Калимаи пудро устод С. Айнӣ чун риштае, ки бофандагон аз байни тор мегузаронанд, истифода бурдаанд [127, 300].

Таноб низ аз ҷумлаи калимаҳои сермаъное будааст, ки ҳам дар луғати А. В. Старчевский ва ҳам дар фарҳангҳои дигар ба маъноҳои асли ва маҷозӣ (ресмон, банд, арғамчин; **таноби чарх** ресмоне, ки ба чархи ресмонресӣ барои гардондани дук меандозанд; **таноби гап канда шудан** бурида шудани риштаи сухан; **таноби чизе ё касеро кашидан** боздоштани касе ё чизе аз коре; **таноб партофтани** (палак) навда додан) ва чун ченаки масоҳати замини ба чоряки гектар баробар тафсир ёфтааст [127, 376; 170, ҷ.2, 317; 167, 210].

Дар луғати мавриди назар ду истилоҳи дигар ба назар расид, ки бо хамин калима сохта шудаанд. Вожаҳои мураккаби типи тобеи кӯшдафтар (дар луғат **Кош дафтар**- дафтари қайди ҳисобукитоби замини кӯш, 834) ва кӯшпул (**Кош пуль**-қайди андози замини кӯш, 834), ки дар сарчашмаҳои дигар истифода нашудааст.

Кутувал-ханэ (кутувалхона)-политсия (835), **Кушмакь** (кӯшмоқ)-число воиновъ, которое приказано кому выставить (735), **Тирь** -тир,тири силоҳ, марказ (маҳак)-и чизе, **Тиризанбурь**-тири занбӯр, **Тиризанбурэ** тиризанбӯра, **Тири-майдэ**-тирмайда, донагӣ, сочма, **Тирисадакь** -тирҳо, **Тири-тюфанкь**-тири туфанг, **Тиркәшь** -тиркаш, **Тирь эндазь**-тирандоз, **Тирь эндахтәнь**-тир андохтан, тир паронидан (776), **Топчи**-тӯпандоз, **Топчи-баши** (тӯпчибошӣ)-фармондеҳи тӯппаронон (777), Токсаба-тӯқсабо, ашроф, сардори шаҳр боробари рутбаи полковник. Ин калимаи туркӣ дар ФТЗТ ба маънои яке аз мансабҳои олии сипоҳӣ дар аморати Бухорои давраи амирӣ тафсир ёфтааст [170, ҷ.2, 373]. Мураттиб поёнтар гунаи дигари (Тухсаба-тӯхсабо) ин калимаро меоварад, яъне дар он замон ин калима душакла будааст. Токсабай (Тӯқсабой-саҳиби)-шаҳси байрақбардор, байрақдор, ифтихор, рутба дар аморати Бухоро, **Токсань тартукь**-тӯқсантортуқ. Калимаи мазкур дар сарчашмаҳои дигар дида нашуд. Он аз калимаҳои туркии тӯқсан-навад ва тортуқ сохта шудааст. **Тортуқ** калимаи архаистӣ буда, навъи тухфае будааст, ки зердаст ба забардаст тақдим, пешкаш, ё ҳадя мекардааст [170, ҷ.2, 363]. Тибқи маълумоти мураттиб номи **Тӯқсантортуқ** тухфаест, ки дар фасли тирамоҳ бекон ба амир ҳадя меоварданд (776). **Туфанкчэ**-туфангча (777), **Тэджавэзь верзидань**-тачовуз кардан (780), Чангъ-басты (893).

Бисёр унвону мансабҳои гуногунмақоми аморати Бухоро низ дар китоб шарҳу тавзеҳ ёфтаанд, ки шумораи зиёди онҳо имрӯз ба қатори калимаҳои архаистӣ ва таърихан маҳдудшуда гузаштаанд ва дар бисёр фарҳангҳои тарҷумавию тафсирии умумиву соҳавии муосир ҷой наёфтаанд. Агар калимаҳое ба мисли **Тюря**-тӯра (780), **Удаичи**-удайчӣ (781), **Юзь**-баши-юзбошӣ (сотник, каритан), **Ярлыкь**-фармони бек

(граммота даваемая беком), **Ясаулбеги-ясавулбегӣ**, мансабдори дарачаи 3 (804) ва ғ. бо вучуди архаистӣ буданашон барои хонандаи имрӯз ошно бошад, калимаҳои зерин мафҳум нест: **Ураки-келянъ-Ўроқи калон**, **Ураки-хурдъ-Ўроқи хурд**, **Фарашъ-фараш** (дафтари қайди замин, ки танобҳои тақсимшуда сабт карда мешаванд; илм доир ба тақсими мерос, 781), **Хадмикаръ-ходимкор**, хизматкори кироя (вольно-наемный слуга, 785), **Ханбалигъ-хонбалиг**//хонбалиқ, қароргоҳ, бошишгоҳи хон, **Ханъ-хон**, мансабдори баланди ҳарбӣ ва мулкӣ (787), **Хати-васика-хати васика**, фармоне, ки хангоми тақдими мулк бароварда мешавад; ҳуччат (788), **Чура-агаси-чӯраогоси**, посбоне, ки хангоми мулоқот рӯ ба рӯи амир меистод (794), **Эһзаръ кердәнъ-аҳзар** кардан, интиқол кардан, **Эзлалъ кердәнъ-излол** кардан, калон, бузург кардан (779), **Эзь пәрдэ бирунъ авурдәнъ**, **Эзь э’этэбаръ сакэть керданъ** (Аз эътибор соқит кардан)-уничтожить, истребить, **Энкяштәнъ-ангоштан**, баҳо додан, қазоват кардан, баррасӣ кардан, **Эстәнбатъ кердәнъ-истинбот** кардан, фаҳмидан, дарк кардан, **Эстәнбатъ нәмудәнъ-истинбот** намудан, тахмин кардан, пай бурдан, ёфтан, бо фаросат дарёфттан, **Эстәнрадъ кердәнъ-истинроч** кардан, пешгӯӣ кардан, **Эстәрдадь кердәнъ-истирдод** кардан, маҷбуран бозгардонидан, ба додан маҷбур кардан, **Яво-яво**, душман (803), **Ямъ-хана-ямхона**, почтахона, почтамаъ, коҳи (қасри) почта (803).

Вожаи тӯра ҳоло чун ифодагари номи табақаи чамбиятӣ фаҳмида мешавад. Старчевский А. В. дар шакли Тюря, ба маънои унвони амирзодагони Бухоро, махсусан, меросбарони тахт маънидод карда, таъкид сохтааст, ки ба охири исмиҳои шахс ҳамроҳ карда мешавад ва бо афсари русӣ ҳамсанг аст (въ Бухаре-титულъ ханскихъ сыновей, въ особенности наследника престола и ставиться после имени собственнаго; офицеръ; 780).

Дар ФТЗТ ба 4 маънӣ тафсир дода шудааст ва шарҳи аввалу сеюми он бо тавзеҳи А. В. Старчевский мувофиқ аст: ТҶРА 1. *таър.* унвони валиаҳдон-фарзандони амирони Бухоро. 2. *кҳи.* унвони эҳтиромии

эшонҳо. 3. *кҳн*. унвони амалдорони ҳукумати подшоҳии рус дар Туркистон. 4. *маҷ*. мансабпараст, калонгир [170, ҷ.2, 373].

Калимаи дигари луғат **ярлик** аст. Мураттиб ба маънои умумӣ навиштааст, ки ин калима фармони бекро ифода мекунад. Мураттибони ФТЗТ онро муфассалтар шарҳ додаанд: **Ярлик** т. 1. *таър*. фармони подшоҳӣ. 2. фармон барои додани мансаб, рутба, номаи фахрӣ, номаи имтиёз ва ғ. 3. тамғаи мол, ки дар он таърих, навъ, миқдор ва нархаш навишта мешавад, ярлиғ [170, ҷ.2, 722].

Баробари чунин калимаҳои архистии маълум вожаҳои номаълум низ зиёд омадаанд. Масалан, **ӯрок** низ аз ҷумлаи мунҳасирот буда, маълум мегардад, ки дар нимаи дуюми асри XIX чун ифодагари унвонҳои ифтихории **ӯроқи хурд** ва **ӯроқи калон** дар аморати Бухоро дар истифода будааст. Мураттибони ФТЗТ худи **урок//ӯроқро** бидуни хурду калон чун калимаи туркию таърихӣ ва яке аз унвонҳои фахрие муаррифӣ кардаанд, ки аз тарафи дарбори амир ба донишмандон дода мешуд [170, ҷ. 2, 383].

Вожаҳое ба мисли **эфманданъ** (802) дар сарчашмаҳои дастраси мо дар чунин шакл (афмондан, ифмондан, уфмондан) ва маъноҳо (рехтан, резондан, пошидан, паҳн кардан, тақсим кардан-разливать, проливать, просыпать, раздавать, распространяться); **яво**-душман (врагъ, 803) дучор нагардид.

Калимаи **юзъ-баши-юзбошӣ**, сотникъ, капитанъ (803) дар луғатҳо ва сарчашмаҳои дигари таърихӣ ва лексикографӣ чун вожаи ҳарбӣ сардори дастаи саднафара мустаъмал аст, вале имрӯз он архаистӣ шудааст. Масалан, мураттибони ФТР юзбоширо чун калимаи куҳнашуда ва истилоҳи ҳарбӣ муаррифӣ намуда, ба тариқи зайл тарҷума ва маънидод кардаанд: **юзбошӣ** *уст.*, *воен.* сотник, командир сотни, начальник отряда в сто солдат (сарбозов) [171, 900]. Ин калима ва чунин мафҳум ҳоло дар забони адабии муосир мустаъмал набуда, он танҳо дар асарҳои илмию бадеӣ, сарчашмаҳои таърихӣ ва ҳуччату асноди куҳан ба назар мерасад ва аз қатори калимаҳои таърихан маҳдудшуда ҷой гирифтааст, вале

албатта, дар замони таҳияи луғат он яке аз истилоҳоти фаъоли ҳарбии аморати Бухоро будааст, ки мураттиб вориди луғат сохтааст.

Калимаи зерини туркиву муғулиро Старчевский А. В. дар шакли **ярлыкь** чун вожаи зарурии замон ва амру фармон ё мукофоту бовархати бек ба тобеонаш (граммота даваемая бекомъ, 804) чой дода бошад, мураттибони ФТР онро аввал дар гунаи **ярлиғ** чой дода, вайро ба калимаи **ярлик** ҳавола карда, баъд **ярликро** ба се маънии архаистӣ шарҳ додаанд: **Ярлик** 1. *ист.* ярлык, указ правящего лица (*эмира, хана и т.п.*); граммота при назначении на должность, на получение чина *и т.п.*; 2. ярлык (*на товаре*); 3. *ист.* Рескрипт [171, 927]. Дар фарҳанги мавриди пажухиши мо ба ду маънии аввал корбаст шудааст.

Калимаи ясовул *ист.* 1. есаул, страж, охранявший порядок на придворцовой площади, придворный страж в Бухарском эмирате; 2. всад-ник, сопровождавший высокопоставленное лицо; 3. слуга, несущий посох эмира [171, 927].

Ясавул низ аз чумлаи калимаҳои ифодагари мафҳумоти ҳарбӣ буда, ба забони русӣ дар шакли **ясаул** роиҷ гаштааст ва мураттиби фарҳанг калимаи нави бо он сохташударо дар шакли калимаи мураккаби типӣ тобеъ **ясаулбегӣ** додааст, ки аз калимаҳои ясаул ва бегӣ таркиб ёфта, ба маънои «начальник 3-го разряда» (804) дар истифода будааст. Дар ФТР ин калима бо вожаи **ясаулбошӣ** иваз шуда, бо ҳамон маъно омадааст: «**ясовулбошӣ** *ист.* начальник придворной стражи, глава есаулов» [171, 928]. Ин ба мо имкон медиҳад бигӯем, ки дар замони таҳияи китоб ясаулбегӣ серистеъмол будааст.

Чунин калимаву истилоҳоте, ки бо маъниҳои дигар ё тағйири маъно кор фармуда шудаанд, дар асар кам нестанд, ки мо чандеро баррасӣ кардем. Асари мазкур бинобар бо мақсади амалӣ ва кумаккорӣ таҳия гардиданаш калимаҳои мустаъмали даврро бо маъниҳои маъмулии замон фаро гирифта, муаллиф маъниҳои архаистӣ ё ғайримаъмулии вожаҳоро сарфи назар кардааст, ки ин яке аз фарқҳои он аз фарҳангҳои дигар мебошад.

Ш.5. Калимаҳои ифодагари номи набототу чонварон

Дар фарҳанги Старчевский А. В. номи растаниву гиёҳ, меваю сабзавот (флора), ҳайвоноту парандаҳо ва умуман чонварони хонагию даштӣ ва дастиву ваҳшӣ (фауна) низ бисёр ба назар расиданд, ки аз лиҳози пайдоиш, сохтору таркиб, намуду маъно хеле мухталифанд, зеро манзараи объективии мавҷуда дар забон пеш аз ҳама бо ёрии калимаҳо инъикос меёбад. Маҳз вожа бо олами объективии инсон бевосита алоқаманд аст. Дар офаридани тасвири забонии олам маҳз лексемаҳои дорои мазмуни предметӣ-моддӣ нақши махсус доранд. Ба инҳо номҳои сершумори олами наботот, яъне номҳои дарахтон, буттаҳо, гиёҳҳо, гулҳо, сабзавот, буттамева ва дигар зироатҳо шомил буда, бо номи умумии *флора* маъмуланд. Аз лиҳози ифодаи маъно ва доираи интишорот онҳоро ба се метавон тақсим кард.

Гуруҳи аввал вожаҳое, ки аз замонҳои қадим то ба имрӯз мустаъмаланд ва онҳоро мураттиб дар шакли ҷорӣ русиашон ҷой додааст: **анаръ (анор)**, **ангюръ** (ангур, 690), **арговбнь** (арғувон), **афлисинь** (афлесун, 692), **бәнәфшә** (бунафша, 696), **бангъ** (банг), **биша** (беша, 700, дигар гуна низ дорад: **пишә**-пиша, роҷа, лес), **бишача** (бешача), **бида** (беда тавзеҳ), **гюнча** (ғунча 708 чун дар мавриди дигар овоз ва ҳарфи у бо ю ифода шудааст - любла), **джәвь** (ҷав, 711), **джәвза** (ҷавзо), **занджибиль** (занҷабил, 721 тавзеҳ-имбир), **зардалу-зардолу** (722) тавзеҳ-песпеваюшая слива), **зарджама** (зарҷома), **нәй** (най), **нәхль** (наҳл, 751), **нәхудъ** (наҳӯд), **писта** (писта, 757) ва ғ. Ин гуруҳи наботот бештар буда, серистеъмол ва барои аксари омма фаҳмо. Мусаллам аст, ки русҳо ҳангоми корбасти калимаҳои тоҷикӣ дар аксари маврид овози «о»-и таркиби калимаро ба овози «ä» наздик талаффуз менамоянд ва таҳиягари луғат чунин хусусияти маъмулро ба инобат гирифта, воҳидҳои луғавиро ҳатталимкун ба талаффузи русиашон наздик сабт намудааст. Масалан, калимаи **анор** дар шакли **анәръ** ҷой дода шуда, маънидод низ гардидааст.

Дар ин калима ва дар чунин маврид овози «ä» овози «о»-и кӯтоҳ ё

«а»- «и»-и кӯтохро ифода менамояд, ки ин хоси забони русист [105, 37]. **Анор** яке аз маъмултарин меваҳои Осиё буда, ҳам дар забони форсиву тоҷикӣ ва ҳам дар тамоми забонҳои туркӣ дар шакли **анор** ва **нор** (нар) мустаъмал аст. Вале дар шарҳи Старчевский А. В. ин мева ба маъниҳои себи сурх ва ананас низ омадааст: **Анәр** – граната, гранатовое яблоко; ананасъ (689). Ин вожа ба ду маънии баъдӣ дар фарҳангҳои дигар ба назар нарасид ва албатта, аз ҳақиқат дур аст.

Дар таркиби калима овозҳои у-и дароз, махсусан, «ӯ» дар луғат бо овоз ва ҳарфи «ю» иваз карда шудааст: **гюль** (гул, 707), **гюльсюрхъ** (гули сурх), **люблă** (лӯбё, лӯбло шакли талаффузи шеваи Бухоро, 740), **сунбул** (сунбул, 772); **гюрк** (гург, 740), **анкабютъ** (анкабут, 689). Чунин тарзи сабти калимаҳо дар фарҳангҳои баъдина низ дида мешавад.

Ҳодисаи дигари фонетикӣ дар луғат ин бар ивази ҳарфи «г» нишон додани ҳарфи «к» мебошад ва ин бори дигар далолат медиҳад, ки фарҳанги мазкур хусусияти фонолексикографӣ дорад, яъне дар асар ба тарзи талаффузи моддаҳои луғавӣ аҳаммияти махсус дода шудааст. **гюрк** (гург, 740), **нăрсăкъ** (нарсак, 751), **паланкъ** (планг, 755) ва ғ.

Гурӯҳи дигари камшумори вожаҳо дар китоб чойдоранд, вале имрӯз дар истифода нестанд: **аликъ-овесъ** (олик, 689), **гюлькяшгаръ** (гули Қошгар, 707), **джăвзһиндустанъ** (чавзи Ҳиндустон, 713). Як намуди гули меҳакро **гули қошгар** меномиданд, ки мураттиб дар шакли **гюлькяшгаръ** сабт карда, ба русӣ **астра** тарҷума кардааст. Қашгар аз номи шаҳри Қошгар гирифта шудааст.

Старчевский А. В. калимаи **аликро** ба русӣ **овесъ** баргардон кардааст, вале дар сарчашмаҳои дигар ба назар нарасид.

Як навъи чормағзро бо номи **чавзи Ҳиндустон** мехонем, ки ба русӣ **мускатный орех** тарҷума шудаасту дар сарчашмаҳо ба маъниҳои гуногун ба назар мерасад. Масалан, мураттиби «Ғиёс-ул-луғот» зимни тафсири вожаи чавз овардааст: «**чавз**, муарраби гавз, ки (ба фатҳи кофи форсист) ба маънии васати чизе; ва ба маънии гирдакон, ки ба ҳиндӣ

ахрут гӯянд; ва баъзе самари дарахт, ки мудаввар бошад, чунончи чавзи ҳиндӣ, ба маънии мағзи нонориял [152, қ.1, 250]. С. Айнӣ дар луғати худ маҳз ба маънои чормағзи ҳиндӣ маънидод карда, навиштааст, ки «меваи чормағзмонанд, ки ба давоҳо ҳамроҳ мешавад» [127, 546]. Мураттибони ФЗТ чавзи ҳиндиро бо **кокос** ҳаммаъно донистаанд [169, қ.2, с.764]. Дар ФТЗТ чавз чун калимаи сермаъно тавзеҳ ёфтааст: «1. *кит.*, муарраби гавз; чормағз; чавзи бӯё, чавзи мускат; чавзи ҳиндӣ норгил, чормағзи ҳиндӣ. 2. навъе аз ангури сафеди ба зардӣ моили хеле ширин: ангури чавз» [170, қ.2, 598]. Дар ЭСТ ба маънои як навъи чавз шарҳ дода шудааст [178].

Бояд қайд кард, ки дар луғат калимаҳои Қошғар ва Ҳиндустон мутобиқан чун сифати калимаҳои **гул** ва **чавз** истифода шудаанд.

Гурӯҳи сеюми калимаҳоро, ки мураттиб бо тахмини он ки ин ё он мафҳум барои хонандааш он қадар фаҳмо буда наметавонад, онҳоро бо номи лотиниашон овардааст, ба мисли **гюль-хайра**-гули хайрӣ (**Malva arborea**, окрашивающее въ черный цветъ, 707).

Баъзе калимаҳо нодуруст сабт шудаанд ё тарҷумаашон сахт нест: **бабунаджъ** (бобуна-рамашка, 693), **бадринъ** (бодаринг, 694), **гласъ** (гелос, 706), **джавзи** (чавзӣ-чайнаго цвѣта, свѣтло коричневый, 711), **джугара** (чуворӣ, 715), **пундано** (пунбадона, 757).

Гоҳо дар номи наботот дугунагӣ дида мешавад. Масалан, галладонае, ки аз он орд барои нон тайёр мекунанд, ҳам дар шакли **гандум** (704) ва ҳам дар гунаи **кандум** ҷой дода шудаасту тарҷумаашон як хел аст. Ба ҳамдигар иваз шудани ин овозҳои решаи таърихӣ доранд, ба мисоли ниёгон//ниёкон, дуг//дук ва ғ. Мураттиб зимни баргардони калимаи кендумъ (кандум- пшеница, дар қавсайн ишора кардааст, въ зѣрно) таъкид доштааст, ки донаи гандумро чунин меноманд.

Таҳлили таркиби фитонимҳо ба забонҳои гуногун мавҷудияти ақидаҳои мухталифоро дар бораи осори табиӣ, робитаю муносибат ва хусусиятҳои онҳо собит менамояд ва дар ниҳоят тақсимооти мушаххаси

ин соҳаи воқеиятро аз ҷониби русҳо, нисбати мардуми маҳаллӣ инъикос мекунад, ки намунашонро дар луғати мавриди таҳлил метавон дид.

Ҳамчунин, таҳлили муқоисавии номҳои русиву тоҷикии набототу ҳайвоноти дар асар ҷойдодашуда ба хулосае меорад, ки як воқеият дар тафаккури мардуми гуногун аҳаммияти мухталиф касб мекунад, яъне муносибати тамоми мардум ба ин ё он наботот наметавонад ҳамгун бошад. Дар натиҷа як предмет дар байни мардуми гуногун бо номҳои мухталиф ёд мешавад. На танҳо хосият ва паҳншавии калимаҳои асосӣ, балки муносибату робитаи забонҳои дар луғат истифода шуда бо дарки миллӣ дар бораи олами атроф, баҳогузорӣ, мафкураи он ва мафҳуми фарҳангӣ муайян карда шудааст. Масалан, вақте калимаи **обҷӯш** ба маънои навъи ангуре, ки аз он мавизи ширини дараҷаи баланд ҷой дода мешавад, мурағиб муродиф ё муодили русии онро наёфта бо шарҳу эзоҳ маҳдуд мегардад: **абджушь** – сортъ винограда, изъ котораго добывають сахарный изюмъ превосходной доброты. Маълум мегардад, ки дар забони русӣ чунин мафҳум мавҷуд нест. Дар ФТЗТ омадааст: **обҷӯш** оби ҷӯшонидашуда, оби ҷӯшон; **мавизи обҷӯш** мавизи сурхчатобе, ки дар оби ишқордор ҷӯшонда хушконида шудааст [170, ҷ.2, 9]. Дар «Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро» дар шакли **обичӯш** ба маънои **ангури ишқорӣ** омадааст [145, 171]. Ба назари мо, нисбат ба **обичӯш** гунаи **обҷӯш** воқеитар менамояд, зеро яке аз вижагиҳои шеваю лаҳҷаҳо ин ихтисор кардани калимаву ибора мебошад. Аз лиҳози маъно низ дурусттар ва ифодагари **ангури дар об ҷӯшонидашуда** мебошад. Калимаи мазкур аз лиҳози сохтор мураккаби тобеъ буда, аз калимаҳои **об** ва **ҷӯшидан** (Дар об ҷӯшидан) сохта шудааст.

Аз таҳлили мазкур ба хулосае расидан мумкин аст, ки фитониму фаунаи луғат ба хонанда имкон медиҳад, ки ҷаҳонбинӣ ва инъикоси онро дар забонҳо на танҳо бо хусусиятҳои объективии онҳо ҳис кунад, балки роҳу равиш ва тарзу усули ҷоришавию интишор ёфтанишонро дарк намояд. Фитонимҳо, чун қоида, нақши меъёрҳои сифатҳои берунӣ ва дохилии рустаниву наботот, инчунин, рамзҳои миллӣ-ватандӯстиро

низ дошта метавонанд ва баъзе калимаҳои дар луғат ҷойдодашуда чунин буда, қабул, корбасту калимасозии онҳо махсус аст, зеро ҳар кадоме аз онҳо сайри таърихиву сарнавишт ва хусусиятҳои зиёде доранд [46; 47; 51; 58; 59; 71; 74; 80; 81; 82; 86; 96].

Дар асар баробари гиёҳҳои маъмуливу тарҷумаи мухтасари онҳо гоҳо тафсири хусусиятҳои гуногуни баъзе рустаниҳо низ ҷой дорад. Масалан, агар **бобуна** (ромашка), **бодаринг** (огурецъ) ва **бунафш** (фиалка) фақат тарҷума шуда бошанд, зимни тафсири банг бархе аз вижагиҳои он эзоҳ дода шудааст: **Бангъ**–Банг - навъи гули бангдона, ки бухороӣён тар ё хушконида алоҳида ё бо тамоку омехта мечоканд; баъзан аз онҳо кулчаҳои хурд мепазанд: барои ин гул ё барги онро дар барги карам печонида, ба хокистари сӯзон мерезанд; баъд бо орду шир хамир карда, онро бо он хамир ошӯрида, хушконида, яктогӣ ё бештар фурӯ мебаранд, то ки сархуш шаванд. Миқдори истеъмоли аз хоҳиши майшат вобаста аст (**Банг**, женского рода конопляные цветы, которые Бухарцы курят свѣжие или просушенные, смешавъ ихъ съ табакомъ; иногда изъ нихъ пекутъ небольшіе пирожки: для этого цвѣтъ завертываютъ въ капустные листы и парятъ въ горячей золь; потомъ съ мукою замѣшваютъ на молокѣ, и только просушенными такіе пирожки глотають по одному или по нескольку, смотря потому, больше или меньше хотятъ подгулять, 696).

Дар забони муосири тоҷикӣ калимаи **ширеш** муодили клей доништа мешавад [171, 732]. Аз луғати Старчевский А. В. маълум мешавад, ки калимаи **ширеш** аслан ифодагари номи растани будааст, ки аз он моддаи часпаки ба крахмали тафтдода монанд мегирифтаанд. Минбаъд моддаи часпак низ чунин ном гирифтааст: Ширишъ–растение, дающее вещество, сходное съ жжеными крахмаломъ (797). Дар ФТЗТ омадааст: **ширеш** моддаи часпдоре, ки аз хушконида кӯфтани сокаи гиёҳе ҳосил мешавад, асосан дар сахҳои ва пойафзордӯзӣ ба кор меравад, сиреш [170, ҷ.2, 675].

Сиреш баргҳои кӯфта бехтаи як навъ гиёҳе будааст, ки онро бо об омехта, чун ширеш кор мефармудаанд [170, ҷ.2, 255]. Дар «Бурҳони

котеъ» [132, қ.2, 157], «Ғиёс-ул-луғот» [152, қ.1, 420], «Луғатнома»-и Деххудо [144], ФЗТ [169], **сиреш**//ширеш чун моддаи часпдор тафсир шудааст, вале ба маънои номи гиёҳ ба назар нарасид. Бинобар он, мо метавонем гӯем, ки ин маълумоти фарҳанги мавриди омӯзиш наву тоза буда, воқеият дорад, зеро чунин рустанӣ ё гиёҳ набошад, ин гуна модда низ пайдо намешуд ва аз номи рустанӣ гирифта шудани исми модда яқин аст.

Салаба (салоба)–рустаниест, ки бо номи чашми гунчишк, чашми чумчуқак маъмул буда, ба латинӣ *Orchis* в. *Satirium* ном дорад. Мураттиб навиштааст, ки малҳами онро чинси марду зан мисли қаҳваи мо (**Старчевский А. В.**) менӯшанд. Решаи ин растаниро аввал тафт дода, баъд кӯфтаашро дар об ҷӯшонида бо канд даромехта менӯшанд – растение: кокушкины глазки (*Orchis s Satirium*; 675). Растани дигар **сумбул** – буда, дар китоб дар гунаи **Сумбюль** ба маънои гаҷинтӣ омадааст. Бо мақсади аниқу возеҳ гардонидани мафҳум номи латинии гиёҳро овардааст: растение близкое къ *ferula* и *reucedanum* (769). Он дар шакли **Сюнбюл** (772) низ ҷой дода шудааст.

Ҳамагӣ номи беш аз сад гиёҳу рустанӣ дар ин китоб ҷой ва тафсиру маънидод шудааст, ки бархе то имрӯз маъмулу мустаъмаланд ва чанде аз байн рафтаанд ё номи дигар гирифтаанд ва гурӯҳи сеюм табдили шакл ё маъно кардаанд.

Калимаҳои ифодагари ҷонварону ҳайвонот ва ҳашарот низ дар асар кам нестанд. Илми аврупоӣ маҷмуи ҷонваронро бо истилоҳи фауна ифода менамояд. Фауна аз забони латинӣ (*fauna*) гирифта шуда, маънои аслиаш худои бешазору дашт, маҷмуи ҷонварон мебошад [173, қ.7, 542]. Мусаллам аст, ки ҳар маҳаллу вожа баробари умумият инчунин ҷонварони хоси худро низ дорад ва махсусан, онҳо дар ҳар забон бо номи дигар ёд мешаванд ва ин барои нафари навомада душворӣ пеш меорад. Бинобар он, мураттиби луғат лозим донистааст, ки номи як қатор ҷонварони Осиёи Миёна, бавижа, Бухоро ва атрофи онро ҷой диҳад. Онҳоро низ мисли номи наботот тасниф кардан мумкин ва

мувофиқи мақсад аст. Ба ин гурӯҳ ҳайвоноти афсонавӣ, хонагӣ, ваҳшӣ ва дастӣ шомиланд, ки мусанниф онҳоро тибқи алифбо чой кардааст: **аждәр** (аждар, 687), **анкабют** (анкабут, 689), **аһу** (оҳу, 687, тафсир дорад), **айгир** (айғир, 688), **акка**, **асб** (асп, аспэ, асфэ, 691), **аспәр** (аспи нар), **аспчә** (аспча, 691), **бара** (696), **гәвәз** (гавазн, 703), **гәв** (гов, 703), **гао**, **гау** (гов, 704), **газ** (газ), **гамиши-нәр** (гавмеши нар), **гамиши мадэ** (гавмеши модда, 703), **гусалә** (гӯсола, 706), **гюсала** (гӯсола, 708), **гусфанд**, **гуспанд** (гӯсфанд, 706), **гюрк** (гург, 708), **гжанур** (чонвар, 714), **гжанчуриваҳши** (чонвари ваҳшӣ, 714), **див** (716), **кабутар** (кабӯтар), **кафтар** (727), **калта каляс** (калтакалос, 729), **Кана** (729), **кашкалдак** (кашкалдок, 731), **Кундуз** (кундуз), **курбака** (курбока, 734), **кюнджюшк** (гунчишк, 736), **мадәгәв** (моддагов, 739), **лу** (740), **мушизард** (муши зард, 744), **муш** (745), **мәлх** (малах), **мәлэх** (малах, 746), **мурчә** (мӯрча, 744), **маһи-хур**-(моҳихӯр-рыболов, ҳоло чайка меноманд), **мурғиҺиндустан** (мурғи Ҳиндустон), **мурғи-титав** (мурғи титав-фазан), **мурғ** (мурғ), **мурғ бичә** (мурғбача, 744), **таждар**-государь, птица съ хох- ломь на голове (точдор, 772), **улар** (улар, 781 (*megoloperdix nigeli*)), **нәрсәк** (нарсаг, 751), **нәснас** (ниснас-орангутанг, 754), **паланк** (паланг, 755) ва ғ.

Аз чумлаи чонварони афсонавӣ ҳамагӣ **аждаҳо** ва **дев** чой дода шудааст. Аждаҳо дар ду гуна **әждәһә** (аждаҳо) ва **аждәр** (687) ба русӣ дракон баргардон шудааст, вале дар рӯ ба рӯи аждар ибораи **бумажный змѣй** низ сабт гардидааст, ки он дар забони тоҷикӣ ба маънои **бодбарак** мустаъмал аст [171, 28]. Дигар вожаи **див** (дев, 716) аст, ки ба русӣ **демон** ва **злой дух** тарҷума кардааст.

Мураттиб кӯшидааст, то бештар ҳайвону парандаҳои хонагиро муаррифӣ кунад, зеро дар фаъолияти меҳнативу ҳаёти рӯзмарра шахс бо онҳо асосан сарикордор мешавад: **айгир** (айғир, 688), **асб** (асп, аспэ, асфэ, 691), **аспәр** (аспи нар), **аспчә** (аспча, 691), **бара** (696), **гәв** (гов, 703), **гао**, **гау** (гов, 704), **гамиши-нәр** (гавмеши нар), **гамиши мадэ**

(гавмеши модда, 703), **гусаля** (гӯсола, 706), **гюсалӓ** (гӯсола 708), **гусфандь**, **гуспанд** (гӯсфанд, 706), **мадӓгӓвь** (моддагов, 739), **мургь** (мурғ), **мургь бичэ** (мурғбача, 744), **мурғиндиюстань** (мурғи Ҳиндустан) ва ғ.

Бояд қайд кард, ки номи аксар чорвои хонагӣ 2-3 гуна дорад, масалан, **асб** бо ду гунаи дигар **асп**, **асф** омадааст, ки гунаи **асф** хеле ба нудрат истифода мешавад. Масалан, дар «Бурҳони қотей», «Ғиёс-ул-луғот», ФЗТ ва ФТЗТ ин гуна ба назар нарасид.

Калимаи **гавазн**, ки дар анҷом бо ду ҳамсадо омада, ҳамсадои охир ноаён талаффуз мегардад, мураттиб онро бидуни овозу ҳарфи «н» **гӓвӓзь** (703) сабт кардааст.

Дар мавриде калимаи **ҷонварро джанурь** (ҷонвар, 714), **Джанчуривахши** (ҷонвари ваҳшӣ-животное, зверь, 714) сабт кардааст, ки ғалат буда, талаффузи маҳаллиро вайрон кардааст. Дар ҳуди ҳамин саҳифа гунаи нисбатан дурусти ин калима – **джанэвэрь** сабт гардида, чун **душу имбьющій, т. е. животное** (714) баргардон шудааст ва хочат ба нишон додани гунаи ғалат набуд, ки он сифати луғатро намебардорад. Аммо номи ҳайвоноти мазкур асосан бо дарназардошти талаффузи русии калимаҳо асосан дуруст сабт шуда, ба хонанда дар ошноӣ бо олами ҳайвоноти хонагӣ кумаки бисёр расонидааст.

Олами ҳайвоноти ваҳшӣ низ дар фарҳанг рангин ба назар мерасад: **гӓвӓзь** (гавазн, 703), **гюркь** (гурғ, 708), **кабутарь** (кабӯтар), **кафтӓр** (кабӯтар 727), **калта калясь** (калтакалос, 729), **кана (729)**, **кашкальдакь** (кашқалдоқ, 731), **кундузь** (кундуз), **курбака** (қурбоққа, 734), **кюнджюшкь** (гунҷишк, 736), **мушизӓрдь** (муши зард, 744), **мушь** (745), **мӓльхь** (малах), **мӓлӓхь** (малах, 746), **мурчэ** (мӯрча, 744), **нӓрсӓкь** (нарсаг, 751), **нӓснась** (ниснас-орангутангъ, 754), **паланкь** (паланг, 755), **шагаль** (шағол, 796) ва ғ.

Дар қатори парандаҳо бештар номи парандаҳои ғайрихонагӣ дучор меояд: **фураштурукь** (ласточка, 783) **чанд ва микдоран онҳо каманд: маһи-хурь**–рыболовь (моҳихӯр), **мурғи-титавь** (мурғи титав-

фазанъ), **уштюръ мургъ** (шутурмурғ, 782).

Калимаи мураккаби дучузъа дар китоб, аз чумла, дар ин маврид якҷоя (**мушизърдъ, фураштурукъ** (ласточка, 783) ва бо аломати китобати тире **баз-истадән** (694), (**маһи-хуръ**) сабт шудааст.

Мураттиб дар баъзе мавридҳо бидуни тарҷума вожаро тафсир медиҳад **таждаръ** (точдор–государь, птица съ хохломъ на голове, 772) ё баъди тарҷума, ки ба аниқу фаҳмо буданаш шубҳа дорад, транскрипсияи лотинии онро меорад, ба мисли калимаи **уларъ** (птица, улар, 781): **Megoloperdix Nigelii**.

Хулосаи боби III. Моддаҳои луғавии “Фарҳанги тоҷикӣ-русӣ”-и А. В. Старчевский аз нигоҳи таркибу сохт ва ифодаҳои маъноӣ хеле рангин буда, дар он баробари калимаву ифодаҳои адабӣ, умумиистеъмоӣ, истилоҳу соҳавӣ, вожаҳои ифодагари мафҳумҳои гуногун мухталифи асливу иқтибосӣ ва бо роҳҳои гуногун сохташуда, ифодакунандаи номи касбу кори гуногун, ченаку ҳаҷм, вазну андоза, масофау масоҳат, маъмурияти мақомот, ҳуқуқу ҳарбӣ, табиату наботот, ҳайвоноту мавҷудот, рӯйдоду воқеот ва авзои муҳити олам кам нестанд, ки баррасиашон бар манфиати кор хоҳад буд.

Калимаҳои дигари умумиистеъмоӣ ва ифодагари мафҳумоти иҷтимоӣ, ки дар ҳаёти ҳамаҷуз истифода мегарданд, аз лиҳози шумора зиёд ва аз ҷиҳати аҳаммияти этнолингвистӣ мубрам буда, бархе аз рушду пешрафти забон, таркиби луғавии он, тағйирпазирию ғанигардии вай шаҳодат дода, мусоидат ба он менамоянд, ки чунин унсурҳои муҳими луғавӣ ҳамаҷуз омухта шуда, барои муайян намудани дараҷаи фарогирии забон, воситаҳои он ва муҳтасоти замони таркиби луғавии ҳар як давр баррасӣ гардад.

“Фарҳанги забони тоҷикӣ-русӣ”-и Старчевский А. В. чун ҷузъи китоби “Ҳамсафари намояндаи рус дар Осиёи Миёна” барои дар муқоиса омуختани забонҳои гуногуннизом дар давраи муайяни таърихӣ хеле маводи мушаххаси зиёд медиҳад ва мисолҳои боло барои муқаррар

кардани манзалати ин забон дар чома, давлат, сиёсат ва илму фарҳанги асри XIX кумак хоҳад кард.

Бештар аз 3000 калимаи ифодагари номи ҳодисоту воқеот, набототу ҳайвонот, ҷонварону мавҷудот, касбу машғулият ва соҳаҳои зиёди ҳаёти мардум, ки дар фарҳанги мазкур ҷой дода шудаанд, нишондиҳандаи ғаномандии забони тоҷикӣ ва шеваҳои лаҳҷаҳои он буда, мурағиб бо истифодаи роҳи усули гуногуни баргардон ва тарҷума кӯшидааст онҳоро бо гунаи барои афроди рус ё русизабон мувофиқтар муаррифӣ намояд.

Тарҷумаи моддаҳои луғавӣ гуногун сурат гирифтааст. Маъмулан, танҳо бо як муодили русӣ қаноат кардааст, агар калима тарҷумашаванда умумиистеъмол ва барои нафари рус дарки он душворие наорад. Сониян, гурӯҳи калимаҳои, ки бо як калимаи русӣ маънову моҳияти вожаи тоҷикӣ кушода нашавад, ду-се муодили дигарро низ меорад. Сеюм, бархе аз калимаҳои, ки вижаҳои этнографӣ, маъмурию идорӣ ё суннатдошта бошад, баробари тарҷума тавзеҳи мухтасар низ дода шудааст. Барои ҳар чи равшану возеҳ ва аниқтар тарҷума кардани калимаҳои интиҳобшуда, мурағиб роҳи усулҳои мақсаднокро истифода бурда, фарҳанги ҷавобгӯи талаботи замонашро манзур намудааст, ки аз ҷониби сарситоди Вазорати ҳарбии империяи Россия эътироф шудани он далели соҳаҳои асар аст.

ХУЛОСА

1. Фарҳанг ва фарҳангшиноӣ дар таърихи рушди забони тоҷикӣ мақоми махсус дошта, аз даврони қадим барои баланд бардоштани дараҷаи забондонӣ, бой кардани таркиби луғавии соҳибзабонон ва омӯзандагони он нақши муҳим бозидааст. Аз ин ҷост, ки он аз фарогирии чанд калимаи алоҳида то ба анвои мухталифи фарҳангу донишномаҳо табдил ёфтааст, ки яке аз он анвоъ луғати тарҷумавӣ мебошад [1-М].

2. Фарҳангшиноӣ тарҷумавӣ аз замони қадим то ҳоло рисолати муҳимми хешро ба иҷро расонида, барои рушди забоншиносӣ, ғаномандии таркиби луғавии забон ва маҳфуз доштани ноdirавожаҳои ҳар як забон саҳми муҳим доранд. Дар рушди фарҳангшиноӣ тарҷумавии забони тоҷикӣ аз нимаи дуюми асри XVII сар карда, луғатҳои тоҷикӣ-русӣ ва русӣ-тоҷикӣ саҳми босазо доранд ва дар сарғаҳи онҳо луғати мавриди баррасии мо қарор дорад [1-М].

3. Фарҳангномаи мазкури Старчевский А. В. нахустин луғати тарҷумавии забонҳои тоҷикиву русӣ махсуб ёфта, аз бисёр ҷиҳат роҳу равиш, принципу талабот, вижагиҳои фарҳангшиноӣ рус ва тоҷикро муайян кардааст. Он аз лиҳози сохтор, фарогирии мавод ва тарзи ташреҳу маънидод хеле ҷолиб буда, вижагиҳои махсус дорад. Бинобар нахустфарҳанги тоҷикӣ-русӣ буданаш сохтори он устувори тарҷумавӣ набуда, унсурҳои тафсириву эзоҳро низ соҳиб аст [2-М].

4. Сарсафҳаи луғат вазифа, таъинот, доираи қарбаст ва фарогирии онро муайян кардааст. Фарҳанг бо фармоиши сарситоди ҳарбии Империяи Россия таҳия гардида, вижагии хизматӣ дорад. Пешгуфтори китоб муҳтасар, вале пурмуҳтаво. Дар он муаллиф мақсад, асосу сарчашма, хусусият ва тарзи истифодаи китобро равшан намудааст. Бо мақсади ошноӣ бо қоидаву қонуни забонҳои мавриди истифода, мурағиб лозим доништааст, ки дар аввали китоб доир ба забонҳои фарогири луғат (туркӣ, тоторӣ, қирғизӣ, қазоқӣ, ўзбекӣ ва тоҷикӣ) маводи дастурӣ манзур намояд ва он кори хонандаро хеле осон

кардааст. Луғати мазкур хусусияти тарҷумавӣ, тафсири ва муҳоварагӣ дошта, мураттиб ба ҷиҳати амалию корбастии он аҳаммияти махсус додааст [4-М].

5. Калимаҳои камистеъмол, касбиву соҳавии махсусеро, ки барои хонанда ва намояндаи мусофиршуда фаҳмову равшан нест, баробари тарҷума маънидод низ кардааст, ки ин ҷанбаи амалию дастурии асарро афзудааст. Дар луғат ба ҷуз калимаҳо инчунин ибораву ҷумлаҳо низ бо зарурат ҷой дода шудаанд, ки ин аҳаммияти корбурди китобро афзудааст. Тавзеҳи луғат хусусияти таърифи (дефинитсия) дорад.

6. Омӯзиши ҳаматарафаи луғат оид ба таърихи забони тоҷикӣ, шевашиносӣ, лексикология, морфология ва синтаксиси забони тоҷикӣ маводи хуб хоҳад дод, зеро дар он зиёда аз 300 калимаву истилоҳе ба назар расид, ки дар сарчашмаҳои дигар ё нестанд, ё ба таври дигар маънидод шудаанд [5-М].

7. Луғат барои тадқиқоти муқоисавӣ, таърихӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ, этнографӣ маводи фаровон дода метавонад, зеро аксар моддаҳои луғавӣ маҳз аз ҳамин нуқтаи назар интихоб ва корбаст гардидаанд. Аз ин лиҳоз, луғати мавриди назар яке аз асосҳои фарҳангҳои ҷомеи даврони нави амалқарди забонҳои тоҷикию русӣ маҳсуб ёфта, унсурҳои дар бар гирифтааст, ки барои фарҳангшиносии минбаъда замина гардиданд ва онҳо дар раванди кор иброз гаштаанд [6-М].

8. «Фарҳанги тоҷикӣ – русӣ» чи аз ҷиҳати сохт ва чи аз ҷиҳати дарбаргирии захираи луғавӣ ва тарзи тарҷума арзиши зиёди илмиву амалӣ дорад. Сохтори он сунъӣ, тасодуфӣ ё тақлидӣ набуда, тавре ки худаш дар муқаддима қайд мекунад, чунин луғат ба шаклу тартибу сохту маънӣ ва фарогирӣ дар Аврупо нахустин аст. Мураттиб баробари аз тоҷикӣ ба русӣ тарҷума кардани воҳидҳои луғавӣ вобаста аз зарурати пешомада бархоро тафсир низ додааст. Дар аксари маврид рӯ ба рӯи моддаи асосии луғат як муодили онро меорад. Агар вожа муродифи мувофиқ дошта бошад, аз овардани он низ худдорӣ намекунад, то маънии моддаи тарҷумашаванда равшантару возеҳтар гардад [4-М].

9. Истилоҳоти хоси маҳал ё умури аморат бошад, ба ҷуз тарҷума боз онҳоро тавзеҳ дода, мазмуни калима ва моҳияти маъноии онро равшан менамояд. Бештар аз 150 вожаҳои ифодагари умури давлатӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодӣ хусусияти милливу маҳаллидоштаро баробари тавзеҳ бо ҳамгуни русиаш муқоиса мекунад. Масалан, хангоми тарҷумаву тавзеҳи **амбал** навиштааст: мансабдори чиниест, ки бо генерали мо баробар аст [6-М].

10. Қариб дар 100 моддаи луғавӣ хангоми набудани муодили аниқи русиаш номи латинии онро бо транскрипсия овардааст, ки ин қимати илмию амалии луғатро меафзояд. Гунаҳои дигари калимаҳои душакла ё бисёршакла бо ду роҳ ифода гардидаанд. Маъмулан онҳоро пасиҳам меорад. Агар гунаҳои дигар он қадар маъмул набошанд, онҳоро чун моддаи алоҳида меорад, ки шумораашон аз 180 фузунтар буд. Муаллиф ҳар як моддаи луғатиро ҳаматарафа омӯхта, ворида луғат сохтааст, вале гоҳо ба иштибоҳи фонетикию грамматикӣ ё маъноӣ роҳ медиҳад, ки дар раванди кор онҳо таҳлил шудаанд [7-М].

11. Зиёда аз 200 калимаву истилоҳи луғатро аз сарчашмаҳои лексикографии серистеъмоли дигар пайдо карда натавонистем. Ин маънии онро дорад, ки муаллиф бо дарназардошти зарурии вожаҳо онҳоро ворида сохтааст, зеро дар замони таҳияи луғат мустаъмал будаанд ва чунин нукта дар фаслҳои рисола мавриди таҳлил қарор гирифтаанд.

12. Умуман, “Фарҳанги тоҷикӣ-русӣ”-и Старчевский А. В. чун ҷузби китоби “Ҳамсафари намояндаи рус дар Осиёи Миёна” барои дар муқоиса омӯхтани забонҳои гуногуннизом дар давраи муайяни таърихӣ маводи мушаххаси зиёд медиҳад ва мисолҳои боло барои муқаррар кардани манзалати ин забон дар ҷомеа, давлат, сиёсат ва илму фарҳанги асри XIX кумак хоҳад кард [2-М; 4-М].

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҶИҚ

Омӯзишу баррасии мавзуи мазкур моро ба чунин натиҷа расонд, ки рисолаи мавриди манзур дорои аҳаммияти илмиву назариявӣ ва амалӣ буда, метавонад дар соҳаҳои луғатнигорӣ, вожашиносӣ, истилоҳшиносӣ, фарҳангшиносӣ муфид бошад. Диссертант бо мақсади корбурди амалии натиҷаҳои таҳқиқ тавсияҳои зеринро манзур медорад:

1. Дастовардҳои пажӯҳиш метавонад дар омӯзиши масъалаҳои илмии фарҳангномашиносӣ жарф ба кор гирифта шавад.

2. Дар заминаи маводи таҳқиқ вижагиҳои луғатнигории дузабонаи русӣ дар ии асри XIX ва мақоми забони тоҷик дар он муайян карда шавад, зеро забони тоҷикӣ қариб дар бист фарҳанги ондавраинаи рус мавҷуд аст. Ин имкон медиҳад, ки доираи интишори забони тоҷикӣ чун забони расмӣ муқаррар карда шавад.

3. Ҳангоми таҳияи луғатномаҳои умумиву соҳавии тафсириву тарҷумавии дузабона ва бисёрзабона воҳидҳои луғавии асари мазкур мавриди истифода қарор дода шавад, чунки дар он вожаҳои камистеъмол, мунҳасиру нодир бисёр буда, бархеи дигар аз лиҳози маъно ва шакл ба тағйирот дучор гардида, барои ҳалли мушкилоти маънокушоӣ мадад мерасонанд.

4. Нусхаи «Фарҳанги тоҷикӣ-русӣ»-и А. В. Старчевский таҳия ва чоп карда шавад, то он барои аҳли таҳқиқу коршиносон дастрас бошад. Дар асар маводи лексикографӣ, лексикологӣ, таърихӣ, этнографӣ ва ченак (метрологӣ)-и баррасинашудаи соҳаҳои мазкур зиёд аст.

5. Дар факултаҳои филологияи тоҷик, рус ва ўзбек ба роҳ мондани курсҳои махсус оид ба омӯختани вижагиҳои вожагониву фарҳангшиносии луғати мазкур мувофиқи мақсад хоҳад буд.

6. Устодону шогирдони риштаи забоншиносии донишгоҳҳои Тоҷикистон, Россия ва Ўзбекистон метавонанд аз маводи диссертатсия ва автореферати он зимни таълими фаннӣ баҳрабардорӣ кунанд.

ФЕҲРАСТИ АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

Осори таҳқиқӣ бо забони тоҷикӣ

1. Ализода, С. Сарфу наҳви забони тоҷикӣ / С. Ализода // Дар атрофи забони адабии тоҷик: - Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2010. С. 21-92.
2. Анварӣ С. Вожаҳои низомӣ дар «Шоҳнома» / С. Анварӣ. - Душанбе: Маориф, 1994. - 114 с.
3. Аҳадов Ҳ. «Фарҳанги Рашидӣ» ҳамчун асари лексикографӣ / Ҳ. Аҳадов. - Душанбе: Дониш, 1981. - С. 119.
4. Баҳор Маликушшуаро. Сабкшиносӣ ё таърихи татаввури насри форсӣ / Маликушшуаро Баҳор. - Душанбе: Бухоро, 2012. - 570 с.
5. Ваҳҳобов Т. Муқаддимаи лексикологияи забони тоҷикии адабӣ / Т. Ваҳҳобов, Д. Бобочонова. - Хуҷанд: Ношир, 2010. - 73 с.
6. Воҳидов А. Фарҳангшиносии форсӣ-тоҷикӣ дар асрҳои X-XIX / А. Воҳидов. - Самарқанд: СамДу, 2018. - 143 с.
7. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ.1. - Душанбе: Дониш, 1985. - 356 с.; Ҷ.2. - Душанбе: Дониш, 1986. - 372 с.
8. Гулназарзода Ж. Низомии маъноии феъл дар забони адабии тоҷик (бар маъноии осори бадеии Абдурахмони Ҷомӣ) / Ж. Гулназарзода. - Душанбе: Ҷ ДДММ Абдурахмон-Р, 2022. - 332 с.
9. Ғаниева Г. Таркиби ономашиологияи калимаҳои мураккаби забони тоҷикӣ / С. Ғаниева. - Хуҷанд: Нури маърифат, 2016. - 188 с.
10. Донишномаи мухтасари таърихи афкори забоншиносии тоҷик. Муаллифи сарсухан ва бахши таҳлили илмӣ д. и. филол., профессор Д. Хоҷаев. Фароҳамоварандагон, баргардон аз хати арабӣ ва таҳияи матнҳо проф. Д. Хоҷаев, н.и. филол. Н. Ф. Қурбонов, О. М. Додаров. - Душанбе: Пойтахт, 2017. - 320с.
11. Жолаи Омӯзгор Забони паҳлавӣ. Воситаи таълим. Баргардон аз забони форсӣ ва муаллифи сарсухан – номзоди илмҳои филологӣ Шарифова Ф. Х. / Омӯзгор Жолаи, Тафаззулӣ Аҳмад - Душанбе: ДМТ, 2011.- 140 с.

12. Забони адабии ҳозираи тоҷик, қ.1. (Лексикология, фонетика ва морфология). - Душанбе: Ирфон, 1973. - 452с.
13. Зеҳнӣ Т. Аз таърихи лексикаи забони тоҷикӣ / Т. Зеҳнӣ. - Душанбе: Дониш, 1987. -232 с.
14. Зеҳнӣ Т. Сарнавишти калимаҳо / Т. Зеҳнӣ // Садои Шарқ. 1968. - № 6. – С. 103-118.
15. Калонова М. Ҷ. Калимасозии морфологии исму сифат дар ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ / М. Ҷ. Калонова. - Хучанд: Ношир, 2019. - 150 с.
16. Калонтаров Я. И. Ҳикмати се халқ. /Я. И. Калонтаров -Душанбе: Адиб, 1989. - 404 с.
17. Капранов В. А. Фарҳанги русӣ ба форсӣ / В. А. Капранов. // ЭСТ, ҷ. 7, 1987.- С. 538
18. Капранов В. Луғатнома /В. А. Капранов // ЭСТ,ҷ. 4.- Душанбе: ЭСТ, 1983. - с.72
19. Кенҷазода М. С. Воҳидҳои фразеологӣ дар «Ғиёс-ул- луғот» / М. С. Кенҷазода. - Хучанд: Ношир, 2021. -152с.
20. Қосимов Б. Нигоҳе ба таърихи лексикаи забони порсии дарӣ (дар асоси маводи «Таърихи Табарӣ»-и Балъамӣ) / Б. Қосимов. –Душанбе, 1995. -200 с.
21. Қосимова М. Фарҳанги забони тоҷикӣ ва хусусиятҳои лексикографии он / М. Қосимова. -Хучанд: Андеша, 2010. -98 с.
22. Қосимова М. Н. Мухтасар оид ба истилоҳоти забоншиносии пешини тоҷик / М. Н. Қосимова. –Душанбе: Сино, 2003. - 113 с.
23. Қосимова М. Н. Таърихи забони адабии тоҷик / М. Н. Қосимова. – Душанбе: ДМТ, 2011. – 556 с.
24. Қосимова М. Н. Истилоҳоти қадимаи тоҷикӣ (маълумоти мухтасар) / М.Н. Қосимова. –Душанбе: ДМТ, 2007. - 171 с.
25. Маҳмудов М. Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро / М. Маҳмудов, Б. Бердиев. - Душанбе: Дониш, 1989. -280 с.
26. Мачидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Луғатшиносӣ. Ҷилди 1 / Ҳ.

- Мачидов.- Душанбе: Деваштич, 2007. -254 с.
27. Маъсумӣ Н. Ҷаҳонбинӣ ва маҳорат. / Н. Маъсумӣ. Душанбе: Адиб, 2005. -296 с.
28. Назарзода С. Забон ва истилоҳот (Андешаҳо дар атрофи забони тоҷикӣ ва ташаккули истилоҳот) / С. Назарзода.- Душанбе: Дониш, 2003.-148 с.
29. Нақавӣ Ш. Фарҳангшиносии форсӣ дар Ҳинду Покистон / Ш. Нақавӣ. -Техрон, 1341.- 443 с.
30. Нафисӣ С. Дастури луғатнависӣ / С. Нафисӣ // Суханшиносӣ. Маҷаллаи илмӣ. - Душанбе, 2012, № 2. - С. 123-129.
31. Низомова С. Ф. Калимасозии сарфӣ дар «Хамса»-и Низомии Ганҷавӣ / С. Ф. Низомова. - Душанбе, 2010. -178с.
32. Олимҷонов М. О. Хусусиятҳои сохториву маъноии калимаҳои мураккаби навӣ татпуруша дар назми Бедил: автореф. дис. докт. филол. наук / М. О. Олимҷонов.- Душанбе, 2022. - 350 с.
33. Раҳим Ҳ. Сухан аз устодон ва дӯстон / Ҳ. Раҳим. -Душанбе: Дониш, 1983. -С. 5-24.
34. Рауфов Ҳ. «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ» ҳамчун сарчашмаи лексикографии тоҷику форс / Ҳ. Рауфов. - Душанбе: Дониш, 1973, 166 с.
35. Раҳматуллозода С. Р. Калимасозии исм / С. Р. Раҳматуллозода. - Душанбе: Дониш, 2019. -226 с.
36. Раҳмон Э. Забони миллат - ҳастии миллат. Китоби 1. / Э. Раҳмон. – Душанбе: Эр-граф, 2016. -545 с.
37. Рустамов Ш. Исм / Ш. Рустамов. - Душанбе: Дониш, 1981. -219 с.
38. Саидов, С. «Сиҳоҳ-ул-фурс» ва интиқоди матн / С. Саидов.- Хучанд: Нури маърифат, 1996. – 186 с.
39. Саймиддинов Д. Вожашиносии забони форсии миёна. -Душанбе: Пайванд, 2001. - 310 с.
40. Сайфуллоев А. Луғати русӣ-тоҷикӣ / А. Сайфуллоев. // ЭСТ, ҷ. 4.- Душанбе: ЭСТ, 1983. - С. 72.

41. Сатторова М. А. «Фарҳанги Низом» ва мақоми он дар таърихи луғатнависӣ / М. А. Сатторова. - Хучанд, 2004. - 43 с.
42. Султон М. Ҳ. Баррасии манобеи нахустини истилоҳоти илмии форсӣ-тоҷикӣ / М. Ҳ. Султон. // Ташаккул ва тақомули истилоҳоти илмии форсӣ-тоҷикӣ. - Душанбе: Дониш, 2008. -С. 227-239.
43. Султонов У. Саргузашти Ибни Сино. - Душанбе: Дониш. - 46 с.
44. Хоркашев С. Калимасозии исм бо пасвандҳо / С.Хоркашев. - Душанбе: Ирфон, 2010. 143 с.
45. Ҳалимов С., Шукурова К. Забони ҳозираи тоҷик (Ҳиссаҳои номии нутқ).-Душанбе: УДТ, 1988. - 100с.
46. Ҳасанов А. Сарнавишти аслии куҳани як истилоҳи марбут ба варзиш / А. Ҳасанов. // Аломатҳои забон ва маҳорати баён. - Хучанд: Ношир, 2018. -С.465-474.
47. Ҳасанов А. Лаҳҷашиносии таърихӣ / А. Ҳасанов. -Хучанд: Меъроҷ, 2014. -176 с.
48. Ҳасанов А. А. Унсурҳои луғавӣ ва сарфию наҳвии осори садаҳои X - XIII дар ғӯйиши шимолӣ (бахши Фарғонаи ғарбӣ) / А. А. Ҳасанов. - Хучанд: Нури маърифат, 2003. - 253 с.
49. Ҳомидов Д., Асоева Б. Калимасозии вандӣ дар «Зафарномаи хусравӣ» / Д. Ҳомидов, Б. Асоева // Забон - ҳастии миллат (маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ- назариявӣ «Масъалаҳои сарфи забони тоҷикӣ ва усули таълими онҳо», ш. Душанбе, 15 феввали соли 2019). - Душанбе, 2019. - С. 69-82.
50. Ҳошимов С. Луғатнигорӣ / С. Ҳошимов. - Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2004. -79 с.
51. Ҷалолова Ф. А. Афкори забоншиносӣ дар «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммад Ғиёсуддини Ромпурӣ / Ф. А. Ҷалолова. - Хучанд: Ношир, 2012. -160 с.
52. Ҷумъаев М. Имконоти калимасозии иқтибосотӣ дар «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон»-и Абдурахмони Ҷомӣ. / М. Ҷумъаев. - Душанбе:

- Матбаа, 2022. - 160 с.
53. Шакурӣ М. Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад / М. Шакурӣ. – Душанбе: Ирфон, 2005. -399 с.
54. Шоев Э. Суффиксальное словообразование относительных имен прилагательных в современном таджикском литературном языке (на примере суффикса -й / -гй, -вй. Авт. дисс. ...канд. фил. наук / Э. Шоев. - Душанбе, 1984. - 20 с.
55. Шокиров Т. С. Грамматикаи академӣ. – Қомуси забоншиносии тоҷик. -Душанбе: ҚМТ, 2022. С.164
56. Шокиров Т. С. Аз таърихи фарҳангшиносии тарҷумавии забонҳои тоҷикию русӣ / Т. С. Шокиров // Маводи конференсияи байналмилалӣ «Масъалаҳои мубрами таҳқиқоти муқоисавӣ-типологии забонҳо ва усулҳои муосири таълими забонҳои хориҷӣ». – Душанбе: ДМТ, 2018. - 388 с.
57. Шокиров Т. С. Вижагиҳои як луғати фаромӯшшуда / Т. С. Шокиров // Дастоварди муҳаққиқон. - Хучанд: Дабир, 2016. - С.304-310.
58. Шокиров Т. С. Фарҳанги тоҷикӣ-русӣ истилоҳоти ҳуқуқ / Т. Шокиров. - Хучанд: Наргис, 2012. -347с.
59. Юсуфова М. Синонимикаи фразеологизмҳо / М. Юсуфова // Армуғони олимони ҷавон. -Душанбе: Дониш, 1966. -С.121-124.

Осори таҳқиқӣ ба забони русӣ

60. Алиева Ф. Н. Арабизированная и фарсизированная лексика в «Гияс-ул-луғот» Мухаммад Гиясуддина Ромпури: автореф. дис. канд. филол. наук. 10.02.22 / Ф. Алиева. -Душанбе, 2017. - 26 с.
61. Аль-Фараби Трактаты о музыке и поэзии / Аль-Фараби. -Алма-Ата: Былим, 1993. -162с.
62. Атаханова А., Сравнительное и тематическое изучение лексики фархангов (на материале «Фархангнома» Хусайна Вафои): автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.22 / А. Атаханова. - Душанбе, 1974. – 24с.

63. Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии / О. С. Ахманова. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 296 с.
64. Баевский С. И. Ранняя персидская лексикография XI-XV вв. / С. И. Баевский. -М.: Наука, 1987, – 164 с.
65. Бартольд В. В. Отчёт о поездке в Среднюю Азию в 1893–94 годах» (СПб., 1897, /В.В. Бартольд // Сочинения, Том II, часть 2. Работы по отдельным проблемам истории Средней Азии. -М.: Наука, 1964. - 661 с.
66. Берков В.П. Двужычная лексикография / В. П. Берков. – М.: ООО «Издательство Астрель», 2004. – 236 с.
67. Бертельс А. Е. Пути создания таджикских словарей» / А. Е. Бертельс. - // Переводная и учебная лексикография. – М.: Рус. язык, 1979. – С. 177–194.
68. Виноградов В. В. Русский язык / В. В. Виноградов. - М.: Учпедгиз, 1947. –500 с.
69. Виноградов В. В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. / В. В. Виноградов. - М.: Наука, 1977. - С. 140-161.
70. Вохидов А. Структурно-семантическая характеристика лексики «Гияс-ул-лугот»: автореф. дис. канд филол. наук: 10.02.22 / А. Вохидов. - Душанбе, 1976. -26с.
71. Гак В. Г. Сопоставительная лексикология. На материале французского и русского языков / В.Г. Гак. -М.: Либроком, 2018. - 264 с.
72. Давыдов А. Сарт / А. Давыдов. // Душанбе: ЭСТ, ч. 6. - С. 669
73. Демидова Н. Метрология, стандартизация и сертификация / Н. Демидова. - М.: ЭКСМО, 2007. -102 с.
74. Ефремова Т. Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. / Т. Ф. Ефремова. – М.: Русский язык, 2000.- 1257с.
75. Зотов В. Пятидесятилетие литературной деятельности А. В. Старчевского / В. Зотов // Исторический вестник, 1891, № 10. - С. 149-155.

76. Искандарова М.Н. Исконно-таджикские и ирано-славянские изоглоссы в «Этимологическом словаре русского языка» Макса Фасмера: автореф. дис. канд филол. наук / М. Н. Искандарова. - АКД, Худжанд, 2011. -26 с.
77. Капранов В. А. «Лугати фурс» Асади Туси и его место в таджикской (фарси) лексикографии / В. А. Капранов. -Душанбе: Изд-во АН Тадж. ССР, 1957. -295 с.
78. Капранов В. А. Таджикско-персидская лексикография в Индии в XVI-XIX вв. / В. А. Капранов. –Душанбе: Дониш, 1978. -221 с.
79. Капранов В. А. Лексическая контаминация в таджикском языке. – Душанбе: Маориф, 1979. – 208 с.
80. Керимова А. А. Говор таджиков Бухары / М. А. Керимова. -М.: Наука, 1959.-167 с.
81. Касимов О. Х. Лексика и словообразование в «Шахнаме» Абулкасима Фирдоуси / О. Х. Касимов. - Душанбе: Дониш, 2016. - 348 с.
82. Крысин Л. П. Современный русский язык. Лексическая семантика. Лексикология. Фразеология. Лексикография / Л. П Крысин. - М.: Академия, 2007. - 240 с.
83. Кумахов М. А. О соотношении морфологического строения слова и словообразования / М. А. Кумахов // Вопросы языкознания. - 1963. №6. С. 107-120.
84. Курбонов Н. Ф. Лингвистические взгляды Шамса Қайса Рази: автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.22 / Н. Ф. Курбанов. -Душанбе, 2014. - 24с.
85. Лексикография // Лингвистический энциклопедический словарь. М.: СЭ, 1990. -С. 258-259
86. Лившиц В. А. О внутренних законах развития таджикского языке / В. А. Лившиц // Известия отделения общественных наук АН ТССР, 1957. №12. - С.34-39.
87. Мамадназаров А. Становление и развития переводной лексикографии XX- и начала XXI вв. 2-е переработанное и дополненное) / А.

- Мамадназаров. -Душанбе: Эр-граф, 2016. - 416с.
88. Мамедова М. Г. Основные принципы составления персидских словарей XI-XVII вв.: автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.22 / М. Мамедова. -Баку, 1968. -24с.
89. Мирзоёров Ф. Н. Грамматические комментарии в таджикских толковых словарях XIX-XIX века: автореф. дисс. канд. филол. наук: 10.02.22 / Ф. Н. Мирзоёров. –Душанбе. 2011. - 26 с.
90. Мухтаров А., Сайфуллаев А. Таким был первый словарь: О русско-таджикском словаре Ш. Хотамтоева, изданное в Новой Бухаре (Кагане) в конце XIX века / Мухтаров А., Сайфуллаев А. / Коммунист Таджикистана. –1981. –9 июля. –С. 4.
91. Насриддинов А. Толковый словарь «Шамс-ул-лугот» (источники, лексика, лексикографические особенности): автореф. дисс. канд. филол. наук: 10.02.22 / А. Насриддинов. - Душанбе, 1982. -23 с.
92. Остроумов Н.П. Первый опыт словаря народно-татарского языка по выговору крещеных татар Казанской губернии / Н. П. Остроумов. – Казань, 1876. –145 с.; Его же: Татарско-русский словарь. – Казань, 1892. – 246 с.
93. Пейсиков Л. С. Лексикология современного персидского языка / Л. С. Пейсиков. -М.: МГУ, 1975. - С. 191–198.
94. Пейсиков Л.С. Очерк истории персидской лексикографии /Л. С. Пейсиков. - М.: МГУ, 1975. - 199 с.
95. Пикуль В. С. Как попадет в энциклопедию? / В. С. Пикуль.-М.: Просвещение, 1986. - 216 с.
96. Потенбня А. А. «Мысль и язык» / А. А. Потенбня.- М.; Либерал, 2016. - 124 с.
97. Расторгуева В. С., Молчанова Е. К. Среднеперсидский язык / В. С. Расторгуева, Е. К. Молчанова // Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки. - М.: Наука, 1981. С. 6-146.
98. Расторгуева, В. С. Краткий очерк грамматики таджикского языка / Расторгуева В. С. // Таджикско- русский словарь. Под редакцией М. В.

- Рахими и Л. В. Успенской. -М.: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1954. - С. 529-570.
99. Рещение ЦК КПСС «О создании Государственное издательство иностранных и национальных словарей». // Резолюции ЦК КПСС, М. Политиздат, 1940. - С. 124.
100. Рубинчик Ю. А. Лексикография персидского языка / Ю. А. Рубинчик. –М.: Наука, 1991. -224 с.
101. Рубинчик, Ю. А. Типы семантических изменений арабских заимствований в персидском языке / Ю. А. Рубинчик // Иранское языкознание. История, этимология, типология. - М.: Наука, 1976. - С. 199-209.
102. Рустамов Ш. Толковый словарь XV века «Шарафнома»-и Маняри: автореф. дисс. канд. филол. наук: 10.02.20 / Ш. Рустамов.- Худжанд, 2004. -26 с.
103. Саидов З. А. Исторические особенности действия норм шариата в Бухарском эмирате (1868-1920г.г.). Дисс. на соискание ученой степени кандидата юридических наук. - М., 2005. -124 с.
104. Сангинов А. Словарь «Бахори Аджам» и его лексикографическая характеристика / А. Сангинов: автореф. дис. канд. филол. наук. - Душанбе, 1973. -32 с.
105. Севастьянов Б. В. О фонетических особенностях русской устной речи / Б. В. Севастьянов. - М.: Наука, 1976. - 124 с.
106. Современная русская лексикография. – Л.: Наука, 1983. – 163 с.
107. Старчевский А. В. // Всемирная иллюстрация. – Санкт-Петербург 1891.Т. 46, № 1186. -С. 258.
108. Старчевский А. В. /Некролог. // Исторический вестник, 1901, N 12, С. 809-810.
109. Сулаймонов С. Становление арабской и таджикской философской терминологии (на базе философского наследия Ибн Сины): автореф. дис. д-ра филол. наук. 10.02.22 / С. Сулаймонов. – Душанбе, 1997. -56 с.

110. Тилляходжаева М. Н. Многозначные глаголы в неполном толковом словаре С. Айни. Автореф. дис. канд. филол. наук / М. Н. Тилляходжаева. -Худжанд. 2009. -26с .
111. Турсунов. М. Типы составных слов в современном таджикском литературном языке / М. Турсунов // Ученые записки Ленинабадского педагогического института, вып. 4. Ленинабад, 1957. - С. 3-15.
112. Ходжаев Д. Таджикская лингвистическая мысль X-XVI вв.: автореф. дисс. докт. филол. наук: 10.02.22 / Д. Ходжаев. - Душанбе, 2004. -45 с.
113. Ходжаева М. О. Фонетико-лексические интерпретации в персидско-таджикских толковых словарях XIV-XVII вв.: автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.22 / М О. Ходжаева. –Худжанд, 2012. -26 с.
114. Хусейнова Г. А. Сравнительный лексикографический анализ общих таджикско- русских словарей: автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.20 / Г. А. Хусейнова. - Душанбе, 2020. - 26с.
115. Шанский М. Н. Фразеология русского языка / Н. М. Шанский. -М.: книжный дом «ЛИБРОКОМ». 2012.-272с.
116. Шокиров Т. С. А. В. Старчевский и его «Стоязычный словарь» / Т. С. Шокиров // Научный обзор по русской лингвистике. -2018, № 10 (120).- С.176-181.
117. Шокиров Т. С. Несколько слов об одном забытом словаре / Т. С. Шокиров. // Вестник науки и образования, 2021, № 14 (117). Часть 1. - С. 60-63.
118. Шокиров Т. Обычай, обряды и их термины / Т. С. Шокиров // Аз наҳви суҳан то ҷавҳари маъно (маҷмуи мақолаҳои олимони суҳаншинос). - Хучанд: Меъроҷ, 2010. - С.141-147.
119. Шокиров Т. С. Юридические термины и их лингвистическое изучение / Т. С. Шокиров. - Душанбе: Дабир, 2017, 357 стр.
120. Шокиров Т. С. Фразеологические единицы в восточных словарях / Т. С. Шокиров, М. Кенчаева. // Фундаментальные исследования. Филологические науки, 2015, №2 (14). - С.3196-3200.

121. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность /Л. В. Щерба. - Л.: Наука, 1974. -504 с.
122. Юлдашев А. А. Принципы составления тюркско-русских словарей / А. А. Юлдашев. - М., 1972. -416с.
123. Юсупова А. Ш. Арабо-персидские заимствования в двуязычных словарях татарского языка XIX века: к проблеме языковых контактов / А. Ш. Юсупова // Ученые записки Казанского государственного университета, 2007, т. 149, кн. 4. - С. 55-65.
124. Якушин Б. В. Гипотезы о происхождении языка / Б. В. Якушин. – М.: Наука, 1985. -135с.

Осори таҳқиқӣ ба забонҳои хориҷии дур

125. Gutas Dimitri Farabi (англ.). Encyclopædia Iranica.10.10.2022 - санаи ворид
126. Sodeqi Ali Ashor. Persian Dictionarirs. / [http://WWW.iranicanionline.org/articles/dictionares/Persian dictionaries](http://WWW.iranicanionline.org/articles/dictionares/Persian%20dictionaries)

Фарҳангномаҳо

127. Айнӣ С. Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик / С. Айнӣ // Куллийёт, ҷ. 12. - Душанбе: Ирфон, 1976. - 567 с.
128. Апресян Ю. Д. Новый большой англо-русский словарь / Ю.Д. Апресян, Э. М. Медникова, А. В. Петрова. -М.: Русский язык, 1993.- Т. 1.-832с.
129. Ахманова, О. С. Словарь омонимов русского языка.-3-е изд. стереотип / О. С. Ахманова. -М.: Рус.яз., 1986.- 448 с.
130. Бобомуродов Ш., Мухторов З. Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ. – Душанбе: ДМТ 2016. - 428 с.
131. Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий со включением употребительнейших слов арабских и персидских и с переводом на русский язык: в 2 т. / Л.Будагов. – СПб.: Тип. АН, 1869. – Т.1. – 810 с.; – СПб.: Тип. АН, 1871. – Т. 2. – 415 с.

132. Бурхон Муҳаммад Ҳусайн Бурхони қотеъ / Муҳаммад Ҳусайн Бурхон (тахияи А.Нуров), чилди 1. -Душанбе: Адиб, 1993. - 416 с.
133. Восканян В. Г. Русско-персидский словарь / В. Г. Восканян. -М.: СЭ, 1986. -832с.
134. Воскресенский А. Русско-татарский словарь с предисловием о произношении и этимологических изменениях татарских слов / А.Воскресенский. – Казань, 1894. – 374 с.
135. Габдельгазиз Шигабутдин. Перевод съ татарскаго на русский языкъ или словарь / Ш.Габдельгазиз. – Казань, 1893. - 72с.
136. Гальперин И. Р. Введение / И. Р. Гальперин // Большой англо-русский словарь. -М. СЭ, 1979. - С.10-19.
137. Гаффаров М. А. Персидско - русский словарь / М. А. Гаффаров. Под ред. Ф.Е. Корша. — Фототипическое изд. — М., Наука, Главная редакция восточной литературы, 1976. -т. 1, 967с; т. 2, 965с.
138. Гиганов И. Слова коренные, нужнейшие к сведению для обучения татарскому языку, собранные в Тобольской главной школе учителем татарского языка, Софийского собора священником Иосифом Гигановым и юртовскими муллами свидетельствованные / И.Гиганов. – СПб., 1801. – 75 с.
139. Гиганов И. Словарь российско-татарский, собранный в Тобольском главном народном училище учителем татарского языка И.Гигановым и муллами юртовскими / И. Гиганов. – СПб.: Имп. АН, 1804. 627 с.
140. Горяев Н. Сравнительный этимологический словарь русского языка, 2-е изд. / Н. Горяев. - Тифлис, 1986. - 876с.
141. Краткий татарско-русский словарь с прибавлением некоторых славянских слов с татарским переводом. – Казань, 1880. – 55 с.; 1882. – 55 с.; 1886. – 96 с.; 1888. – 96 с.; 1891. – 96 с.
142. Кукляшев С. Словарь къ татарской хрестоматии / С. Кукляшев. – Казань, 1859. – 106 с.
143. Луғати тоҷикӣ-русӣ. - М.: Госиздат,1954. -789с.
144. Луғатномаи Деххудо. Ҷ.1-14. -Техрон, 1993-1994 (бо хуруфи форсӣ).

145. Маҳмудов М. Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро / М. Маҳмудов, Б. Бердиев. - Душанбе: Дониш, 1989.-280 сах.
146. Муин М. Фарҳанги форсӣ / М. Муин. Чилдҳои 1-4.-Техрон, 1375.
147. Наливкин В. П. Русско-персидский словарь общеупотребительных слов по наречиям Туркестанского края / В. П. Наливкин. - СПб., 1889.- 876с.
148. Насыри К. Полный русско-татарский словарь с дополнением из иностранных слов, употребляемых в русском языке как научные термины / К.Насыри. – Казань, 1892. – 120 с.
149. Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов. – М.: Русский язык, 1987. - 749 с.
150. Преображенский А. Г. –Этимологический словарь русского языка / А. Г. Преображенский. - СПб, 1910-1914
151. Расторгуева В. С. Этимологический словарь иранских языков. Т. 1 /В. С. Расторгуева, Д. И. Эдельман. – М.: Восточная литература, 2000. - 327 с.
152. Ромпурӣ Муҳаммад Ғиёсуддин Ғиёс-ул-луғот / Муҳаммад Ғиёсуддин Ромпурӣ (Таҳияи матн бо пешгуфтор, мулҳақот, тавзеҳот ва феҳристи А. Нуров). чилди 1. - Душанбе: Адиб, 1987. - 460 с.; чилди 2. - Душанбе: Адиб, 1988. - 416 с.
153. Русско-персидский словарь. - М.: Русский язык, 1986. -897с.
154. Русско-таджикский словарь. Под ред. С. Айни. В 2-х томах. - Самарқанд, 1934. - 633 с.
155. Русско-таджикский словарь. Под ред. А. П. Дехоти и Н. Н. Ершов. - М.: ГИС,1949. - 880 с.
156. Русско-таджикский словарь. Под ред. М. С. Осимӣ- М: Русский язык, 1985. -1280 с.
157. Русско- туркменский словарь. - Ашхабад: Былым, 1967, 325с.
158. Словарь иностранных слов (изд. 10-е.- М.: Русский язык, 1983. -324с.
159. Словарь современного русского литературного языка. Т. 1-17. - М.-Л. Изд. АН СССР, 1950-1965.

160. Старчевский А. В. // Советский энциклопедический словарь. - М.: СЭ, 1980. -1600 с.
161. Старчевский А.В. Спутникъ русскаго челоѣка въ Средней-Азіи. // А.В.Старчевский. -Санкт-Петербургъ: А. Траншелья, 1878. -804 с.
162. Старчевский А. В. Переводчик с русскаго языка на персидский. / А. В. Старчевский. - СПб: А. Траншель, 1886. - 174 с.
163. Таджикско-русский диалектный словарь. -Душанбе: Дониш, 1963.- 264с.
164. Толковый словарь живого русскаго языка. В 4-х томах. Под ред. В. И. Даля. –СПб, 1863-1866.
165. Троянский А. Арабские и персидские собранные въ Казанской семинаріи Александра Троянскаго и напечатанный съ дозволенія комиссіи духовныхъ училищъ: в 2 т. / А.Троянский. – Казань, 1833. – Т. 1. – 629 с.; – Казань, 1835. – Т. 2. – 340 с.
166. Туси Насируддин Меъёр-ул ашъор. -Душанбе: Дониш, 1992. - 152с.
167. Узбекско- русский словарь. - М.: Госиздат и нац. словарей, 1959. - 839с.
168. Узбекско-русский словарь. -Ташкент: Гл. ред. Узб. Сов.энциклопедия, 1988. -726 с.
169. Фарҳанги забони тоҷикӣ. - М.: СЭ, 1969. - Ҷ.1, - 951 с.; Ҷ.2, - 952 с.
170. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. – Душанбе: Пажухишгоҳи забон ва адабиёти Рӯдакӣ, 2008. Ҷ.1, - 944 с.; Ҷ.2, - 949 с.
171. Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ. - Душанбе: Пажухишгоҳи забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ, 2008, - 1123с.
172. Фасмер М. Этимологический словарь русскаго языка. / М. Фасмер. - М.: Прогресс, 1986-1987. Том 1. 561 с.; Том 2. - 671 с.; Том 3. - 830 с.; Том 4. - 860 с.
173. Фауна. // ЭСТ, ҷ. 7. - С. 542
174. Хащабъ А. О. Русско-персидский словарь (с короткой этимологией персидскаго языка) / А. О. Хащабъ. - СПб: Типо-литография Н.

- Евстифьева, Невский 15 и Мыщанская 20, 1906. - XXXII, 328 с., 1 л. табл.; 22.
175. Циганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка / Г. П. Циганенко. - М.: Русский язык, 1970. -876 с.
176. Ҳотамтоев (Хатымтаев) Ш. Луғати русӣ-тоҷикӣ / Ш. Ҳотамтоев, 1899. -214 с.;
177. Ҳусайнӣ Атоулло. Бадоеъ-ус-саноеъ / А. Ҳусайнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1974. – 221 с.
178. Чавз. - Энциклопедияи Советии Тоҷик, Душанбе: ЭСТ, ҷ.8, 435
179. Шанский Н. М. Краткий этимологический словарь русского языка / Н. М. Шанский. - М. Высшая школа, 1971
180. Шарипов В. Луғати тафсирии калимаҳои русӣ- интернационалӣ / В. Шарипов. - Душанбе: ЭСТ, 1984. -376 с.
181. Юнусов М. Татарско-русский словарь наиболее употребительных слов и выражений / М. Юнусов. – Казань, 1900. – 115 с.
182. Ягелло И. Д. Полный персидско-арабско-русский словарь / Ягелло И. Д. (Сост. 1 ч. индустан. -рус. слов.) / Сост. полк. И.Д. Ягелло с содействия Штаба Туркест. воен. окр. - Ташкент, 1910. - 874с.
183. Asa H.J.-Haung M. An Old Zend-Pahlavi Glossari / H.J.Asa –M. Haung.-Bombai-London, 1867.-123с
184. Asa H.J.-Haung M. An Old Pahlavi-Pozand Glossari / H.J.Asa –M. Haung.- Bombai-London,1870.-162с.
185. Hartman R.R.K. and Gregory James. USA, Canada: Routledge, 2002. – 176 p.
186. Kazimirsky A. de Bieberstein «Dialogues frangais-persans, precedes d'un precis de la grammaire persane et suivls d'un vocabulaire frangais-persan / A. Kazimirsky de Bieberstein.- Paris, librairie C. Klineksieck, 11Rue de Lille.1883, in 8° XVI and 1118p.
187. Nicholas J. B. Dialogues persans-frangais, aceompagnes de notes sur les principales rengles de la grammaire persane et sur certaines locutions et idiotismes propres a cette langue a Pusages des dragomans? des negociants

- et des voyageurs. Deuxieme edition / J. B. Nicholas. - Paris. Maisonnene et C-ie, Libraires-editeurs 15, Quai Voltaire, 1869. - VIII end 329p.
188. Quyard Stanislas Manuel de la laugue persane—vulgaire. Vocabulaire francais, anglais et persan, avec la prononciation figuree *f* lettres latines. Precede d'un abrege de grammaire et suivi dialogues avec le mot a mot. Par. Stanislas Quyard, pr seur κ lecole drs bautes etudes. Paris, 1880.-287p.
189. Steindass F. Persian- English Dictionary / F. Steindass. –Great Britain, 1892; бозчоп 1977. – 1539 с.
190. Vullers Ioannis Lexicon Persico-Latinum Etimologicum, Bonnae ad Rhenium / Ioannis Vullers. Vol. I, 1877. -247с.; vol. II,1879. - 321 с.; vol.III,1884. – 332 с.

Сарчашмаҳои электронӣ

191. <https://shubino-video.ru/tatarskie-bukvyi.html>. Санаи вуруд 12.06.2021.
192. <https://www.livelib.ru/author/180316-aleksandr-potebnya>. Санаи вуруд 21.07.2021.
193. *Dimitri Gutas.FĀRĀBĪ i. Biography (англ.). Encyclopædia Iranica*. Санаи вуруд 16.09.2022.
194. [https://ru.wikipedia.org/wiki/Старчевский, Альберт Викентьевич](https://ru.wikipedia.org/wiki/Старчевский,_Альберт_Викентьевич). Санаи вуруд 19.10.2022.
195. Старчевский -//<https://slovar.cc/enc/brokhauz-efron2/19453.html> . Ворид 05.11.2022
196. Бузунов Н. Старчевский и энциклопедия // Н. Бузунов .-// <https://proza.ru/2018/04/27/1363>. Ворид 05.11.2022

ФЕҲРАСТИ ИНТИШОРОТИ ИЛМИИ ДИССЕРТАНТ ОИД БА МАВЗУЪ

**а) мақолаҳо дар маҷаллаҳои тақризшавандаи ҚОА-и назди Президенти
Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷоп шудаанд:**

[1-М] Шокиров Т. С., Ахмедҷонова М. А. Фарҳангшиносии тарҷумавӣ ва вижаҳои он / Т. С. Шокиров, М. А. Ахмедҷонова // Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. – Душанбе, 2019. -№ 6 (83). – С. 67-73. ISSN 2219-5408

[2-М] Ахмедҷонова М. А. Сухане чанд дар бораи фаъолияти лексикографии А. В. Старчевский / М. А. Ахмедҷонова // Ахбори ДДХБСТ. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ. – Хучанд, 2021. -№3 (88). – С. 84-92 ISSN 2413-2004

[3-М] Ахмедҷонова М. А. Вожаҳои ифодагари номҳои маъмуриву ҳарбӣ дар фарҳанги «Ҳамсафари намояндаи рус дар Осиёи Миёна»-и А. В. Старчевский / М. А. Ахмедҷонова // Гузоришҳои Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Шӯбаи илмҳои ҷомеашиносӣ. – Душанбе: Дониш, 2022. - № 4 (020) – С. 275-280. ISSN 2076-2569

б) Мақолаҳо дар дигар маҷаллаю маҷмуаҳои илмӣ:

[4-М] Ахмедҷонова М. А. «Ҳамсафари одами рус дар Осиёи Миёна»-и Старчевский ва фарогирии луғавии он / М. А. Ахмедҷонова // Паёми Донишкада. Маводи Конференсияи илмӣ-амалии апрелии донишҷӯён, магистрантон ва омӯзгорон дар мавзӯи «Инсон. Ҷамъият. Табиат. Илм», 30 апрели соли 2019 дар Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ш. Панҷакент, 2018. – С. 63-66.

[5-М] Ахмедҷонова М. А. Мавқеи луғатҳои тарҷумавӣ дар ташаккули лексикаи забонҳо / М. А. Ахмедҷонова // Маводи Конференсияи илмию амалии ҳайати омӯзгорону профессорони муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ дар мавзӯи «Масъалаҳои мубрами забон ва адабиёти Шарқ»- Душанбе: ДДЗТ ба номи С.У., 2019. – С. 174-187.

[6-М] Ахмедҷонова М. А. Тарҷумаи ибора дар нахустлуғати дузабонаи тоҷикӣ – русии асри XIX / М. А. Ахмедҷонова // Маводи конференсияи илмӣ-амалӣ таҳти унвони «Хусусиятҳои татбиқи имлои нави забони тоҷикӣ дар синфҳои ибтидоӣ» бахшида ба таҷлили 70-солагии Аълочии маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзоди илмҳои филологӣ, дотсент Каримова Моҳинисо Абдуқаюмовна – Хучанд: Меъроҷ, 2019. – С. 308-313.

- [7-М] Ахмедҷонова М. А. Фарҳангғнигорӣ ва рушди он / М. А. Ахмедҷонова // Забон ва рукни он. Маводи конференсияи илмию амалии Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон, бахшида ба 30-солагии истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Рӯзи байналмилалӣ забони модарӣ. – Хучанд: Дабир, 2020. – С. 17-27.
- [8-М] Ахмедҷонова М. А. Старчевский А. В. – фарҳангғнигор / М. А. Ахмедҷонова // Забон – меҳвари дониш (Маҷмуаи мақолаҳо бахшида ба 30-солагии Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Рӯзи байналмилалӣ забони модарӣ). – Хучанд: Дабир, 2021. – С. 40-46.
- [9-М] Ахмедҷонова М. А. Вожаҳои ифодагари номи касбу кор ва маҳсулоти онҳо дар «Фарҳанги тоҷикӣ-русӣ»-и Старчевский А. В. / М. А. Ахмедҷонова // Забон дорӣ, ҷаҳон дорӣ (Маводи конференсияи илмию амалии «Саҳми Пешвои миллат дар тақвияти мақоми забони тоҷикӣ дар арсаи байналмилалӣ» бахшида ба Рӯзи забони модарӣ, 35-солагии Истиқлоли давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 30-солагии Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон ва 70-солагии профессори кафедраи забони тоҷикӣ ДДҲБСТ, Корманди шоистаи Тоҷикистон Шокириён Туғрал Сирочзода). – Хучанд: Ношир, 2023. – С. 88-86.